

Vikerkaar

10-11/2003

MONUMENTAALNE AJALUGU. Marek Tamm: Mida me mäletame Eesti ajaloost? **Jean-Pierre Minaudier:** Milles seisneb rahva mälu? **Jüri Kivimäe:** Kelle oma on ajalugu? **Anti Selart:** Rahvusliku ajaloomälu monumendid, Muistne vabadusvõitlus. **Kersti Lust:** Mahtra sõda. **Karsten Brüggemann:** Võnnu lahing. **Peter Burke:** Ajalugu kui ühiskondlik mälu. Meie intervjuu: **Reinhardt Koselleck.** Aken: **Tony Judt** Iisraeli valikutest. **Harry Liivrand:** Muutuv maalikunstnik **Enn Põldroos.** ■

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri. Ilmub alates 1986. a. juulist. 18. aastakäik.
Oktoober-november, 2003. Nr. 10-11.

SISUKORD

- Ivar Grünthal *Kõnnime mööda maju* 1
Mihkel Samariütel *Lembitu tagasitulek* 2
Priidu Beier *Luulet* 5
Sven Kuntu *Luulet* 8
Jüri Ehlevest *Linnukese mure* 13
Triin Soomets *Luulet* 25
Kai Kask *Naabri-Valeri* 29
Jürgen Rooste *Luulet* 41
Wimberg *Puhkus Luksemburgis* 51
- Harry Liivrand *Seitsmekümneaastane muutuja* 57
- Marek Tamm *Monumentaalne ajalugu* 60
Peter Burke *Ajalugu kui ühiskondlik mälu* 69
Jüri Kiviräe *Mnemosyne köidikud* 84
Jean-Pierre Minaudier *Milles seisneb rahva mälu?* 90
Kristi Kukk *Mütologiseeritud ajaloo rollist eesti rahvuse arengus* 98
Anti Selart *Muistne vabadusvõitlus* 108
Kersti Lust *Mahtra sõda* 121
Karsten Brüggemann *Võidupüha* 131
- Intervjuu**
Ajalugu, mälu ja identiteet. *Intervjuu Reinhard Kcselleckiga* 143
- Aken**
Tony Judt *Iisraeli valik* 154
- Vaatenurk**
Ene Kõresaar *Ajaloopiltide dialoog eestlaste elulugudes* 161
Hasso Krul *Patsifistlik eepos ja kirjanduslik sõda* 164
Fagira D. Morti *Närbuu lootus* 171
Aivar Loog *Kas dändi südant tunned Sa?* 173
Neeme Lepp *6702 tähemärki* 177
Igor Kotjuh *Salvestatud ajalugu* 189
Jüri Eintalu *Metafüüsikal on hämar alus* 183
- Kaleidoskoop**
Boris Buracinschi *Tuvidest ja raisakullidest* 187

Kujundus: Jüri Kaarma

© "Vikerkaar", 2003.

Esikaanel:
ENN PÖLDROOS. Antoportree narri-
mütsiga. Õli, lõuend. 80x90 cm. 1983.

Tagakaanel:
ENN PÖLDROOS. Ando Keskküla
portree. Õli, lõuend. 70x90 cm. 1984.

IVAR GRÜNTAL

Kõnnime mööda maju
Narva mäest alla
Vabadussilla suunas
Siserajal
Toad avanevad
paarikaupa koridoris
Kadakad näitavad
Mõisamööblit
iga nurga taga uued interjöörid
nagu Kalda puiesteel
kus pärast õhusurvet
seintest tükid taga
paistab sakste vara
Silda pole ju enam
Hiilime nagu vargad öösel
Kodulinna
Võtame kohad sisse vastu jõge
hallide autotallide taga
katsesarved õõtsuvad
nagu prussakatel
tundlad ja Kunglad vastakuti

Göteborgis 19. V 1988

MIHKEL SAMARÜÜTEL

LEMBITU TAGASITULEK

Plagiaat

Juba teist päeva lasti meie aknast nooli sisse. Ikka plaksatasid need vastu seina ja kukkusid siis sihtmärki tabamata põrandale. Kummargil korjasin neid kokku ja asetasin toa nurka väiksesse riita, tundus, et kõigel sellel hullusel polegi enam lõppu ja parem siis juba varakult näguripäevadeks tulehakatust koguda, kui neidki peaks kunagi tulema. Me ei julgenud korterist väljuda, jälle nendega kokku puutuda, jälle nende eest põgeneda, kes teab, kas järgmine kord olekski eluga pääsenud.

Nad olid tagasi. Kõik. Lembitu ja teised kadunud ja vaprad hinged, Ivo Schenkenberg, Julius Kuperjanov, Johan Pitka, Jüri Kukk, Rein, Jaak, punapea, Madis, Tõnis, Erki, Jaan, Triin, kõik nad olid tagasi, kõik need surnud hinged olid meie eludesse tagasi jõudnud, käegakatsutavalt. Nad kisasid ja huilgasid verdtarretavalt ja ajasid parkides ja tänavatel maruhoona kabuhirmus inimesi taga, tihti ei õnnestunud inimestel eluga pääseda, jäid kuskile tänavatele kägardatud kehadena vedelema, pea nuiaga purustatud või mõned murdunud nooled seljast välja turritamas.

Algul me imestasime, et miks ometi pole valitsus meile siia Tartusse abi saatnud, noh, näiteks sõjaväge tänavatele korda looma, meid nendest surnud hingedest päästma, me ei suutnud uskuda, et sellistel metsikustel lubatakse tänapäeva Eestis toimuda. Aga tunnid möödusid ja möödusid ja midagi ei juhtunud, muid häáli meieni ei jõudnud kui ainult need, mis täis häda ja viletsust. Lõpuks sain aru, et eks need Erikud ja Jaagud olid pidanud soovitama kõik hädavajalikud juhtmed ja kaablid läbi lõigata, sellest siis abi puudumine. Või oli midagi veel hullemat juhtunud. Me ju ei tea midagi.

Kisa ja hädaldamine ja karjed jäid linna peal üha harvemaks, tõsi küll, lõplikult need ei vaikinud, ikka löödi kellelgi tapriga pea otsast või naelutati nooltega seina külge, püüdsin endas maha suruda kujutlust taga-

situlijate kombest vaenlase südant oma õnne nimel õgida. Kuigi lootus ei tohi kaduda, tundsin siiski, et sellest imelikust olukorrast ei ole normaalset pääseteed, unenäod nii kaua ei kesta.

Nii me siis istusime kahekesi korteris ja kuulasime nende sõjakat liikumist tänavatel ja püüdsime teineteisele kinnitada, et pole häda, küll kõik laheneb, ehk on see ainult paha unenägu, ei muud, kõik on korras, tegelikult me armastame teineteist ja me oleme praegu koos, sellest meile aitab. Muidugi, vahel tungis aknast sisse järjekordne nool, kuid me kükitasime täpselt aknalaua all ja need vihisesid meist mööda, ja vähemalt ei kukkunud meile enam klaasikilde selga.

Kuigi neid ei olnud palju, tundusid nad siiski viibivat kõikjal, arvata-vasti võib seda seletada nende erilise olekuga, ikkagi surnud hinged. Ja võibolla oli neid siiski rohkem, kui me arvasime. Kes teab. Nad röökisid, et nüüd on nad tagasi ja ehitavad Toomemäele uue eestlaste linnuse, vägevama kui kunagi varem.

Tundus, et nad räägivad tõtt, sest Riia mäel asuvasse korterisseggi oli kuulda, kuidas aeg-ajalt möödus mõni rahvakolonn, ja just Toomemäe poole, neid peksti nagu orje sinnapoole. Vaatasin ennast ja sind, mõtlesin vaikselt, kumb saatus meid ootaks, surm või orjapõli. Ei tea, sulle ma ei julgenud oma mõtetest rääkida, kuid kardetavasti liikusid sinugi mõt- ted samas suunas. Ma ei tea, miks nad polnud seni eriti siseruumidesse nägu pistnud, kuid kaua selline olukord arvatavasti ei kesta, varsti tõmbavad nad selle ukse maha ja ronivad sisse ja tassivad meid oma saatusele vastu või teevad selle kohapeal selgeks.

Vähemalt oli tänaseks selgunud nende tuleku põhjus. Nimelt olid hakanud nende read Toonelas äkitselt kiiresti hõrenema. Kui järele uurima hakati, siis avastati oma suureks pahameeleks, et kõiki neid vanu ja väarikaid eestlasi on korraga surmajärgselt ristima asunud – mormoonide poolt, kes tahtsid oma meetoditega surmamaailma endale allutada, maa- rahvast lõplikult alistada.

Ja mis kõige hullem, sellele ilgele rüvetusele aitasid eestlased ise kaasa, jah, elavad eestlased selles iidse Emajõe kohal lasuvas kantsis, just need talletasid Toonelasse kadunud eestlaste nimesid mikrofilmile ja saat- sid need ristiveega piserdamiseks sinna kaugele Ameerikamaale, sinna mormoonide kurjuse pesapaika, ja seda kõigest tühipalja raha eest.

Siis tõusis halli habemega Lembitu Toonela vanemate nõupidamisel

hirmsas vihas püsti, haaras saua ja kutsus kõuena kõmisedes veel kõiki allesjäänud surnud eestlasi end päästma nende mormoonide ja petturite ja võltsijate eest – laske meil esivanemate juurde jääda, me ei tohi lasta end võõrale maale vedada. Tõusis suur kisa ja lärm ja relvade täristamine ja murdiski malev Toonela väravatest välja, otse seda patupesa hävitama, kohta, mida muidu nimetatakse Tartu linnaks.

Nad tulid, käes olid neil mõõgad ja odad ja taprid ja kärbid ja vihisedid vibud ja lendasid lingukivid, tuues kõikjale hävingut ja surma. Ei olnud nende eest pääsu ega varjupaika, see meiegi korteris konutamine oli pigem aeglane enesetapp, enda petlike lootustega turgutamine. Nad vedasid tänavatel ringi üht hiiglasuurt puust risti, kuhu oli naelutatud see liivlasest närukael Kaupo, temagi suri seal lõpmatut suremist, vahel toksiti talle peopesadesse naelu juurde, vahel kallati tõrvaga üle, vahel virutati kõminal vastu mõnd kehva maja ja see vajus tolmutpilve, mattes enda alla juhusliku elava, Kaupo vaid oigas ja kannatas oma otsata kannatust.

Nad ei tahtnud meiega suhelda, nad ei kuulunud endi kätte lõksu langenuid, nad vaid röökisid elajalikult ja käskisid kõigil välja ilmuda ja oma väärtegade eest vastust anda. Aga rumal oli see, kes vabatahtlikult nende silme alla ilmus, kole oli selle saatus, veri tõusis taevani, tähtedeni, maailma ääreni ja sellest ülegi.

Juba oligi üle linna Toomemäelt kosta klopsimist ja hala, juba kukkusid varemed ja nende kividest hakati raske vaevaga uut alusmüüri laduma, uut ja kindlat Toonelat, siit kuni kõigi aegade lõpuni. Kõrbelõhn jõudis meiegi korterisse, kõik see segunes mingi nõialiku soigumisega, lõhna järgi tundus, et põletatakse mormoonide mikrofilme ja arhiivitöötajaid ja teisi kristlaste tallalakkujaid.

Ikka tuisati tänavatel ringi ja otsiti inimesi, kas siis reetureid või orje, kas pea maha või kett kaela. Vaatasin sulle otsa ja ei tahtnud tulevikku kohata, tundus, et kogu see meie vaevaga loodud maailm on nii mõtetult kokku varisenud.

Ma ei tea, mis meist saab. Kaua siin vastu ei pea. Ja mis mõttega ma neid nooli siia riita kogun.

06.05.2002

PRIIDU BEIER

*

See oleks küll täiesti vale
näidata rahvale ennast
sinu kõhn nälgunud pale
ei sobi härraste ruumi
ja sakstekambrisse vennas
sa hambad lööd liha ja luuni
ja ahnelt kugistad torti
peolauas aastas üks kordki
kõhn inimlaps alamat sorti
“Estonia” kontserdisaalis
üks hulgas sööb elus kordki
auks Vabariigi seapraadi
ei sobi siia see vennas
Juhan Liiv Alatskivilt
nii tutvustasid neil ennast

Vägevus ja jõud

Minu pruut ei tunne mind
minu rahvas ei taha must midagi teada
Oo, Monaco, kaunis miljonäride maa
Ma olen Eesti Lucullus
rikkaim kõigist surelikest maailmas
Bill Gates on minu kõrval närune kerjus
ja Sa põlgasid mu ära –
õilsa raha- ja sünnisoost aadliku
Luculluste suguvõsa suursuguse poja

Vana-Rooma kuulsa patriitsi
Sina, Kääbus, kes sa värisesid
kunagi Rooma leegionide ees
oled nüüd tähtsam kui Rooma
Oh ei, Stephanie, mu unelmate neid!
Ma ei saada Su peale
oma skelettide arvutuid leegione
ja kolpade raudseid kohorte
Puhake rahus mu ustavad sõdurid truud!
Üks pirtsakas printsess Monacost ei vääri
et ründaks ta pärast taas Galliat
mu sõbra Caesar'i sõjaväe vägevus ja jõud
Armastav süda saab igast solvangust üle
ja lahkub väarikalt vaikides

Kohtumine Paides

Õitsele puhkevad pärnad
vihma tibutab ikka veel
ja tuul lõõtsutab väljas
kuldkõrvarõngastes blondiin
vastaslauas
noa ja kahvliga praesse süüvib
ja hajameelselt ta
sealihasse hambad lööb
Oh kui täituks mu salasoo-
vis mu hukatusse küll viiks
ja su lauale ilmuks veretav roos
"Kollase Kassi" kohvikus Mati Unt
ootab sind Paides
igal kolmapäeval kell kuus
kaasas teatraale Tartust
suur lõbus punt
Ühes käes kohvikruus
ja moonisaiake suus

võlutult jälgin sind:
südantsoojendav blondiin
kuis lendleb su sulneim juus
ja tuulispasas valge pluus

Tule, kallis!

Tuul käib läbi püksiaugu
kõle kurb on vaadata
Keegi hoovis laseb paugu
püstolist võib arvata

Karmanis on tühjus kole
Võta kang ja murra uks
naabrimehel Oleks tore
kui see mul vaid õnnestuks

Viimne kuivand leivakannik
imestan kust siia sai
Järan seda Tule, kallis!
Kas mu elu pole hale?
Tee mul üle kortsus pale
ometi üks kirglik pai!

SVEN KUNTU

*

Meie aknad on tihedalt suletud
tolm lademeis laiutab maas
nii jääb – tuul klaase vaid piitsutab
küll tahaks, kuid sisse ei saa

Küll tormaks ta ringi neis tubades
rebiks raamatuid riuli pealt
raiuks lahti – neid elama sundides
kaanest kaaneni ja rida-realt

Haaraks raevunult leppinud klaveri
andku alla või mängigu siis
lõtvund keeled nii viimase pingeni
las kaebleb! – saab magusaks piin

Leiaks jõudu küll roomaks siis aknani
saaks aru – küll jõuaks siis veel
anda tormile varju? ja kõhkledki
tee ometi midagi – tee!

Meie silmad nii tihedalt suletud
rähm ripsmeile kleepunud
vaid väljas – tuul abitult piitsutab
kuid sees on ta vaikinud

*

Mul Uguellist kurk on paakund
ja sigarillost käre hääl
ma ingerlasest poluvernik
kuid ise elan Lasnamäel

Ei ingerlastest ole olnud tolku
ükskõik kui palju ka ei siputa
kus iganes saab rasvasemat silku
seepärast sinna ka ei kiputa

Sel tegelikult pole mingit vahet
sest olen ikka armund endasse
mul pole olnud mingit VABA TAHET
veab saba loomust ise rõngasse

Ning ühe asjaga veel täitsa rahul
et olen – uhke suguloom!
on minus ruumi üsna mitmel pahel
kuid ainult sõpradega joon.

Ma ingerlasest poluvernik
tean mõnda veel, no ja mis sest
kuid igast asjast pole otsind tolku
ja mida kuradit tean mina eestlusest

*

Täna tundub, et kriitik on joobund
nüüd ta armastab üht näitlejat
jäägu vihjed – ta lihtsalt on loobund
pole nüüd temast võitlejat

Tema naeratab nuusutab lille
tema seekord ei vastuta

miski murdis tal puudutas hinge
nüüd vaid laulab ei kirjuta

Ah võtke see kunst enda kanda
mina olen vaid nautleja
seda ilu saab nii lihtsalt tunda
ega pea üldse näitlema

Mis teha, kui kriitik on joobund
mitte veinist kuid võib olla ka
mis vahet see pole veel möödund
tehke nii et ta kaineks ei saa

Meie hulgas üks juuatäis kriitik
see kes kippus just kaklema
tema pärast on niigi meil piinlik
see siia kõrtsu küll enam ei saa

*

Vennad ja õed silmad kui söed
pilk kaob kaugustesse
Me valed ja toed tunded ei loe
jõuame massidesse

Kas vajate abi?

“Kui kord haljal oksal
siis on teil aega.
Oodake!
Kuhu kiiret!
Muidugi rohkem veel –
teenige!”

Kas vajate abi!

Katame maad varsti meid saab
kui seeni peale vihma
kammitud pead kaunid me read
luuserid saavad rihma

Kas vajate abi!

Naeratus suul me näitlikud
eluõnne lapsed
Kodune box võlg aastateks
Taas kõik sunnismaised

Kas vajate abi?

“Täna õhtul külla.
Kuidas teil läheb
vaatame
nii kallis
selle me ostsime
ah ostsite
Aeg sai kahjuks ümber.
Ärge veel minge,
istuge.
Nii pehme,
selle te ostsite.
Jah ostsime, jah ostsime..... jah ostsime.....jah
ostsime.....jah ostsime...”

*

Olen surelik – see on nii inimlik,
nii asjalik – on minu tulevik

Lojaalne kodanik normaalne rahulik –
planeeritav on minu loogika

Probleemitu vaksineeritud
Kontrollitud soorollitu

Sünnitunnistus – see on kirjalik:
Sotsiaalne loom – väga sõbralik

Seljas ülikond kõhus ühiskond
Aus ja avalik nii ropult kasulik

Olen surelik – see on nii inimlik
ja võimalik et olen õnnelik.

*

Mida meil on vaja – läbi uue aastasaja
Võimalik et tuleks unustada häbi
Lugu, lugu loomis läbi
Häbi häbi püksis käbi...
Kes see nägi mida tegi tema talle
Trah trah
See on tõesti paha sugu terve nende ajalugu
Alustanud mitu sõda – Tervitame Võitjaid!
Mida meil on vaja oma elu ajal
Et ei oleks jama – natukene kama
Vist ongi nagu kõik kui meelde veel ei tuleks
TRAH TRAH

JÜRI EHLVEST

LINNUKESE MURE

Ja siis oli minu all tühjus. Ainult tühjus, mis mind ootas, mis minu neelamiseks end avas, lõugu laiutas ja tasa inisedes juba igatses. Mul polnud enam hoida muust kui oksast, kuid seegi polnud nii lihtne, sest käed olid mul linnupoja pärast kinni. Istusin oksal, jalad ümber puu. Värisevad jalad, aga nii kõvasti vastu puud surutud, kui suutsin. Olin vist seitse või kaheksa. Ilusad tüdrukud meeldisid mulle juba siis, see on kindel. Aga siinkandis eriti ei olnud selliseid, kui Mari üldisest jõugust välja jätta. Tema nagu ei sobinudki sinna kohalike plikade tsunfti, aga kiusas mind nii nagu need teisedki.

Aga siin, Ohtramäel, minu omas kohas, polnud nad varem julgenud mulle midagi teha. Neid polnud siin varem olnudki. Ja ega nad nüüdki polnud olnud kuigi südid. Söandasid jah korraks vaid mäest üles lahmi-da, redeli rabada – ja juba larpisid siit alla nii, et redelist vaid jupid järel. Mäda oli ju seegi, nii nagu ka kõik muu siin Ohtramäel, mahajäetud kohas, kuid ilusas ja heas kohas tegelikult, mis sest et tuulises. Aga maha oli ta jäetud, aga mitte vaid jäetud, siin oli midagi muud, see koht oli rohkem kui jäetud, see oli püha või tabu...

Ülestõus algas kolmandal juulil tuhande üheksasaja neljakümne esimesel aastal.

Lõuna-Eestis, endisel Liivimaal, oli see valdavalt edukas. Vaid nädal hiljem kihutasid sakslased kogu maa Tartuni läbi ühegi lahinguta. Aga selle nädala jooksul oli ette tulnud ka tagasilööke. Mõnda valda olid venelased põhja poolt Emajõe saatnud karistuspataljone. Need suutsid mõne koha päevaks-paariks veel kord endi kätte võtta. Mingit tähtsust need venelaste meeleheitlikud väljasõostud ei omanud – sõjalises mõttes. Nii mõnegi inimese elu muidugi vaagimisele jälle kord läks.

P. vald – ohtralt mägine vald – oli üks neid kohti, kus eestlased pidid võimu viivuks taas Stalinile loovutama, enne kui nad selle Hitlerile kinkisid. Kirikuõpetajaks oli seal keegi Palts. Ka tema oli ülestõusnute seas.

Ka tema osutus vaid nädal hiljem omakaitsele. Ülestõusu hetkel ei teadnud muidugi keegi veel, et see on "oma kaitse", mida nad teevad, ja et neid sakslaste poolt nii nimetama hakataksegi – Omakaitseks. Kolmandast üheteistkümnenda juulini oli liikvel veel igasuguseid nimesid. Metsavendadest kõrkjavelledeni.

P. valla omakaitsejad olid kättesaadud kommunistid ja muidu punased toppinud kirikuõpetaja keldrisse. Kiriku lähedal on see koht veel praegugi näha, kuigi uru suu ammuli, uksi sel ees pole, punaste või kartulite asemel kõdu ja mäda täis. Millegipärast on nii jäetud. Sel võib muidugi mingi alateadlik mõte olla, tõenäoliselt pole Nõukogude aja kirikumees- tel aga lihtsalt nii palju jõukust olnud, et keldrisse midagi väärtuslikku sokutada, räägitagu nende tulusatest sidemetest KGB-ga palju tahes.

Ohtramäe talu, paikkonna tabavaima nimega nigel kohake, seisis eraldi künkal metsade vahel. Mitmes mõttes huvitav koht. Kõigepealt selle naise pärast, kelle poja metsavennad seal tapsid, aga ka sõja-eelses, õieti -aegses, see tähendab siis nende esimeste päevade aegses mõttes, mitte vaid alles kõige selle maguskurva vines, mida see pere pidi veel hiljem läbi elama. Oleks peremees Aigar pärast sõda ellu jäänud, siis poleks nende pojaga, karupoisiga, ehk nii kurvalt läinud, kui konkreetset läks – ta tõmmati üle oksa. Sest ta tegi jälgi.

Aga see oleks hoopis üks teine lugu. Vigur on ju ülepea selles, et Ohtramäe peremees, karupoisi isa – oli kommunist. Ilmselt üks haruldasi nende seas, kaks või kolm on neid Eestis üle aegade elanud – tõeline seega.

Ohtramäe oli vaene koht, siililegi selga. Koosnes mõnest künkast. Tüüpilisest Lõuna-Eesti mättast, mis erilise kõrguse või vaate puudumisele vaatamata tegi igasuguse traditsioonilise põlluharimise pea võimatuks. Selle ilusa metsa asemel, mis praegu küngast igast küljest ümbritseb, polnud siis muidugi muud kui vilets võsakarjamaa. Ja tuul. See eriline selle koha tuul, ka suviti ahav, hilissügiseti hingedest paks.

Selle kohaga oli mul side. Kurb ja linnupojalik. Lõpmatult sügav, põhjatu ja väga kõrge. Nüüd, aastakümneid hiljem, ahastushoogudes tuleb see mulle kord ja kord jälle meelde. Ilmselt on aeg lugu ära rääkida. Omamoodi on see ju lohutav, sest lõpp on õnnelik. Kas pole?

Ma olin seal suviti, paaril suvel. Esimesel vist napilt nädala. Aga teisel pikemalt. See teine oli see suvi, kui mu metsavennast vanaisa suri. Tema

elas seal lähedal. Et ta ära suri, siis pidid ema ja isa tema asju ajama. Ja need olid keerulised asjad. Sest ta oli elu viimases otsas olnud lõpuks nahkadega tegelev sepp – pärast seda, kui ta oli olnud enne sõda kommunist, venelaste esimese valitsemise ajal seinalehe toimetaja, sakslaste esimesel perioodil koonduslaagri vang Tartu Näituses, fritsude Stalingradi-järgsel etapil aga SS-leegionär, pärast Sinimägedes põrutada saamist mõnda aega venelaste vang, siis vaba mees kuni saksa poolal sõdinute järelküüditamiseni, mil ta metsa läks.

Jah, see keeruline mees suri lõpuks parksepana. Või kuidas nimetataksegi neid va koosnereid? Tähendab, nahaõmblejana. Ja nahk oli sel ajal, mis see siis oli, seitsmekümnendate keskpaik, väga moes. Mustlased tõid ikka kohitsetud taludesse kidumise leevenduseks lisaks defitsiitsetele purgikaantele ka nahkpintsakuid. Ei tea, kelle järgi, aga kõik ühte mõõtu, mingitele hiiglaslikele slaavi soost Euroopa-vallutajatele vist; igastahes reeglina tuli need kõik parajamaks lõigata. Eestlased on endi meelest suurt kasvu rahvas küll, aga need vammused olid mõeldud veel suurematele.

Vanaisa oli üks nahkseppadest, kes tööd tundis.

Aga arvepidamist ja tähtaegu mitte. Sadu kalleid nahkpintsakuid oli tema väike maja tuupi täis. Ja emme ja issi nägid mul kurja vaeva, et kõik kraam, kas paras, pooleldi lõigatud, kuid kokku õmblemata, või täiesti kooserdamata, õigetele omanikele tagasi anda, sest igasugu sulisid oli ju ka sel ajal troppis liikvel.

Nii ei tulnud ema mulle mitte sugugi kohe pärast matuseid järele, vaid jäi paariks või kolmekski nädalaks vanaisa kraami klattima.

Ja järgmisel suvel ma sinnakanti enam ei sattunud, sest vanaisa oli surnud ja Ilu-onu oli meile ikkagi mingi kaugem sugulane (ta ei olnud mulle tegelikult onu), seega polnud meil sinnakanti enam asja. Või pida- nuks olema? Aga polnud. Sest nagu ma palju aastaid hiljem aru sain, oli Ilu-onu juures peesitamine emal ainult ettekäändeks, et isa lähedal olla, sest ta isa elas seal lähedal, aga nüüd oli ta surnud.

Ilu-onu oli omamoodi muidugi ka. Ta oli ka veitsa punane ja ta oli otsapidi seotud Ohtramäega. Sest Ohtramäe mees, kes alla kirjutas, oli Aigar I l o s. Aga oli ta Ilu-onu vend? Vist mitte. Ilu-onu võinuks olla tema poeg, aga kindlasti polnud, sest poeg neil tõmmati ju üle oksa. No oli neil sugulus milline tahes, igastahes oli Ilu-onul midagi pistmist selle

kohaga, kuid mis need omandisuhted täpselt selle nurgataguse hüljatud kohakesega olid – ei mina tea, pole uurinud, sest see oleks hoopis mingi teine lugu.

Aga igastahes nii palju onu kaudu seda suhtekest oli, et ma sain aru küll, et mul peaks isegi nagu natuke rohkem olema õigust sinna minna kui Maril ja neil teistel tüdrukutel või kellel iganes, kuigi nii kindel ma selles asjas ka muidugi polnud, et oleksin nendeks käikudeks onult hakanud luba küsima.

Sest see koht, see mägi oli pigem tabu, siia ei tulnuks lubadeski keegi.

Aga mina olin just jõudnud sesse ikka, kus iga poiss vajab oma kohta. Oma kohta! Liati kui su vanemad on vanaisa nahka läinud ja ümberringi vaid tüdrukud. Ilu-onu majaski ainult tüdrukud, ümbruskonnast rääkimata. Mul polnud üldse kahju, et mind matustele ei võetud, aga kui ema ikka ei tulnud ega tulnud, siis läks ikka natuke tüütuks juba küll.

Tüdrukuid polnud ma Ohtamäel või seal lähedal varem märganud. Ma arvan, see kord, kui nad redeli jooksuga ära viisid, ongi ainus kord, kui nad üles julgesid tulla. Aga ümbuses luuranud nad muidugi pidid olema. See on kindel. Luurasid, aga miks näole ei andnud, miks ei reetnud, et nad teavad seda minu oma kohta? Miks ei alpinud nad minuga seeüle enne, kui see kohutav kord, kui ma linnupojaga ja tema vägisi kätte laguneva pesaga puu otsa ronisin?

Kas nemad teadsid selle koha saladust? Teadsid ehk midagi, vähemalt rohkem kui mina... Või vaevalt! Ei teadnud nad midagi, aga aimasid, seljaüldiga.

Mida seal võis üldse teada?

Aastaid hiljem selgitasin ma selle muidugi välja.

Ma mainisin kohalikku kirikuõpetajat Paltsu ja kolmanda juuli ülestõusu, mis kukutas Vene võimu endisel Liivimaal ja lõi sini-must-valged Eesti Vabariigi lipud nädalaks lehvima. See tähendab nädalaks vallamajade kohale iseseisvalt ja järgnevas kolmeks aastaks koos Saksa svastikaga.

Ja punased topiti kiriku keldrisse.

Aigar Ilos oli nende hulgas.

Probleem oli selles, et venelased viskusid vägistamisihast meeletutena Emajõe tagant siia viivuks veel!

P. vallamaja oli üks kohti, mille nad üle võtsid. Venelaste sabarakud

olid seal keldris. Tulevased Omakaitse mehed adusid jõudude ebavõrd-
sust ja seniks, kuni teistest valdadest velled appi tulevad, polnud muud
teha, kui träni kokku võtta ja võssa, kõrkjasse ning laande kolida. Üle
päeva-paari ei võinud kosumine nõuda. Küsimus oli, mida keldrirahva-
ga teha.

Nendega polnud midagi teha. Kimpsude-kompsude sekka ei saanud
neid arvata.

Need tuli maha lasta.

Seda olekski tehtud.

Ma olin ratsa oksal, linnuke pihus. Ja mu all oli midagi senikogema-
tut. Mõistetamatut. Aga linnuke oli oma nokapooled kokku klõpsanud,
peakese kergelt viltu vedanud ja vaatas mulle nüüd vaikselt otsa, justkui
tema saaks kõigest aru. Saaks aru, et ega tema seda kevadet üle nagunii
ei ela, tema oma ema enam ei leia. Kuid ühtlasi andis ta nagu mõista, et
tore oli siiski olla.

See puu oli olnud kaheharuline. See oli sama puu, üle mille Aigar
Ilosa raiskuläinud poeg veeti. Sest see oli aia kõige kõrgem puu. Puu
kaksikvennast, murdunud tüveharust jäänud känd oli selleks ajaks, kui
mina selle puu otsas hädas olin, juba pehkinud. Mind poleks see saa-
nud rebida sadadeks ergalt urmavateks tükkideks, nii nagu ta oli teinud
viiekümnenadal või viikümne esimesel, kui tormi haavad olid veel värs-
ked, kui murtud harust jäänud sagris känd oli veel kui piigivihk.

Aga linnukese mõistvast pilgust hoolimata ei raatsinud ma teda ära
visata. Tema hoidmise taga võis olla ka see taipamine, et ega mul alla
ronida nagunii ei õnnestu. Seega pidin ma sinna oksale jääma tont teab
kui kauaks. Sest siin ju keegi ei käinud. Tüdrukud olid korraks käinud,
aga siis ka hästi kiiresti ära jooksnud, mallanud redeli alles järgmisel
künkjal maha jätta, itsitades ja klähvides. Redel oli nende larpivast jook-
sust ka üsna laiali lennanud, sest üks mäda olnud seegi. Mind, tõsi, mind
ja linnukest (ja tema väikest pesa) oli ta küll veel kenasti kandnud. Nii
et? Ajan ehk pisut pilte segi? Möödundaastase nii-öelda uurimisretke
mulje keerdu peale? Aga tegelikult see, kas lagunes neil redel jooksul
kätte ära või mitte, see oleks teema mingis metafüüsist hirmu käsitlevas
loos, loos, mille põhiküsimus oleks, et kas tõesti on ükskord nii, et rede-
lit ei ole enam. Ei ole enam üldse mingit redelit! Aga see ei oleks see
lugu, mis siin jutustamisel on, sest selle kohta siin võib keerutamata öel-

da: selles loos enam redelit tagasi ei toodud. Nii et kuigi mulle vahel tundub, et see juba tüdrukute käte vahel juppideks kisti, aga teine kord hoopis, et see oli siiski täitsa veel olemas seal teisel künkal, siis vahet pole, selle võib jätta nii või ka naa. Sest et minul polnud nii ehk naa vähimatki lootust, et mind keegi päästma tuleb, seepärast hoidsin ma linnupojkest jätkuvalt pihus. Sest seltsis oli ikka nagu parem olla. Ei olnud nagu päris üksi.

Küsimus oli, mida keldrihvaga teha.

Nendega polnud midagi teha. Kimpsude-kompsude sekka ei saanud neid arvata.

Need tuli maha lasta.

Seda olekski tehtud.

Praeguseks ajaks olen ma vist poole või nii oma elust ära elanud. Mõnikord, kui mulle meenub see vaade sealt ülevalt alla, redelita põhjatusse, kirgastub mulle ühtlasi ka surm või mõni selle metafoor, nagu näiteks sõda. Ja ma mõtlen siis vahel, eriti kui mõni kirikutorn on silmapiiril, et kas võiks kogu selle suuregi põhjatuse põhjas, teisel pool lõpmatust kord terendada see, mis ilmus minu linnupoja-seikluse lõpus sinna alla, sinna põhjatuna tundunud sügavusse. Selle unistuse taga ei pruugi muidugi olla muud kui vaid mingi vulgaarse sümboolika ihalus, aga viimasel ajal olen ma hakanud esitama endale ka küsimust. Nimelt, et miks nad seda tegid?

Need tuli maha lasta.

Seda olekski tehtud.

Aga kirkuõpetaja Palts lasi nad jooksu.

Üldrahvalik arusaam seostas juhtunut asjaoluga, et Palts oli kristlane.

Väike linnuke, kui ta on pesast välja kukkunud, käitub tublisti. Ta kisab kõvasti ja vaatab kena lootusannusega teda pihkuvõtnule otse silma.

Pärast sõda võeti muidugi Palts koos teiste ellujäänud omakaitsjatega kinni. Ja lasti maha. Kuigi mitte sõnasõnalises mõttes, vaid määrati kakskümmend viis pluss viis kuhugi sinna kanti Siberi kaunidusse, kust keegi tagasiteed enam ei leidnud. Paltsuga juhtus aga veel sihuke omapärane asi, et mingi eit hakkas tema heaks allkirju koguma. Ja kui eit oma ühe kogutud allkirjaga viimaks organitesse jõudis, oli seal temagi kohta juba mitu ettekannet ees.

Ma isegi sirvisin vastavaid NKVD toimikuid. Päris naljakas oli see, et

kõik tunnistajad (kohalik külarahvas) mõhkasid rääkida ainult seda, et nad nägid ise oma silmaga Paltsu püssiga keldri juures valvamas. Seletati isegi, mis püss see täpselt oli ja mis valvaval venniksel sel päeval seljas oli ja. Kuid sellest, mis edasi sai, selle päeva põhilistest sündmustest, sellest, mille kohta eit üritas tunnistusi koguda, ei teadnud künkamaa vagur kogukond mitte poolt silpigi, vähemalt polnud neid toimikutesse kandud. Alla olid muidugi kõik kirjutanud.

Too eit, tema nimi pole siinkohal oluline, sest temaga seostub üks teine lugu, õieti tema tütre tütreaga, kes oli üheksakümnendatel Tartus üks hinnatumaid prostituute, too eit sai siis nimelt kogutud ühe allkirja. Ta polnud mingi eit, tegelikult, ma ei viitsi arvutada, kuid midagi kolmekümne kuue ja neljakümne vahel pidi ta neil aastail olema (kord ma arutasin selle seoses tema tütre tütreaga välja, kuid see oleks hoopis teine lugu).

Ühesõnaga too eit jäi imekombel ellu. Siberisse viidi ja juba paari aastaga suretati välja aga nii pastor Palts kui ka Aigar Ilos. Aigar Ilos oligi ainus, kes eide armukirjale alla kirjutas. Omamoodi on see huvitav fakt. Ka sel ajal, vahetult pärast sõda, eesti rahva kõige kurvemal perioodil, julges mõni alla kirjutada ka pabereile, mida ei pannud ette Stalini volitatud organoidid. Järgmine selline juhus oli siis alles kaheksakümmenda seitsmendal seoses fosforiidikaevandustega? Ah, ei. Apell ju ka (ja nelikümmend koolipoiste kaitsjat, kui neid saaks tõsiselt võtta)... Aga see oleks mõistagi mõni teine lugu.

Niisiis, Aigar Ilos kirjutas ainsana alla noist keldripunastest, kes olid pärast sõda veel elus, ja neid oli päris palju, vaadatagi, et kelder mahutab – tänagi veel – hulga. Aga jah, keegi teine nii loll ei olnud. Või loll? Ma ikkagi jään eelnevalt esitatud hüpoteesi juurde: isegi eestlaste seas on olnud selliseid va päris inimesi. Päris kommuniste, näiteks. Ja ju, ma usun, siis Aigar Ilos oli. Ta kirjutas alla: jah, pastor Palts päästis minu elu.

Eit läks muidugi kaugemale, ta üritas koguni organitele tõestada, et Palts olla ka ise puhta punane olnud ja Omakaitsesse vaid seltsimeeste väljavinnamiseks tõtanudki. Eidega on muidugi selline lugu, et imede ime, ta tunnistas ise ka, tema allkirjad on mitmes toimikus ka “kompetentselt” koostatud paberitel all. Ma ei ole kuupäevade järgi arvutanud, kust ta üldse oma jultumuse võttis – kas uskus ta, et olles nii paljusid

elusid hävitavatele paberitele juba käe alla pannud, on tal tekkinud ka mingi õigus ise bumagasiid kokku soperdada, või ta lihtsalt ei tahtnud surra, kui ta oma paberi hinnast aru sai, või oli ta provokaator – ei, ma ei ole püüdnud neid toimikuid, mis mul on, selle selgitamiseks ritta seada, sest nagu öeldud, see oleks hoopis mingi teine või kolmas lugu. Sibirisse saadeti ta viimaks siiski, kuid mitte enam sinna laagrisse, kust tagasi ei tuldud. Tema sai juba mõne aasta pärast koju, sest kui tal enam kuhugi polnud alla kirjutada, kui ta oli tunnistanud kõigi vastu, kelle vastu vähegi võimalik (need tunnistused on omast kohast huvitavad – sensuaalsed, isegi erootilised), siis polnud ju Stalini surmani enam palju jäänud.

Nii pastor Palts kui ka tema kaitseks oma nime alla kribinud Aigar Ilos läksid aga ekspressiga muru alla. Või tuleks öelda keltsa?

Aigari poeg läks raisku. Või ei? Ei? Ei. See oli natuke teistmoodi. Eelmisel aastal käisin Ohtramäel. Räägiti, et seal kummitab. Ma käisin majas ja leidsin kummalisi asju. Karukäpa näiteks. Või vähemalt mingi naharäbala, mis, ma arvan (arvasin), et oli sellest järele jäänud. Ja rihmad, millega see inimese (poisikese) jala külge tõmmati. Pärast sõda oli nälg. Küüned olid küll veel jumala teravad! See oli vanas kohvril lakas sõnniku all (ollus, mis oli heintest järele jäänud, katus sadas läbi juba siis, kui mina selle va redeli sealt puu najale tõukasin, olin siis seitse või kaheksa, ei mäleta, aga igastahes selles eas, kui poisid hakkavad selgelt tundma, et puhuti vaja päris oma kohta).

Koht, pesa, urg. Oleks mul sees mingi sügav ärevus, otsiksin ma üles koha pühast kirjast (kirjast, mis peaks seisma eraldi tuulepealistest koolijütsidest), kus juttu rebastest ja kährikutest ja nugistest ja ahmidest ja muudestki vilgastest mõttehoovustest seoses sellega, et inimese pojal pole kohta, kuhu pead panna, aga neil, näetsa, on...

Aga teine kord.

Korraga oli minu all tühjus. Redelit enam polnud. Tüdrukud olid viijad.

Vaid hetk varem oli mind vaevama hakanud mõte, et kas pole linnupoeg mitte pääsuke, et sel juhul on ta emmet-issit pesa pununud räästasse või koguni pennile, aga hoone mäendust arvestamata, iilihood on kena kubu kerge vaevaga alla lennutanud. Sel hetkel oleks mul ehk olnud veel võimalus pojuke ta vanemate hoole alla sokutada. Tunnistanu-

na, et minu, väikese mehe tõeline vägitöö, hingelämburlik üritus – kõigutada suur redel maja harjalt lahti ja lajatada puu najale – oli mõttetus, oleksin võinud alla ronida ja redeli tagasi hoogutada ja palju parema koha leida, kuhu kleepida kubuke savist, karvadest, tolmust ja rohust, mis oli paraku liialt kuivaks saanud ja näppude vahel vägisi tagasi algosadeks kippus lagunema. Jah, see oli mu peast läbi juttinud just, ja mulle oli liigagi selge, et siia, selle oksa peale, mis oli jäme kui sadul, ma küll kuidagi pesa koos tibuga jätta ei saa, sest see sajakas siit jälle kohe alla, sest mul polnud pesa millegagi kinnitada. Niisiis pisuke linnupojake paremas pihus ja tema pesake ja ema-lootus vasakus, olin vist just otsustanud alla tagasi tuiga-taagatada (sest õieti haarata ma ju redelipulka-dest ei saanud!), kui korraga – redelit mu all enam ei olnudki...

Ma vaatasin piki tüve alla ja nägin, et see on elevandipuu, mille otsas ma olen, või lihtsalt mingi ilmatu suur puu, sest vaevalt et ma juba siis elevandipuudest midagi kuulnud olin, kuid päkapikkudest küll, ja see oli ka kohe silmselge, et üle vaksa, kämbla või pöidla küll ei saaks mehike, kes mind päästma tuleks, selle puu juurel olla – kui selline lootus üldse oleks. Nii kõrgel tundusin ma endale olevat, kuid ma usun, see tunne oli ehe. Kuid ma ei oimanud, mis painajad võiksid selle kõrguse aastatega (kümnetega nüüd juba) täita. See oli selge ja puhas hirm, mis mind klammerduma pani. Ja mu ühes käes oli tühi pesa ja teises tühi elu.

Saladuseks oleks võinud olla, miks Aigar Ilos alla kirjutas, kuid mu-reks – tegelikuks – oli, kuidas puu otsast alla saada.

Ja kus siis olid mu isa ja ema, kui ma olin puu otsas nii üksi ja redelita, lootuseta kohata päkapikukestki mehikest, vaksakesegi jagu antukest, sõrmejamedustki abilist, sel – otsatu kurbuse – viivul olin ma täiesti üksi.

Ma tahaksin selle panna selgetesse sõnadesse, lugeja, mu arm.

See oli nii: ma olin üsna väike poisike, ja üks linnupojake mu teel oli õnneraasukesest, mida ta oma emalt ootas, ilma jäänud, sest tuul, kohuv ja aina iiliv, oli otsustanud armuraasud meile omamoodi välja jagada. Tuul? Selgitaks ehk keegi, mis on lahvav, salav või kas või laskuv puhk? Kui ehk mitte, siis ma ütlen ise: see on kurb sõna sulgevaimas, ahmava-mas, öögardlikumas, neelavamas, ampsavamas mõttes.

Kui iharusel üldse mingit mõtet on.

Sel puul ei olnud võimalik juurikaid hoomata, kui vaadata otse ülevalt alla.

Ma teadsin (või uskusin, kui nii on tõsisem öelda), et siia, Ohtramäele, ei tule enam mitte keegi mitte kunagi. Ei iialgi! Sest see on kõigist inimestest kõige põlatum ja hüljatum koht. Kuid miks? Ma ei teadnud seda siis, vaevalt et plikadki teadsid. Või adusid siiski midagi juba seljaüldiga? Siin olin ma igastahes seni neist rahu saanud. Kuigi ei saa öelda, et see olekski olnud kõik, mida ma oma sügavaimais, pühimais mõtteis neist tahtsin saada...

Niisiis miks?

Aga miks see küsimus mind üldse huvitama on hakanud?

See võib tulla sellest, et mõnikord, kui redelita pilt mu kujutlusse on tikkunud, pole viirastuse põhja seda ilmunud, mis sinna tookord, lapse-na, seega tegelikult, ilmus. Jah, see on pannud küsima.

Niisiis, nii nagu mina olen osanud välja selgitada, põhjustas selle vae-se koha hüljatust asjaolu, et selle vaese koha peremees Aigar Ilos oli ainus, kes pastori heaks välja astus; et ülejäänud külarahvas üksmeelselt pastori vastu tunnistas, tekkis neil sellest selle koha suhtes ka küllalt üksmeelne ebamugavustunne.

Teatavat rolli võis muidugi lisaks mängida ka see, mis peremehe ainsa pojaga juhtus. Ja et ta naine, kui ta lapse kohutavalt purustatud keha leidis, hulluks läks ja enda pange uputas. Kõik see oli koha ümber loonud mingi jahedast õhust müüri. Keegi, ma ei tea, kas Ilu-onu, oli küll kord siin püüdnud midagi teha, katuse paranduseks isegi redeli harjale ajanud, kuid pooleli oli see töö jäänud poole sindli pealt, ei teagi, miks kohe nii äkki.

Muidugi, küsimusi võib ju esitada veelgi. Miks tüdrukud mind kiusasid?

Ja miks ma nutma ei hakanud, kuigi väga tahtsin?

Sellele on muidugi küll lihtne vastata. Sest linnukese ees oleks olnud piinlik.

Tuul tõusis, okstes elustus kohin, ja sünge vine voogas metsa vahelt välja.

Viimaks tuli kõige väiksem ja ilusam neist, Mari, tagasi. Mäletan, et silmasin teda juba siis, kui ta oli alles vaid täpp kaugemal, loojangukiirtest seni veel kullatud künkal. Meeled olid ses hädas mul ikka väga er-

gud, isegi nii, et tundsin Mari kohe eksimatult ära. Ja mõtlesin, et tahaksin teda näha alasti. Vaevalt seda mõelnud, tegin kiiresti näo, et ma pole teda üldse märganud. Ja et mul on muudki teha. Ja mõtlesin veel kord, et tahaksin väga näha teda alasti. Ja siis veel ühe korra. Ja siis alles taipasin ma, et väike Mari ei jõua üksinda eales redelit puu juurde tagasi sikutada, üles upitamisest rääkimata... – Miks ta siis üldse tuleb?

“Tule alla,“ ütles Mari.

“Ma ei saa!” vastasin ja põrnitsesin pihku, püüdes unustada, mida tegelikult mõtlesin.

“Hüppa, see ei ole ju kõrgel,” ütles Mari.

“Ma ei saa,” vastasin ja hingasin äkilises segaduses mitu korda sissevälja, justkui lämbudes: “Ma ei saa, ma ei saa, sellepärast et mul on linnupojake.”

“Linnupojake, mis linnupojake?”

“Näed, siin!”

Ja sel hetkel tegi linnuke jälle häält. Aitäh! Võisin julgelt alla vaadata, minu ja Mari pilgud kohtusid, tal olid huuled torus, ta oli nii imestunud, kui ma talle seletasin: “Linnupoeg oli puu otsast kõige pesaga alla sadanud. Karjus rohu sees. Ma tahtsin ta üles tagasi panna. Aga pesa ei jää kinni. Oleks vaja märga savi.”

Ta oli tõesti üllatunud, ta huuled prunnitusid, justkui valmistudes suudluseks, ma ei saanud pidama: “Ja on veel muidugi võimalus, et see on hoopis pääsukese pesa, ja siis tuleks redel tagasi tuua, uuesti katusele panna ja viia pesa hoopis mõne penni peale, mõne sellise penni peale, millele vihm ja tuul veel ligi ei pääse. Ja siis ma tahaksin veel, siis ma tahaksin veel sind väga ilma riideteta näha, ma annaksin sulle selle eest midagi.”

Nüüd oli see siis öeldud!

Korraga olen ma hirmul: nüüd ütleb ta “loll” ja lehvib vihaselt mine-ma ja ei räägi meie kohtumisest kellelegi sõnakestki, ei ütle Ilu-onule, kus ma olen, ja ma jäängi siia, ma ei saa kunagi alla, keegi ei tule mulle appi...

“Kas sa annad mulle selle eest linnupojakese,” küsis ta hoopis.

“Mis sa sellega teed?” imestasin ma.

“Viin koju ja kasvatan üles,” ütles Mari.

“Olgu,” ütlesin mina.

See käis kähku, tal ei olnud kleidikese all pea midagi. Vaid mõni hetk hiljem silkas ta puusade velkides juba üle küngaste tagasi, pihud nina ees koos, samas asendis, millesse ta oli sulekeraga püüdnud.

Mina istusin veel mõnda aega, siis lasin langeda ka pesakubul. Kuulatasin. Kas ei nuta ema kuskil? Kõik hääled olid aga korraga vaibunud. Ja siis...

Siis lasin ma enda rippu ja püüdsin varvastega küünitada kännuni. Kuid ei ulatunud. Rippusin mõne viivu ja lasin enda vabaks. Pehkinud kännust, kui ma seda langedes riivasin, tõusis pruunikaspunast tolmu.

Nüüd, kui olen oma loo ära rääkinud, tundub mulle korraga, et see on kõige ebaolulisem asi üldse, mis kunagi on Ohtramäel juhtunud. Ma mõtlen korraga, et ma oleksin pidanud rääkima lõpuni hoopis need teised harud, millest ma vaid vihjamisi juttu tegin, need tapmised, lambavargused ja küüditamised... mitte aga heietama ühest paljast tüdrukust ja tema linnupojakesest.

Jah, ma mõtlen seda mõtet tõsiselt, võtan koguni lonksu veini ja kaalun, vaagin, enne kui otsustan.

Vein on kahtlaselt hea, nii hea, et tekib kahtlus, kas polnud mu kahtlus vaid rüüpe ettekäändeks, sest otsus on ju tegelikult juba algusest peale teada.

TRIIN SOOMETS

Aksel Serviti katelserviis

Virele kasti,
kitsas livree!
Vistrike-Elsa
sirelist kaev –
kere vilistas,
sire kael vist –
tere, kas siliy,
kas relvis eit,
Elias, kirvest
lastiv keiser,
keisril vaste:
vast eile risk
erilist vaske
kiristas veel
(reel kivistas
kirve ilasest
kiilast), veres
relikt, seis! Va
isik Vareselt
vases kiirelt
kasve tiirles,
kartis, ilvese
vestis karile
seilaski. Terv-
ita kive, relss,
eksle, irvitas
riivates lesk.
Relatiivseks
seleta, riskiv
vetikas, sirel,

laseriteks (VI)
vali kerisest
vaks teri, sile
seelikki, vart
selita, kirves:
eitse kratsiv
kits sai verel
lesta. Kiiver "S" –
Leari viskest
veritse, laisk,
raisk, vestile,
Elvis, kires ta,
laites: "Kirves."

Urdu

Surivoodi sammastesse
viimast korda surub kyys:
taevastesse lammastesse
syyvima pean raskes syys.

"Kui sa suudad kokku liita
kõik mu lambukesed, beib,
siis saad arvustustes kiita,"
räägib mees, ees vein ja leib.

"Kui sa aga tehteid tehes
peaksid pisut eksima,
siis pead meie isa nähes
minuga suuseksima."

Loen ja liidan taevalambaid.
Viimaks loetud iga loom.
Paljastades juudihambaid,
Pojal seisab nagu poom.

“Las su õrna kurgunibu
kõditab mu roostes tukk.
Siit on raske leida libu.
Ribadeks ka kumminukk.”

Vastan: “Meie isa enda
puhul võiksin leppida –
noori mehi nagu sind ma
elistaksin keppida.”

*

Armastusest ei aita, su vaeva ei vaeta
kunagi kuskil.
See, mis loeb, on su meele ja mõtte muster.

Kõik, mida puutub su käsi, saab märgi ja mõtte.
Jälje, mis jätab liiva, uhub vesi
rõõmsalt ja ruttu.

Puu

Maa-aluste krampunud käed
needmas taevast
vastu talveööd

*

Yle rohelise liiva koliseb punane kuu
nii et killud taga muidugi mu ajus
maksin kaardiga ja saingi
pank oli rahul
mul on vaja mõelda yhiskonnast sest ta hingab mulle kuklasse
mul on vaja pöörduda ja naeratada
mul on vaja puhkepäeviti osta oma viin või lasta välja teha

mul on vaja muul ajal töötada ennast surnuks
nagu proletariaadile kohane peaasi et mõtlema ei hakkaks
oi punane kuu pangaautomaat pesumasin
kuidas sa rebisid lahti oma juhtmed
kes sind nyyd täidab ja tyhjendab
kes sulle laulab
ja loeb

*

Kõigest pidin aru saama enne kui sain aru sinust
nyyd on kõik selge
nyyd pole midagi teha
nyyd rohelist ja punast tilgub nakatunud vahtralt
säravale mullale
mina olen terve
mul pole kysimusi
rõõm oli kohtuda

*

Kui ma tunneksin oma käsi sama hästi nagu sinu omi
oi mul ykski sõrmus sõrmes ei pysiks
oi mul ei jääks liha luudele
silmad pähe häbi niuetele
oi su tuul minust otse läbi
lykkaks oma halli ja terava koonu
syy hapud killud kustuks magusas mullas
kui mul ainult käed oleks

KAI KASK

NAABRI-VALERI

12.02.03! Täna sain sind jälle... ja sa olid hea. Ei, see polnud mitte sina, Valeri, kes sa elad mu naabermajas, arvata võib venelane ja ma ei tahakski. Aga olen sind näinud. Punases särgis, seisad rõdul ja teed suit-su. Arvan, et sa pole rikas, kuna see särk on sul juba mitu aastat, tibuks, nii suvel kui talvel. Võimalik, et töötasid kunagi Dvigatelis, sealt selle korteri saidki. Tegelikult oleme ju samast ajast pärit – mäletad, toidupakid a/ü-st, tatar, majonees, kohv ka, kui olid ametiühingu esimehe (-naise) soosingus. Tean, olen töötanud sellises tehases. Oli ilus aeg, eksju, midagi tegema ei pidanud, ainult selline nägu oli, et kogu aeg freesid, treid, keevitad, joonestad midagi, lähed lõunale, tuled lõunalt, kõike oli, muresid polnud, midagi polnud. Sinusuguseid oli palju, igas tehases, õlised tunked, õlised käed, vähe haridust, aga hea süda, lihtne inimene. Nje brasajut takihh rebjat. Mida sa nüüd teed? Tööd ei ole? Võibolla ei ole ka ametiühingu esinaisal, sellel paksul Pilvil või Milvil. Tamaral. Ehk on nad juba surnud? Mõttetud naised tänapäeval. Võim ei loe, araabika kohv ei loe, patakas a/ü pileteid ei loe. Vastik, vastik, vastik, nagu ütleb Jänes. Sa ei ole kuulnud Jänesest? Ehh, Valeri, ei saa ainult RTRi vaadata! Ning tänapäeval peabki naine olema pigem Jänes, riigiamet ikkagi. Tähtis! Võib endale liisingut lubada. Škoda, mõni Corolla, Seat, seda ikka saab. Korteri on küll veel Virmalise tänaval, aga maja on tugev. Paljud on aknaid vahetanud, investeerinud. Uued, jõukamad elanikud, ei pea häbenema. Kui seinad ka veel sirgeks saaks, need saksa sõjavangide poolt ehitatud ei kõlba kuskile. Nii ta mõtleb, kui õhtul koju läheb. Trammiga, kilekott käe otsas, sest autoga sõidab tegelikult ta mees – Enn –, talvel on tänavad libedad ja seal Toompeal ei ole kusagil parkida ka.

Miks ma sellest, Valeri, nii pikalt? Ma pole ametnik, ega saa selleks iiiiiaallgii. Vedelen niisama päevasel ajal kodus, mitte küll Virmalise tänaval, sealt olen ära kolinud, ja vahin sind aknast. Ei no sul ei ole tööd, kui sina ka keset päeva kodus. Või on mingid juhuotsad? Mis naine ütleb? Rullid peas ja kittel. Tamara... Õiendab liiga palju?

Mis kurat ta suhtleb naabrimehega läbi paberi, andku siis ukse taga kella ja üldse... mingu parem ravile. Keda huvitavad tema mõtted mingist.... Valeri, ära pane pahaks, see polnud mina, vaid... keegi teine, kui mõni selline siia eksib.

Las ma vaatan sind veel. Meenutad mulle Polištšukki, kas tead, selline jässakas kogu, ettepoole, hall pea sul vist. Ma ei näe ka nii täpselt, –5,25 ikkagi, kuigi läätsed. Kuule, võtaks veel binokli, see oleks tõeliselt haiglane!

Mida sa tõmbad seal, L&M-i või? Bondi?

No kirjutab küll, aga intriigi ei ole, actionit ei ole, midagi ei ole, arvas keegi teine ja õigus tal.

Mis intriigi, mis kirge saab siin olla, kui ma tegelikult tahan hoopis ühte teist meest. Hoopis teist, kes mind rahuldaks, sügavale, taha, igale poole. Sind, Valeri, ma ei tea. Vaatan sind ainult aknast ja igavlen. Kui tuleksin sulle külla, niisama lihtsalt, oled ju kodus?

Köll-köll.

Nu i kto eto?

– Võ kto?

– Privet.

– Privet.

– skutšno, ah?

– nu da.

– hatšu tebja.

– tševo, tševo?

– mhmhm.

– nu tšort... nu i davai, beibi...

–

– ahhhh, i tõi... tõi harašoo

Nii see võiks olla, aga ma ei tule ju! Kardan, igauks kardaks, inimesed ei käitu nii. Moraal ja puha. Kuid milleks see, kui ma SIND tahan. Kumba siis? Ikka seda teist, Valeri, oma tõelist armastust. Kui lääge lause...

– Ma siis tulen.

– No muidugi tule.

– Ma tulen laupäeval, kaheteistkümnese bussiga.

Jõud kirjutada raugeb, kui ikka pool liitrit joodud. Vaevaga lõpetan laused, ei tea, millest alustasin. Ainult sinu juurde tulla. Ei ole kodus?

Ootaksin sind hoovi peal vaibakloppimispuul kõõludes. Läbi öö. Ka kui 25 kraadi külma. Kas siis ka, ma pole, ei ole proovinud, klahvid ringlevad silme ees, tahan sind, aga ei saa. Midagi ei mäleta, midagi ei saa. Vaipu kloppida, seda sa ei tee, pole vajagi, pole vaipugi. Elada sinuga. Teeksin süüa kolm korda päevas. Mida sa sooviksid hommikusöögiks? Peekon munaga? Puder, kas neljaviljapuder, mannapuder, tatrapuder? Jah ja siis see kõrbeb põhja ning taipad, et olen igavene käpard. Aga lõuna, see on jälle liiga mage, sest sina paned isegi vorstivõileivale soola peale. Ahh, tüdined minust ruttu. Müüt täiuslikust naisest puruneb. Olen kogu aeg jalus, ripun su küljes, nagu ütled. Hakkad isegi peksma, märatsema, muutud tavaliseks, Valeriks. Vihkad mind, kuna rikkusin su elu, lasin end liiga kaua oodata. Lööd mu põrandale pikali nagu ükskord varem. Uks paugub ja läinud oledki. Jooksed, põgened, ei märka, et ise sokkides, läbi uduvihma, ainult kaugemale, oma koju, isakoju, mida aga pole enam, üles oma tuppa, voodile pikali ja nutad seal. Nutame koos, mina sinu korteri põrandal, sina oma lapsepõlvetoas. Nutan, kuni silme ette kangastub pilt lõputust lillelisest väljast jõekäärus, kevadine, sulalumeaga, kuid täis paiselehti, varsakapju, võililli ja kullerkuppe, kõiki korraga, meetripikkused, kollased, kollased. Langen neisse, et sinna lamama jäädagi, läbi vettida, külmuda. Aga nad kannavad mind, hõljun õite kohal, kõik on nii kollane, nii helge. Paremalt kiirustab jõgi, jää alt vabenenud. Vanad puud, toomingad, lepad on niisked ja pruunid. Kõrvus Bruckner. See rahustab, kuni jään magama. Kõik oleks justkui valmis...

Aga bussijaamast on Sinu juurde taksoga 40 krooni. Ma tulen siiski ja ma ei tee süüa. Häh, põrgusse. Aeglaselt võtan riided ära, mis meeldib sulle, ja enam veel. Tead, palju see maksab? Kohe ütlen.

Juuste lõikus ja föönisoeng 190.–

Näohooldus mikrolihvimisega 10 korda kokku 3800.–

Tselluliidiravi 10 korda kokku 2500.–

Geelküüned ja maniküür 1250.–

Solaariumi 10 korra kaart 990.–

Jne.

Jne.

Mida sul, Valeri, sellele vastu panna? Uued sokid 10 eeki? Oh sind, naine ostab sokid. Sina õngeridva ja ussikesi. Ja tomatitaimed, ämma pealekäimisel. No mida ma teeksin sinuga? Ei saaks hingata. Tomatitai-

med, jumal küll. Meile Sinuga pole neid vaja. Sellest peamegi elama. Kui ma saaksin, kui ma võiksin kohe tulla, aga alati on mingi aga. Siiski ärghata sinu voodis. Hommik. Kell 9.37. Mida sa sooviksid hommikusöögiks? Peekon munaga?

REEDE

– Anna mulle veel viina. Või anna mulle veini.

– Kumba siis?

– Anna viina.

Kallasin Saaremaa vodkat pitsi täis. See polnudki pits, vaid munapeeker tegelikult, aga klaasist, nikerdustega, nii et kõlbas ju küll. Ta jõi ja osa valgus nirena suunurgast mööda lõuga alla. Hea, et viina andsin, mõtlesin, see ei jäta vähemalt plekke. Äärmiselt väike mõte.

Kuidas ma sind armastan... aga vist liiga vara ka selliseks lauseks, kohe alguses. Istusin voodi servale. Seal ta lamas, ise keegi... ole kes tahes, minu jaoks oled terve elu. Viisteist aastat, juba metafüüsiline viisteist aastat, ootasin sind, kas selleks?

– Ähh, ma magan pisut.

– Maga, maga rahulikult. Ära karda, ma valvan sind.

Keeras selja ja näis, et suikuski unne. Panin teki peale, lina ei olnud. Vaatasin korteris ringi. Kui ma kuuluksin siia... päriselt, mitte paariks tunniks. Tooksin kühvli ja harja, pühiksin põrandale pudenenud soolapähklid. Läheksin kööki. Peseksin nõud. Tapaksin prussakaid. Kõik tavalised asjad. Teeksin süüa, ootaksin sind koju iga päev. Kallistaksin, kui tuled. Vaikselt pesingi nõud ja põranda. Jumal küll, mõtlevad paljud, joodiku järelt koristada... Sina aga pole joodik, vaid minu unistuste mees. Seal sa magad nagu väike laps, nii armas, nii õrn.

– Aron, olin ma enne öelnud.

– Mis?

Jah, Aron, see sobiks küll, sest tead miks – mu isa nimi algas ka A-tähega, August. (Ta küsis, et mis me lapsele nimeks paneme, ja mina ütlesin, et mul on küll üks nimi mõeldud – Aron. Mul on kõikide laste nimed kusagilt filmidest pärit. Ah, see pole praegu tähtis.) Kas see jääbki

unistuseks, täitumatuks? Ma olen ju saamatu argpüks. Näed, sina julged juua ja magada seal, aga mina ei julge midagi. Siia jääda, käega lüüa kõigele, töölt ära tulla, surra, kui vaja. Kadestan sind. Sa võid ennast üles puua, aga mina, ma pean veel kolmkümmend aastat elama, ei tea kuidas. Ma olen ka joodik, aga väike sinu kõrval. Pool liitrit kulub päevas. Ei tea, mida poemüüjad minust arvavad, tuleb noor naine, kolmekümne kolme aastane, normaalselt riides, tuleb kell üksteist hommikul, kuigi võiks ka kell kaheksa, ja ostab 0,5 l viina. Ma ootan, ma ootan, kuni kell saab vähemalt kümme... Viimase aasta jooksul olen avastanud asju, millest varem aimugi polnud. Näiteks selle maja ümbruses, kus ma praegu elan, on viiesaja meetri raadiuses vähemalt kümme viinapoodi. Ja ongi hea, siis võib igal nädalapäeval käia erinevas poes. Mõni on selline räpane keldriurgas, et ei taha sisse minnagi, aga tead ju küll, mis tunne on, kui pead viina saama. No teine päev võib siis minna Stockmanni või Kaubamajja, seal oled anonüümne ostja. Siis võin minna ka veel Säätumarketisse, mis hiljuti mu maja lähedale ehitati. Kui oleksin Nigov, reedaksin ka aadressi, aga ma pole. Mingi Planeedi 16 või kus ta elas, ma tean küll seda maja, kasvasin üles samas kõrval. Esimesel korrusel oli pood, "produktõ", mäletad, Anton, aga kas seal ka viina müüdi, küllap vist, kuid siis ei huvitanud see mind veel. Ainult paplid on tänaseks maha võetud, viimane kui üks...

Ei, mitte nii ei käi see, vaid palju suurema kirega, see ongi adrenaliin, salaja viina osta. Saad aru, mul ju ei ole oma korterit, kus rahus juua, vaid jagan seda mehe ja kahe lapsega. Mehega, kas mul on mees? Vahel helistab mu mees:

– Tere, kallid, mu töö lõppes täna varem, tulen nüüd koju.

Keset päeva! Ja mul on viin otsas ja mul on 10–15 minutit, et uus tuua, enne kui ta koju jõuab. Meik, jope ja ma lendan. Ilma meigita ei lähe ma ka prügiämbrit viima. Käin nii kiiresti, kui saan, siiski soliidsust kaotamata. Poe uksele mu ilme tardub. Aa, ma paluksin selle Laua viina 104 krooni, ütlen pisut madala, ükskõikse häälega. (See on kõige odavam ja pane tähele, liitri juba.) Ma täitsa juhuslikult ostan, olen korralik inimene, vaja kellelegi, tädile, onule, remondimeestele. Mina ei tea ju viinadest (viintest?... osastav? seestütlev? olev? sulev, kalev...) midagi. Siis kihutan koju tagasi. No lase mind üle tee, sa kuradi Opel. Tavaliselt autojuhid peatuvad, kuigi see on üks hullema liiklusega tänavaid Tallin-

ENN PÕLDROOS.

—
Potilill. Õli, lõuend. 149x89 cm.
1981.

ENN PÕLDROOS.

—
*Akt roosa kübaraga. Õli, lõuend. 100x80 cm.
2003.*

nas. Aga ma olen ju kena, seelik ja nahkjakk, saapad ja kontsad. Nad ei tea, mis mul kotis on ja miks ma üle tee... Trepist üles ja hingeldan, pole juba üheksa aastat sporti teinud ja kaalun varsti 78 kilo. Sinagi kaalud vist 78 kilo, kuid seepärast, et oled nii kõhnaks jäänud viimasel ajal. Aga sa oled ju mees ja võid ükskõik kui palju kaaluda.

Kallan pudelisse, mis külmkapis, puuduva osa, selle, mis enne ära jõin, täpselt sildini. Uue pudeli peidan oma kappi. Kas riidekappi tekilinate alla, või kabinetti, kus mul töökaustad, see kõige kindlam koht, ma olen ju raamatupidaja. Kaustad reas, OÜ Megasson päevaraamat 2000, 2001, 2002, pearaamat 2000, 2001, 2002... ja sinna taha mahub nii täpselt veel midagi. Haa, nüüd võiks maksuamet tulla. Jah, ja otsige kataloogist Megassoni telefoni... issand, kui leiata, siis see pole see, sest ma mõtlesin selle nime praegu välja.

Ma jõudsin, ma jõudsin, ma jõudsin... 12 minutit! See on nauding.

Pärast kõike seda, õhtuti, hämaras, ma vahel soovin, et see öö kestaks kaks aastat. Lihtsalt puhata välja. Et tegelikkust poleks. Ainult magaks, ainult keeraks selja, suruks näo patja ja... kogu mu elu on seal. Ikkagi! Haletsusväärne, miserable. Aga kui see ongi elu? Nii palju küsimusi ühel ruutsentimeetril! Ärgata värisedes kell neli, päike tõusmas, loota, et juba algaks päev. Hirm lebada tegevusetult voodis, tahaks päästa veel, mis päästa annab. Tuhanded mõtted. Teie olete selle juba läbi elanud, eks. Siis tulebki hommik ja kõik saab justkui selgeks. Kuid ainult hetkeks, sest uued ja uued kohustused, lõputud. Inimeste väike elu. Saad aru, väike. Sinagi soolad kurke, marineerid neid paradiisiõunu, võtad kartulit ja teed näo, et see on elu. See aga pole. Elu on kusagil mujal, ai'nt ei tea kus, nii või? Ei, mitte nii. Ma tean küll. Mõnes pilgus, igavesti jäänud tundes, et keegi on pigistanud mu sõrmi. Kas saab elatuda mõnest pilgust – mitukümmend aastat, või olen ma hull?

What the hell should I do with you? Love you, hate you, kill you? Igavene küsimus. Aga ma ise? Olen ainult mingi koma, mingi telefonihelein?

Võin ka olla, lihtsalt ei vaja muud tegelikkust enda ümber. Millega see lõpeb? Suhkruhaigus mul juba diagnoositi, aga tegelikult on seda sama palju kui sinul skisofreeniat, mille eest sa invaliidsuspensiooni saavat...

Muidu aga talumatu elu ümberringi edasi. Ämma sünnipäev. Käibe-

deklaratsioon. Tööle ja koju. Öhtu ja hommik. Kuidas sina oled jaksanud? Mitte hoolida väikestest asjadest? Kui vaja, jätta ära loengud Valgas või koosolek 17. märtsil.

– Tule mu peale.

Ärkasid. Jumal teab, mida unes nägid, alasti naist ilmselt.

Tahtsid mind jälle. Kust sa võtad küll selle kire? Et tahtsid mind juba viisteist aastat tagasi, instituudi aulas. Ma ei osanud sulle siis veel vastata, lihtsalt toetasin pea su käsivarrele õhtuses Ta... Mis linn see olekski võinud olla. Tallinn, Tartu, Tbilisi, Tampere, ei, mitte Tampere, Tõrva, Teheran, Tšeljabinisk. Ma ei tea rohkem T-tähega linnu, sina kindlasti tead, sul on teaduslik kraad. (Oo jaa, Tokio ka, a kesse sinna saab...)

Ma olevat uue neeru järjekorras kuuekümnene kaheksas, ütles mulle perearst. Kaks korda olen käinud dialüüsis, aga see ei aita. Kui viimane kord käisin, viisin talle voblat. No mida ma ikka viin, see aga on eksootika. Ta ei julgenud süüa, kartis laiussi. Pole seal mingit laiussi, ma ise söön kogu aeg. Mul on oma tehnoloogia ja panen kõvasti soola, see tapab kõik ussid. Näe võta ka, murra siit tükikesi. Murdsin, aga ise mõtlesin, et sina oma õrnade kätega... soolad kalu nagu metsinimene, kütid ja kalastad nagu eelajalooline mees, kas selline ongi tõeline mees? (Ei, ma teen selle ümber, vobla asemel näiteks... pödraliha, jah, see on mehelikum veelgi, ainult, mis ohustab pödraliha, mitte laiuss, aga no mis, no kust ma tean, pean netist vaatama. OK, toksin pödraliha, ei, ulukiliha, ja mis ma näen – soome-eesti kokaraamat, handi toidud, äripäev online, wilde irish pub menüü, loomatervise sertifikaat, ah käige põrgu... jääb siis vobla.)

– Ma võiksin tappa 68 inimest, et sa endale uue neeru saaksid. Seda lauset ei saa vist trükkida lasta, muidu hakkab politsei huvi tundma... Aga et sa teaksid.

– Reedel teen sulle lapse. Lasen kogu oma sperma sulle sisse, tahad, jah.

– Muidugi tahan. Ma olen nii valmis selleks.

– Pane siis hotell kinni, pane sealsamas K. tänavas.

– Panen. Kohe, kui tuppä jõuame, lükkad mu pikali, eks, kas või põrandale, tuled mulle tagant sisse.

– Mul hakkab juba praegu tulema, kui ma sinuga räägin.

– Peabki tulema.

ENN PÕLDROOS.

—
Peitusemäng. Akriüül, lõuend. 124x90 cm.
1993.

ENN PÕLDROOS.

—
*Sõrm suust. Akriüül, lõuend. 70x55 cm.
1994.*

– Ma ei taha ühtegi naist peale sinu.

– Sul ei olegi neid vaja.

....

Reedel lihtsalt jõin, kuigi ei tahtnudki juua. Armastan sind nii väga, seepärast. Lebasin üksinda hotellitoas ja kelle asi.

Siidised külmad linad paitasid keha. Mida veel elult tahta... Väga palju?

JÜRGEN ROOSTE

Dreamondream

hei seisan tänavanukal ma
tean keda ma ootan see on mu
unenäodiiler

suvaline neeger mustas tagis
kohtlajärve neeger idaeuroslummist imelisest
surun talle kakssada viiskend pihku

see on paradiisi turuhind
hei seisan tänavanukal ma
seisan säääl ikka veel

vihma sajab õige hõredasti
on mul kuskile minna hajee
kellegi poole – inglitele külla või

sadu muutub tihedamaks värvilisemaks
iga piisk on tuhandet eri
värvi hajee

hei seisan tänavanukal ma
vaevu tajun seda nukka nii pehmeks ja
kaitsvaks hellaks vändub ta

mu ümber
armastus –
mu kohal kõrgub seda seitsme korruse jagu

ENN PÕLDROOS.

—
*Ahvimäng. Õli, lõuend. 130x115 cm.
1991.*

ENN PÕLDROOS.

—
Tere! Õli, lõuend, 190x80 cm.
1996.

inimesi ja armastust vanu nagisevaid voodeid
ja diivaneid vanade ja
noorte all

esimene teine seitsmes
aga kuhu jäid vahepäälised
ma tahan neist igat eraldi uurida suudelda

põrandapindu korterite uksi
prügišahte hajee
võta mind vastu avasüli oma rüppe

maja ja armastus
ühes ja ainsamas tervikus
ma ei pea enam vaikima

hei seisan tänavanukal ma
olen täna olemas
ilusas mõõdukas koguses

osta mind mu
turuväärtus on kakssada viiskend
imeilusat krooni

osta mind võta mind
niisama võta mind suhu
keele alla sulama hajee

hei seisan tänavanukal ma
ei pea enam vaikima kui ma
sindsuudlensellesamailusanukapääil

ma kordun
tulen jälle samast kohast liigun
samast suunas

oksendan ööliblikaid ja püha vett
mesilasemapiima
mind surmatakse siinsamas

keegi lööb mind ajalehega maha
rulli keeratud sirbiga
tehke sellest õhtalehele uudis

ainult sinu pärast on mul kahju
mu rauteejaamavalvetüdruk
neid imeilusaid liipreid olnuks

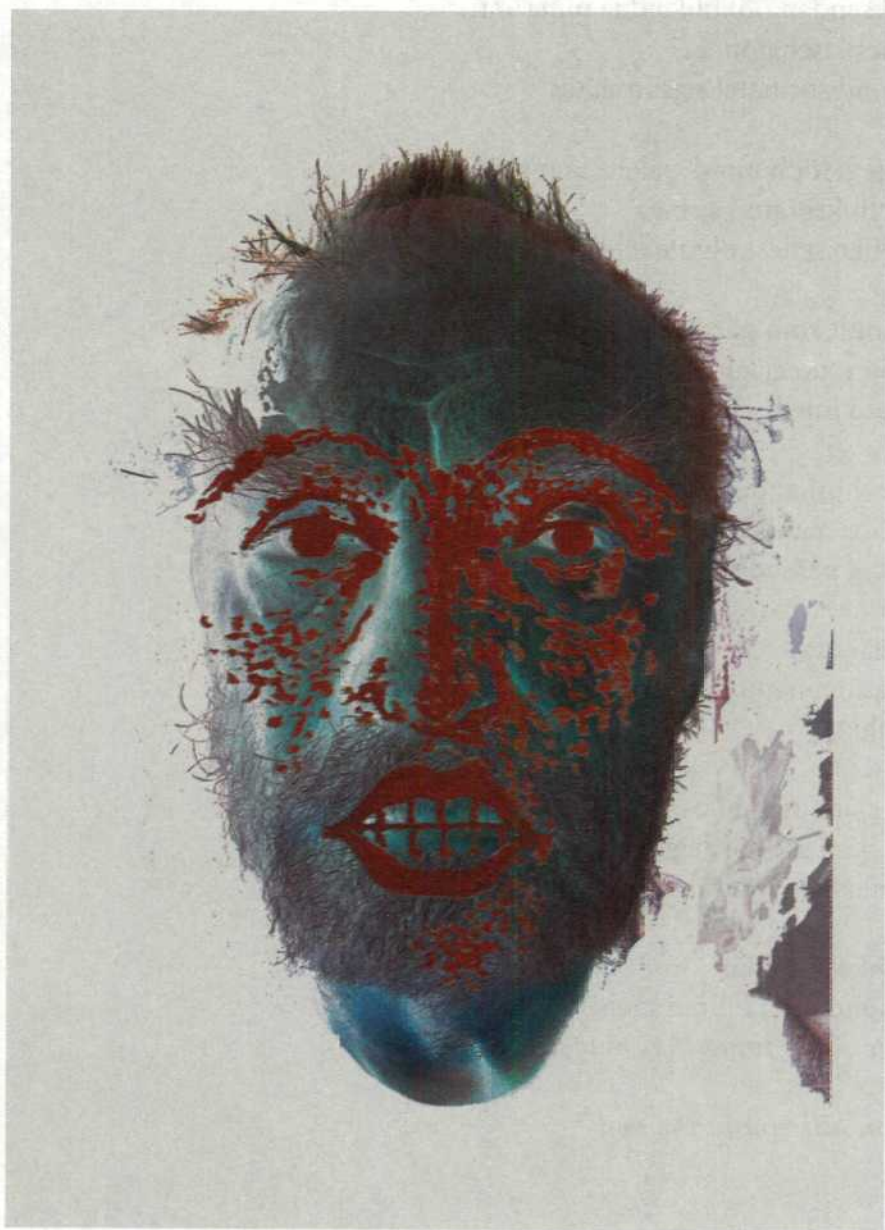
veel tuhandeid
koos maha kõndida
ning pääseda võibolla isegi

pääseda
kas unenäodiiler sellest hoolib
tühjagi

kirjuta mulle ilus nekroloog
kirjuta see sõrmega
ühel hämaral õdakul tihedasse

tihkesse õhku
mõne ilusa külma sügise hakul
the same thing that makes you live

can kill you in the end

ENN PÕLDROOS.

—
Maskiga. Digitaalkompositsioon.
2003.

ENN PÕLDROOS.

—
Kuulataja. Digitaalkompositsioon.
2003.

Dreamondream No 3

a modern woman's guide to capitalism, hedonism & post-structuralism

palju ma sulle maksma pean et sa
suhu võtaks
ah
oota ma ei aja nüüd siukest jama ma tahaks sind
lihtsalt kuskilt kätte saada korraks näha saad
aru
see on võimatu sa näed mu numbrit ja ei
võta lihtsalt vastu ma tean küll pagan
see
teeb mind neetult rahutuks ma ei püsi
hetkegi paigal ma ei saa millestki
mõelda

*valgel ajal mil raudsed
rööpaloomad mu valveta oma
radadel loksuvad muutun
väikesteks helkivateks vihmaveelompideks
(nagu täna)
vaata ringi kallis*

oota kassa kuuled ronge lähenemas
oli see rongi hääl tagapool kussa oled ütle
palun
kui ma mõtlen selle pääle mis mu
ümber toimub sellele mida mul hingata
pole
et olekski tuhat aastat varem kasvõi
reklaamijumalate kolimispidu ühest
ilusast
põrgust teise kasvõi see imeline aeg
ma ei mõista kuidas ma ültse nii
sinuta

*see kuidas sa seni ilma
minuta on püsivalt üks
täheruumi suuremaid mõistatusi
tuhandeis laboreis nähakse
vaeva et välja selgitada
kuidas see nii läks*

ulgusin end öösel pea segaseks
me istusime neljakesi mustikas lauwa ümber
ma
pole end kunagi nii tundnud mul on laibaliha
mekk suus see on vist täpselt
see
nagu ma oleksin inimese tapnud
õde – see on kõik millest ma
saan
rääkida väljas on juba pime ja külm
ma olen väga surd väga vait kallid
õde

ja õde – mida?!
mul käis laine korraks
yle pea –
niigi 2 tundi und ainult
miks nutsid & kellega rääkisid
love

siin on kõik nagu mina enamik
neist on surd neil on kollakas nahk
ja
põhjatud tühjad silmad nagu mingi
ürgse kurja looma urg neil on
vähe
juukseid ja need on hõredad tokerjad
râpased ilma värvita nagu nende
hingedki

kallis nad käivad ja kriibivad krofile
küüntega nimesid mida nad ei
mäleta

KUS KURAT SA OLED???

*raudteejaamavalvetüdruk
murest katki*

kõige tõenäolisemalt olen ma
väga sügaval enese sees kui see
nii
pole on midagi väga valesti
olen siin väga palju sinust mõeld
ega
siin palju muud teha olegi
ma kriibin küünega su nime
krofile
palju ma sulle maksma pean et sa
suhu võtaks
ah

bloody hell

sa oled ikka tõesti suur jobu

jah selles on sul õigus

WIMBERG

PUHKUS LUKSEMBURGIS

Pargivaht

Lasteaias viidi meid kogu aeg parkki. Parkk oli suur. Lossi ümbruses, kus kasvasid vanad kastanid, oli hämar. Seal võis näha oravaid mööda puutüvesid kribinal-krabinal jooksmas. Tiigi ja päiksesekella juures oli parkk hoolitsetud, päikseline ja rahvarohke. Russalka poole läks parkk avaramaks ja lagedamaks, kuid lõppes varjuliste radadega ja soppidega. Mäest üles ronides muutus parkk metsikuks ja inimtühjaks. Me mängisime kõikjal pargis, ragistasime põõsastes, luurasime puude vahel, ronisime ronimispuudel, kaevasime liivakastis. Sügiseti toppisime taskud kastaneid ja tammetõrusid täis, talvel kelgutasime ja loopisime üksteist lumega, kevadel korjasime nurmenukke, võililli, jänesekapsast ja hapuoblikaid. Alati oli väga põnev. Kuid vahel hoiatas kasvataja: ärge tallake rohus! ärge noppige! tulge sealt ära! Sest muidu tuleb pargivaht! See sõna täitis meid paugupealt kõhedusega. Pargivaht... Meile tundus, et pargivaht on kui keegi kuri vana mees, kes kõnnib, kepp käes, mööda pargiradu ja valvab korda. Pelgasime teda nagu muinasjutunõida. Tükk aega püüdsime vaguralt kõnniteel püsida, piilusime ehmunult ringi. Aga kaua siis! Peagi jooksime taas kisades rohu sees ja puude vahel. Kas me seda pargivahti üldse kunagi oma silmaga nägime, ei oskagi paugupealt kosta.

Vanaisa külaskäik

Vanaisa meile linna
sõittis külla bussiga,
saabus Paidest Tallinnasse
suure ikarussiga.

Portfell suur tal oli kaasas,
pilgeni täis topitud
karttulaid ja õunu, mis kõik
oma aiast nopitud,

mahlasid ja moose, needki
oma sahvri varudest.
Liiter mett veel suures purgis
naabrimehe tarudest.

Tõi ka liha priske kantsu –
maal meil põrssad kasvasid.
Nüüd on pikaks ajaks taid ja
kasulikke rasvasid.

Porgandeid veel kotis leidus,
tüsedaid ja kõhnasid.
Tühjaks tehtud portust hoovas
magusaid maalõhnasid.

Vanaisa oli tulnud
tõesti suure noosiga.
Kohe võtsin kääru leiba,
katsin selle moosiga.

Aiaviljad, mis poes müügil,
täis on ju nitraatisid.
Küll on hea, et maalt siis külla
tuleb meile taatisid!

Maanijad I

Koolis käisid kogu aeg ringi maanijad. Need said alguse ühest-kahest
õpilasest ja levisid siis kibekähku klassist klassi. Näitteks pritsikamaanija.
Pritsikas oli plastikpudel, mille korgi sisse oli tehtud auk ja aukku tor-

gatud tühi pastakatoru. Veega täidetud pudelit litsudes pritsis vesi selle otsast peenes joas kaugele ja tegi kõik läbimärjaks. Pritsikamaanija levis vist küll igal kevadel. Siis toimusid võimsad pritsikasõjad. Minul oli ka pritsikas, pruunikasbeež pudel punase korgiga, kuid õpetaja Vainjärv võttis selle ära. Kui pritsikas enam popp polnud, tulid veepommid, mida sai vihikulehest voltida, kraani all vett täis lasta ja virutada siis et plärts ja karplauh. Pommide järel tulid veepüstolid, mida müüdi Tipa-Tapas. Igal endast lugupidaval poisil oli põues, taskus või kotis veepüstol. Tunniski istuti, näpp päästikul.

Maanijad II

Algklassides valmistasime kõik endale sikusilma. See koosnes kandilisest patareist, mille lühema klemmi külge oli kinnitatud taskulambipirn. Pikemat klemmi alla vajutades, nii et see pirniotsa puutus, süttis pirn põlema. Eriti talvehommikutel, mil õues läks valgeks alles teise tunni ajal, oli sikusilmaga vilgutamine väga põnev. Kui sikusilm suhu panna, siis kumas selle valgus punakalt läbi hammaste. Kord peitsid poisid end enne tundide algust klassi ära. Plaan oli, et kui tüdrukud sisse tulevad, siis hüppavad poisid pimedas klassis pinkkide tagant välja, sikusilmad suus, ja ehmatavad tüdrukuid, nii et saab. Kuid läks vist nii, et tüdrukud tulid uksest sisse koos klassijuhataja Vilma Vellinguga ja poisid said noomida.

Maanijad III

Õpside võitlus maanijate vastu ei andnud kunagi tulemusi. Nende õnneks vaibusid maanijad sama ruttu, kui olid puhkenudki. Kõige ohtlikum neist oli sinkumaanija. Tehti tilluke tugevast traadist ragulka, mille harude vahele oli siuttud peen kummiriba. Sellega lasti kokkupainutatud juhtme- või traaditükke ehk sinkusid. Need vihisesid suure hooga läbi õhu ja tabasid valusalt. Lausa ime, et keegi nendega mujale kui käe, selja, reie või sääre pihta ei saanud. Minul oli ka oma hea ragulka, millega sinkusid lasta. Sinkumaanija oli ohtlik, aga riisipüssimaanija oli lihtsalt

vastik. Enamus leidis vist samamoodi, sest riisipüssidega käisid teistele pinda vähesed. Riisipüss oli õõnes pastakatoru. Põske puistati peotäis riisi, pisteti püss suhu ja tulistati laadung teiste kraesse. Selge see, et jälk, kasvatatud lapsed nii ei tee. Ohutu, aga kõrvadele kaunis vastu võetamatu oli plõksutajamaanija. Plõksutaja oli väike plekist asjandus, millega sai tekitada kileda ja lõikkava plõksatuse. Plõksutajamaanija päevil tärisesid kooli ruumides ja õuel terved plõksuvalangud. Plõksutajaid müüdi Tipa-Tapas. Ossin neid sealt endale terve portsu. Kodus läks ema nende peale närvi!

Töpa I

Töpa tunnid olid keldris, kus asusid puutööklass ja metallitööklass. Lisaks vedeles seal koridorides vahvat koli, kus sai tuhnida. Töpa tunnis tegime igast asju. Vahel saagisime vineerist kujusid välja, vahel väänasime traadist võtmeid ja muud. Kord laskis töpa õps meil meisterdada augustatud aluse. See oli piklik puuklots, mille sisse oli puuritud rida aukke. Neisse sai siis midagi panna, pliiatseid või. Siis jälle õppisime hoolega traadi õgvendamist. Põhiliselt oli meil tööriistadena kasutada lai valik nürisid viile, täkilisi hõövleid ja varre otsas loksuvaid puithaambreid. Kallemaid tööriistu antti kogu klassi peale kasutamiseks üks või kaks. Nendele tekkis kohe järjekord. Hiljem, metallitööklassis, tegime plekist karppe, kruvikeerajaid ja muud. Minu tehtud kruvikeerajaga keerasime kodus veel kümme aastat hiljem aknaid pesuks lahti. Sest see oli hea suur.

Töpa II

Töpa klassides seisid seinte ääres suured masinad: saed, käiad, puurid, treipingid. Vist üldse kõige esimeses töpa tunnis viiendas klassis tehti meile selgeks ohutusreeglid, õpetati žguti käsitlemist ja näidati kätte kang, mis õnnetusjuhtumi korral ruumis kõik elektriasjad seisma paneb. Kuigi seina ääres seisis võimas elektrisaag, mille küljes oli ka hõövel, tuli meil oma töödega valmis saada käsitsi. Tuim nühkimine viili ja käsisa-

köksiga võttis muidugi kaua aega. Mõnikord usaldas õps meid vahe-
tunnil omapead. Siis panid kavalamad käia tööle ning proovisid selle
peal vineeritüki või puuklotsi liigseid nurkki vähemaks käiata. Vahel lasi
õps elektrisael oma juuresolekul siiski töötada. Ükskord juhtus nii, et
saag töötas, kuid õps ise tegeles muuga, vaatas kellegi tööd üle või mi-
dagi. Sass, kes oli suur tolategija ja püsimatu poiss, astus vargsi sae juur-
de ja nihutas uudishimulikul ilmel oma sõrmeotsa hirmsal kiirusel pöör-
leva hõövlitera suunas. Tal oli soov järele proovida, kuidas see küüneot-
sa naksab. Hull peast! Viimasel hetkel märkkas õps, mida Sass teeb, ja
ajab ta sae juurest eemale. Lase siis selliseid veel masinatega töötama!

Koduteel

Kell plärises laulmistunni lõppu. Selleks päevaks olid tunnid otsas. Tor-
masime kolmandalt korruselt alla kardekasse ja panime õhukesed ke-
vadjoped selga. Hakkasime kambas kodu poole minema – mina, Reigo,
Raigo, Imre, Ermo ja Aivo. Läksime kauplusest läbi, ossime maisipulkki
ja Kuldset. Süües ja kõvahäälselt rääkides kõndisime kiirustamata
bussipeattuse poole. Päikkese soe sära ajas rõõmsalt elevile, tuul lõhnas
suve järele. Kastanid sõidutee ääres polnud veel õide läinud. Nende õie-
küünalde ajaks oli suvevaheaeg juba käes.

Maisipulgad

Pärast tunde kodu poole
astusime hulgakesi.
Poest me läbi läksime, et
osta maisipulgakesi!
Osta pudel Kuldset! Sellel
õues korgi lõime maha.
Kõikk see kokku maksis vähe,
ainult paarend kopsi raha.
Lobisedes lonkkisime.
Homsed tunnid kaugel näisid.

Sõrmed aga suu ja maisi-
pulgakoti vahet käisid.

Unenägu ööl vastu 2. oktoobrit 2003

See kõik toimus minu maal Kaaruka külas. Ajasin redeli majaseina vastu püsti ja hakkasin midagi toimetama, võib-olla aknaid pesema. Äkki märkkasin, et sajab ladinal vihma, kuid mina jäin kuivaks, sest olin täpselt räästa all varjus. Siis tuli sinna Andrus Kivirähk. Läksin teda saunakööki võõrustama. Mingil hetkel olin Andruse jätnud saunakööki üksi, ise aga läinud naabriõue. Seal vändati parajasti pornofilmi. Kaks naist ja üks mees amelesid pingil puude vahel. Panin tähele, et mees oli vastikute hallide vuntsidega. Läksin oma õue tagasi, kui parajasti astus värava taha minu algklasside klassijuhataja Vilma Velling koos õpilastega. Ühel õpilasel, lohvakal loikkamil, oli suur pritsikas, millest ta valas üle kõik, kes ette jäid, ka minu. Vihastasin hullupööra ning tuuseldasin loikkami läbi, loopisin vastu pinkke ja põrandat, aga nii, et ta päris konttisi ka ei murraks. Ajasin klassijussiga paar sõna juttu, polnud teda ju kooliaegadest saati näinud. Muud targemat ei tulnud pähe küsida, kui et kuidas meie ajal pritsikatega lood olid? kas väga hullud? – Ei, väga hullud ei olnud, vastas Velling. Kõikk see aeg kibelesin tagasi saunakööki, kuhu olin Andruse jätnud üksi ootama – kas see on siis külalislahkus?

Luksemburg, september–oktoober 2003

HARRY LIIVRAND

SEITSMEKÜMNEAASTANE MUUTUJA

Enn Põldroos ja eesti maalikunst on muutunud peaaegu et sünonüümideks. See tähendab, et Põldroos on suur kunstnik, ja sellisena suhtun ka mina Põldroosi.

Siin tuleb mängu isiklik moment: minu põlvkond on paljuski üles kasvanud Põldroosi maalide ja monumentaaltööde keskel, nende mõju minu kujunemisele ja kunstimõistmisele on olnud kaunikesti määrava tähtsusega. Üksteist kooliaastat vaatasin ma Põldroosi seinamaaliga tõtt: Tallinna Pelgulinna gümnaasiumi vestibüüliseina peasissekäigu kohal kaunistas Põldroosi kompositsioon mängude teemal, aastast 1963. Kevad- ja sügisnäitustel rippusid Põldroosi tööd alati Kunstihoone peasaalis, kohe silmatorkavatel *headel* kohtadel. Ametliku kunsti kanooniliste teemadega oli neil siiski kummalisel kombel vähe pistmist: tantsuõhtud, hüpped, Kalifornia maanteed, kolleegide portreed, linnuse ehitamine.

Hiljem sai loetud Põldroosi kunstipublikististikat ja arvustusi, mille empaatilisus, asjalikkus ja selge stiil peaks olema eeskujuks nii mõnelegi praegusele kunstist kirjutajale. Ilma Põldroosi 1960.–70. aastate kunstiartikliteta oleks märksa raskem kokku seada objektiivset pilti tolle ajastu kunsti enesekaitsemehhanismidest, hirmudest ja ideoloogilistest vastuoludest. Meister kirjasõnas, moodsat kunsti kaitsvate kompromisside sõlmija, distantseeris Põld-

roos ennast praktikas siiski avangardist. Tema jaoks oli kunsti põhiküsimus mujal: nähtava kujutamise ja unenäolise mõistatuslikkuse ühendamisest, maalikunsti intellektuaalse sõltumatuse kaitsmisest.

Nagu kõik suured kunstnikud, allub Põldroosi orgaaniline looming kindlatele meetodilistele printsiipidele – täpsemalt öelduna, meetodilistele märkmetele. Kunstiajaloolastele meeldib alati uurida kunstniku startit, lootes sealt leida iseloomuhooni, mis järgnevatel töodes domineerivad. Mõni nendest on Põldroosi puhul kergesti äratuntav: iroonilisus iseenda ja teiste portreeritavate suhtes, otsekui purskuv maalimiskirg, värvi läbipaistev kandvus, koloriiti pingestamas roosad toonid, plakatlik sümboolika, filosoofiline avaldumistahe. Mõned visuaalsed efektid, mis tema maale iseloomustavad, pole minu meelest programmiliselt planeeritud, kuid loomulikult pole need ka juhutehnilised. Põldroos esindab maalijana paradoksi. Ta kasutab talle ainuomast visuaalsete žestide grammatikat ja pildilist dramaturgiat, mida artistliku kergusega on arendanud algusest peale – 1960. aastate karmis stiilis sotsiaalse alatooniga eleeegiliste kompositsioonide puhul – ja mis sobib tema temperamendiga ka 21. sajandi alguses autoretrost mosaiikseid digitrükke kombineerides.

Instinktiivne iseteadlikkus läbib Põldroosi töid ühelt poolt, teisalt aga kontrollib maalija maalimist kui tõsist tööd, kusjuures samaaegselt juhib maalimine kui protsess teda töö enese poolt, inspireerides kunstnikku mänglevalt ja kergelt uutele kujundileidudele ja vormiekspereimentidele. Põldroos ei tee peaaegu kunagi visandeid, kas ei too selline käitumine omakorda kunstniku karakteris midagi olemuslikku esile? Põldroosi käekiri sunnib mind kõigest hoolimata arvama, et hasartne kireg kujutab endast tegelikult kainen arvestust, ja just see psühholoogiline paradoks seletab tema teoste interpreteerimisel ja analüüsil nii mõndagi. Prentensioonitute, mõnikord absurdimaiguliste pealkirjadega motiivid, jäädvustatud hooga lohakavõitu maalilisusega, väljendavad dialektilist arutlust eksistentsiaalsete küsimuste üle, tunnistades, kui oluline ja sisutähenduslik on eraeluline moment filosoofiliste üldistuste tegemisel. Sest Põldroos on filosoof – skeptik nagu Montaigne ja hedonist nagu Epikuros. Niiivõimistlikud 1960-ndad oma kosmoseutoopiatega ja heroilised 1980-ndad oma rahvusromantismiga on minevik, kuid meelelised naudingud kestavad edasi, skandeerivad tema maalid.

Ka Põldroosi näitused muutuvad järjest isiklikumaks ja intiimsemaks, alasti mehekehale keskendunud armastuse ja perekonna allegoorilistes piltides pole raske ära tunda kunstniku *alter ego*'t. Põldroosi vähetuntud, karmi stiili maskuliinset rohmakust ja ekspressionismi paatoslikumat poolt sugestiivselt ühendavad Kalevipõja-pildid 1960. aastatest on aga oluliseks vaheetapiks meie rahvuseepose kunstikeelde

tõlkimisel Kristjan Rauast Lembit Sara-puuni.

Defineerides kunstis ennast alati maalijana, on Enn Põldroosi maalikunstniku karjäär kulgenud algusest peale tunnustuse tähe all. Kunstiinstituudi lõpetamise järel pälvis ta peagi 1960. aastate algul tähelepanu ekspressiivse vormiuuendajana, ühiskonna elus ja kunstis toimivate murranguliste protsesside tunnetajana. Maneristlik dramatism, sürrealism, abstraktsionism, popkunst, hüperrealism, fovistlik salongiportree on aidanud Põldroosil kokku sulatada talle ainuomase maalilise kujutusviisi, mida võib tinglikult vaadelda modernismi kontekstis. Renato Guttuso kohutub Põldroosi maalidel Kees van Dongeniga, eepiline haare puhta värvirõõmuga, erootiline kujundlikkus geomeetriliste vormidega. Alates 1970. aastatest süveneb Põldroosi töödes – nii portreedes kui figuraalkompositsioonides – eneseirooniline ja groteski kalduv hoiak, mis nagu psühholoogilise enesekaitse mehhanism aitab kunstnikul suhestuda ühiskonnas valitseva võltsmoraali, ambivalentsuse ja normatiivsusega. See on leebe vastupanuviis. Pole vahet, kas tegu on sotsialistliku või kapitalistliku ajastuga, Põldroosi pildisüsteem esitab tänagi samu olulisi, maalikunstile igavikulisi küsimusi värvist, koloriidist, kompositsioonist, olemise ideaalkujutusest mitmetähenduslike sümbolite keeles. Seda uut sümbolitekeelt otsib ta – progressiusus ja tehnikakultuses üles kasvanuna – oma põlvkonna sees ebatüüpilisena arvuti abil. Viimase aastaga on klassikalisest maalijast saanud arvutifriik! Võib tunduda, et Põldroosi digiprintide ehk arvutimaalide fan-

taasiaprojektsioonis pildisüsteem kuidagi liiga väljakutsuvalt parodeerib, karikeerib kunstniku varasemat maaliloomingut, et tulemuseks on vastutulek valitsevale popkultuurile. Mina küll ei pea seda vastutulekuks, digiprindid esindavad lihtsalt Põldroosi eksperimenteerivat poolt, suhestumist omal ratsionaalsel ja vaimulal viisil ajastu aktuaalsete kunstiprobleemidega. Digiprindid rajanevad arvutis töödeldud autoretrol, kuid tulemus pole formaalne, vaid modernistlik (mõelgem selle termini pärimuslikule taustale), senises eesti kunstis pretsedenditu.

Kui palju on aga Põldroos ikkagi modernist? Olen vastavatesse vaidlustesse sattunud korduvalt. Võib-olla peitub vastus järgnevas. 1950. aastatel lansseerisid ameerika kunstikriitikud moodsa kunsti spetsiifilise määratluse, mis sai tuntuks modernismi nime all. Ameeriklaste didaktiline ja atraktiivne teooria lähtus

muidugimõista Ameerika kunstiliikumistest: abstraktsest ekspressionismist, minimalismist ja popkunstist. Teooria oli optimistlik ja loosunglik, st mitte metafüüsiline, aga moodne ja progressiivne. Kui aga lisaksin siinsele greenbergilikule modernismidiskursusele metafüüsikat väärtustava sürrealismi, tekib võimalus modernistliku kunstina käsitleda ka Enn Põldroosi loomingut.

Sel aastal võeti Põldroos Kirjanike Liidu liikmeks. Kirjutamine kütkestab Põldroosi aina enam ja enam, on ta ise tunnistanud, lisades vihje, et maalimisega peaks üldse lõpetama. Võib-olla oligi Tallinna Kunstihoones 70 aasta juubeli puhul korraldatud ülevaatenäitus teatud mõttes kriipsu alla tõmbamine ühele loomepeerioidile. Kuid Põldroos on jätkuvalt oma eksistentsiaalsete teemade vang: lugege vaid tema romaane ja jutte! Vahetunud on ainult meedium, mitte aines. Maalikunst on üle kasvanud kirjanduseks.

MAREK TAMM

MONUMENTAALNE AJALUGU

Mida me mäletame Eesti ajaloost?

“Unustamine on meie elu vältimatu osa,” tõdeb mälu teadlane Endel Tüving, lisades, et “mälu ei olene mitte ainult sellest, mis on minevikus sinna talletatud, vaid oleneb ka olevikust”.¹ Siin huvitab mind küsimus, miks me mäletame Eesti ajaloost teatud sündmusi ja oleme unustanud paljud teised. Millistest oleviku nõudmistest oleneb meie ajaloomälu? Milline loogika seda valitseb ja kust see pärineb?²

Küsimus rahvuslikust ajaloomälust on lahutamatu seotud küsimusega rahvuslikust identiteedist. Rahvuslik identiteet tugineb ühisele ajalooteadvusele, sidusale narratiivile rahvusest kui ajaloolava püsi- vast peategelasest.³ Igal rahvusel on oma ajaloomüüdid, oma kuulsusrikkad minevikuhetked, mille regulaarne meenutamine ja visuaalne jäädvustamine ühendab rahvust ning legitimeerib selle tänaseid tegemisi. Ükski ühiskond ei saa elada ilma

ühise minevikuta.

Ühise mineviku loomine on pidev protsess, keeruline “mälutöö”, mille käigus selitatakse välja, mida on vaja tulevikku silmas pidades minevikust säilitada ja mida unustada. Selle mälutööga on ametis mitmed isikud, ennekõike kuus P-d, nagu Reinhart Koselleck on teravmeelselt täheldanud: preestrid, professorid, PR-spetsialistid, poliitikud, poeedid ja publitsistid.⁴ Siia ritta võiks lisada seitsmendagi P – pedagoogid. Uuemal ajal on ajaloomälu kujundamisel olnud kõige kaalukam sõna öelda ajaloolastel, kes on selles rollis välja vahetanud lähimineviku poeedid ja publitsistid. Saksa ajaloolane Jörn Rüsen nendib tabavalt, et “nüüdisaegsed riigid õpetavad ajalooteaduse abil endale välja ajaloolise identiteedikujunduse ja legitimeerimise spetsialiste”.⁵

Mälutöö ajaloos võime eristada ak-

¹ E. Tüving, *Mälu*. Tartu, 2002, lk 92 ja 19.

² Olen seda teemat varem puudutanud artiklis “Monumentaalne ajalugu. Eesti rahvuslikust ajaloomälust” (*Eesti Päevaleht. Arkaadia*, 20.05.2000, nr 28), mida käesolevas täiendan ja edasi arendan.

³ Vt A. D. Smith, *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, 1999, lk 57–99.

⁴ Vt intervjuud Reinhart Koselleckiga siinsamas ajakirjanumbris.

⁵ Vt J. Rüsen, *Ajaloolise mõtestamise struktuurid*. Rmt-s: M. Kivimäe, *Ajaloomõtlemise kolm strateegiat ja nende dialoogisuhted minevikuga* (R. Koselleck – J. Rüsen – E. Nolte). *Historismi muutumise, arendamise, ületamise probleemid*. Tallinn, 2000, lk 161. Vt ka R. Pears, *History and historians in the service of nation-building*. Rmt-s: *National History and Identity*. Ed. M. Branch. Helsinki, 1999, lk 63–77.

tiivsemaid ja passiivsemaid perioode. Üle Euroopa toimus "rahvuste genealoogia" kõige intensiivsem kujundamine 19. sajandil – "traditsioonide leiutamise" ja "rahvusidentiteetide loomise" kuldajastul.⁶ Eesti ei olnud siin erandiks ja meie rahvuslikule ajaloomälule pandi alus 1860.–1890. aastatel kirjanike ja publitsistide ühiste jõupingutuste tulemusel. Teine pöördelise tähtsusega mäletöö periood Eestis oli iseseisvusaja esimesed kümnendid, 1920.–1930. aastad, mil meie ajaloomälu sai lõpliku selgroo, mida ei suutnud murda ei Nõukogude anneksioon ega ole oluliselt ümber kujundanud ka uus riikliku iseseisvuse aeg.

Rahvuslik ajaloomälu ei ripu õhus, vaid seda säilitatakse konkreetsetes "mälupaikades"⁷ või "mälureservuaarides"⁸. Siia kuuluvad mitmesugused institutsioonid (muuseumid, arhiivid, raamatukogud), toimingud (riiklikud pühad, mälestuspäevad, tseremoniad), füüsilised kohad (monumendid, kalmistud, memoriaalid), sümbolid (ordenid,

riigisümbolika, hümn). "Mälupaigad" on ajalooeadvuse tugipunktid, mis ühtaegu nii talletavad kui ka kujundavad meie minevikupilti.

Viimasel paaril kümnendil on rahvusliku ajaloomälu ja selle "paikade" uurimine muutunud kogu maailmas äärmiselt populaarseks.⁹ Otsa tegid lahti prantslased, kes Pierre Nora eestvõttel avaldasid aastail 1984–1992 seitse mahukat köidet, mis kaardistasid ja eritlesid prantsuse rahvusliku mälu kõikvõimalikke ilminguid.¹⁰ Nende sõiduvees on viimasel kümnendil ilmunud rahvusliku mälu analüüsile pühendatud koguteoseid väga mitmel maal – Itaalias, Hollandis, Taanis, Austrias, Hispaanias, Iisraelis, Saksamaal, Venemaal jm.¹¹ Seda vaatamata Pierre Nora skeptilisele hoiakule "mälupaikade"-kontseptsiooni ekspordivõimaluste suhtes.¹² Eestis on rahvusliku mälu ja ajalooeadvuse uurimine endiselt lapsekingades, tõsisemaid katseid selles suunas on teinud vaid etnoloogid¹³ ja – kummaline

⁶ The Invention of Tradition. Ed. E. Hobsbawm, T. Ranger. Oxford, 1983; A.-M. Thiess, La création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle. Paris, 1999.

⁷ Les lieux de mémoire. Dir. P. Nora. 7 kd. Paris, 1984–1992.

⁸ T. Gross, Mäletamise ja unustamise kunst. Rmt-s: Eesti Üliõpilaste Seltsi Album, XVIII. Tartu; Tallinn, 2002, lk 7–14; T. Gross, Anthropology of collective memory: Estonian national awakening revisited. Trames 2002, kd 6, nr 4, lk 342–354.

⁹ Vt K. Lee Klein, On the Emergence of Memory in Historical Discourse. Representations 2000, nr 69, lk 127–150.

¹⁰ Vt selle ettevõtmise tutvustust Jean-Pierre Minaudier' artiklis käesolevas ajakirjanumbris. Hea ülevaate Nora initsiatiivist annab: T. Judd, A la Recherche du Temps Perdu. New York Review of Books, 03.12.1998.

¹¹ Vt ülevaatlilikult: E. François, H. Schulze, Einleitung. Rmt-s: Deutsche Erinnerungsorte. Hrsg. von E. François, H. Schulze. München, 2001. 1. kd, lk 9–24; P. Nora, La loi de la mémoire. Le Débat 1994, nr 78, lk 187–191.

¹² P. Nora, La notion de 'lieux de mémoire' est-elle exportable? Rmt-s: Lieux de mémoire et identités nationales. Dir. P. den Boer, W. Frijhoff. Amsterdam, 1993.

¹³ Kultuur ja mälu. Toim. T. Anepaio, E. Kõresaar. Tartu, 2001; Pärimuslik ajalugu. Toim. T. Jaago. Tartu, 2001; E. Kõresaar, T. Anepaio, Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiive. Tartu, 2003. Vt ka eespool viidatud T. Grossi artikleid.

küll – mõned saksa ajaloolased¹⁴. Olgu osutatud, et näiteks Soomes käib juba aastaid väga vilgas rahvuslike ajalooaluste uurimine.¹⁵ Käesolev *Vikerkaar* erinumber püüab anda oma tagasihoidliku panuse meie ajaloomälu mõningate tahkude uurimisse, lootuses, et see innustab uutele ja põhjalikumatele käsitlustele.

Eesti rahvusliku ajaloomälu lätted

Mõistmaks meie tänase ajaloomälu loogikat, on vajalik pöörduda selle lätete juurde, rahvuslikku ärkamisega. Esimesed mäluvirgutajad Eestis olid baltisaksa estofiilid, jäme ots uue ajalooteadvuse kujundamisel läks eestlaste kätte 1860. aastatel.

Toona jõudsid nn Peterburi patrioodid Johann Köleriga eesotsas järeltulele Eesti ajaloo ümberkirjutamise vajadusest. Köler teatas sellest 1863. aastal Jakob Hurdale: “Et rahva vaimu natuke äratada, on neli meest (Karell, Russow, Beredhof ja mina) arvamisele jõudnud, et isamaa ajalugu kõige rohkem tarvis läheb.”¹⁶ Tollasest initsiatiivist ei saanud kohe asja. Ometigi innustas

see Johann Voldemar Jannsenit kirjutama mõningaid ajalooalaseid tekste *Eesti Postimehe* lisalehes *Jututuba*, kus 1866. aastal ilmus näiteks kroonikavormis “Lühikene mälestus Tartu linna sündinud loost”, mis uurijate arvates oli katse hakata kirjutama tervet eestlaste ajalugu, mida Peterburi patrioodid ootasid.¹⁷ Esimene suurem Köleri külvatud seemnest võrsunud vili oli aga teadagi Carl Robert Jakobsoni esimene isamaakõne 1868. aasta oktoobris Vanemuise seltsi ees. Jakobsoniga ühel ajal süüvis Eesti ajaloo ka Jakob Hurt, kelle uurimistööd innustas kahtlemata ka soov oma noorema ja kärema kolleegi tööd täiendada ja täpsustada. Valminud käsikirja, mis sai endale traditsioonilises keelepruugis pealkirja “Mõni pilt isamaa sündinud asjust”, avaldas Hurt järjejutuna enda toimetatavas *Eesti Postimehe* lisalehes 1871. aastal; raamatukaante vahele jõudis tekst alles kaheksa aastat hiljem. Selles on kenasti kokku võetud varase Eesti ajalookirjutuse eesmärk: “Mööda läinud ajad ja nende sündimused olgu meie kõigile õpetuseks ja manitsuseks, mis meie tegema ja tegemata jätma peame. Seks neid meie ajal jutustatakse”.¹⁸

Rooma klassikalise ajalookirjutuse vai-

¹⁴ Vt nt J. H a c k m a n n, Ethnos oder Region? Probleme der baltischen Historiographie in 20. Jahrhundert. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 2000, kd 50, nr 4, lk 531–556; M. W u l f, Theory Building: Dynamics of Collective Memory in Estonia. *Department of East European Studies. Working Papers* (Uppsala) 2000, nr 54, lk 29–51; K. B r ü g g e m a n n, Von der Renationalisierung zur Demontage nationaler Helden. Oder: “Wie schreibt man estnische Geschichte?”. *Osteuropa* 2001, nr 51, lk 810–819; K. B r ü g g e m a n n, Rahvusliku vaenlasekuju demontaažist ehk Carl Schirren kui Eesti iseseisvuse rajaja? Märkusi Jaan Unduski “metahistooriliste žestide” kohta. *Tuna* 2002, nr 3, lk 93–98. Nende kõrvale saab paigutada Eestis peamiselt vaid Jaan Unduski mõningad artiklid.

¹⁵ Vt ülevaatlikut: S. A h o n e n, Historiakulttuuri yhteisön muistin rakentajana. *Historiallinen Aikauskirja* 2000, nr 4, lk 305–311.

¹⁶ Tsit R. P ö l d m ä e, Noor Jakob Hurt. Tallinn, 1988, lk 103.

¹⁷ H. R e b a n e, Johann Voldemar Jannseni ajaraamatust. *Akademia* 1994, nr 5, lk 977.

¹⁸ J. H u r t, Pildid isamaa sündinud asjust. Tartu, 1879, lk 76.

mus oli ärkamisaja ajalookirjanduse peamine eesmärk pakkuda tänastele lugejatele eeskujusid ja käitumisjuhiseid minevikust; ajalugu oli esmajoones õpetlike näidete varamu, “elu õpetaja”, *magistra vitae*, nagu Cicero seda 1. sajandil eKr sõnastas. Alates esimesest eestikeelsest ajalooõpikust, Põlva pastori Johann Georg Schwartzi “Kooliraamatu” 7. osast (1858–1861), esitati ajalugu esmajoones elulugude vormis. 1874. aasta Liivimaa kooliseadus, mis ei näinud vallakoolis küll ette eraldi ajaloo õpetamist, täpsustas 18. paragrahvi lisas, et “Kui koolmeister võib, andku ta histooria õpetust lühidalt aga näitlikult kõige kuulsamate inimeste elulugude üle”.¹⁹ Mõned aastad hiljem, selgitades oma “Üleüldise ajaloo” õpiku ülesehitust, kirjutab Jaan Bergmann, et noorematele koolilastele “on kõige tähtsamad ja õpetlikumad lood võimalikult eluloo kombel jutustatud, sest üksiku kuulsa mehe elulugu rõõmustab ja harib õppi ja meelt, äratub tema südames himu õppimisele ja edasipüüdmisele ja vaimustab teda ennast kõigele hääle ja kaunile”.²⁰

Eesti ajaloomälu peamine probleem oli pikka aega selle “traumaatilise” loomus, negatiivsete kogemuste ja eeskujude rikkus.²¹ “Mälutöö” tegijaid kummitas kuni 20. sajandi alguseni mure kuulsusrikka ja kangelasliku mineviku puudumise pärast.

Kuigi Jakobson oli oma “Esimeses isamaakönes” asunud jõuliselt Eesti ajaloo miinusemärke plussideks vormima, püsis vana äng veel pikalt mälus. Värvikalt väljendab seda näiteks ajaleht *Sakala* 1881. aastal: “Eestlasena olemine tähendas niisama palju kui orjana, alatamana, põlatuna olemine, keda õigus peksta, vaevata, tõugata, lükata ja mina ei tea mis veel nendega oli teha”.²² Veidi optimistlikumal toonil kõneles samal teemal 1879. aastal Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul Tartu kooliõpetaja ja maamõõtja Jakob Tülk. Tema järgi räägib eestlaste ajalugu sellest, “kuidas suure elu tormidest, sõja vaenu ja katku häda voodest meie eesvanemad pidid kindla Eesti südamega ja tubli ja vahva Eesti meelega, verd ja higi valades, samm samult ränga elukoormaga edasi astuma”.²³ Kuigi riiklik iseseisvumine oli suutnud anda ajaloomälule kangelasliku läike, kurdeti veel toonagi mineviku negatiivse koorma üle. Jüripäeval 1919, Asutava Kogu kokkukutsumise puhul tõdeb Konstantin Päts sissejuhatuseks, et “Kurbloolised mälestuspäevad on meile Eesti minevikust päranduseks jäänud”, ent lõpetab siiski optimistlikult ja tähtpäeva sümboolset tähendust ära kasutades: “Kadugu endised keskaegse jüripäeva kurbloolised mälestused ja alaku tänasest peale uus ajajärk Eestis, mis meie rahvast parema-

¹⁹ Liivimaa Lutheri usu Maakoolide õpetuse plaanid. Viljandi, 1877, lk 7.

²⁰ J. B e r g m a n n, Üleüldine ajalugu. Esimene jagu: Vana aeg. Tartu, 1879, lk V.

²¹ Traumaatilise mälu kohta vt: Tense Past: Cultural Essays in Trauma and Memory. Ed. P. Antze, M. Lambek. New York, 1996; D. L a C a p r a, History and Memory After Auschwitz. Ithaca; London, 1998.

²² *Sakala*, 30.05.1881.

²³ J. T ü l k, [Ajaloo kirjutamisest]. Rmt-s: Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1879. 7. aastakäik. Tartu, 1879, lk 20.

le tulevikule vastu viib”.²⁴ Kummatigi kurdab veel 1935. aastal publitsist Kaarel Liideman, et liiga sageli kiputakse minevikust negatiivset otsima, ja toob vastupidise näiteks Juhan Luiga raamatu “Eesti vabadusvõitlus 1343–1345”. Lisades: “Ei anna *seda* julguse ja uhkuse vaimu, mis J. Luiga töödest hoovab, meie esivanemate piinamiste ja petmiste uurimine ega muuseumi kultuur – pastlad, kannud ja vammused, orjaaja ebausku, hõimud, lauluraamatute kirjutajate elulood ja teosed, milledega meie noorsoole koolis paiguti liiga tehakse.”²⁵

Eesti ajaloomälu selgroog

Kordumine ja järjepidevus on rahvusliku ajaloomälu kaks olulisimat tunnust.²⁶ Kõik ajalooteadvuses juurdunud sündmused ja kangelased on ühe tähendusahela eri osised. Lembitu võitlus saab tähenduse läbi Laidoneri võitluse, Jüriöö tuled valgustavad lahingut Võnnu all. Eesti rahvuse ajaloolist kontinuiteeti rõhutavad kõik autorid 19. sajandi teisest poolest peale. Täie hoo saab see sisse rahvusriigi loomisega, siis on saavutatud vajalik lõpp-punkt, mis lubab minevikusündmused tagasivaatelistel ühele juhtlõngale taandada. Võtme annab kätte Eestimaa Maapäeva Vanemate Nõu-

kogu “Manifest kõigile Eestimaa rahvasatele”, mille väljakuulutamist Tallinnas 24. veebruaril 1918. aastal peetakse teadupärast Eesti Vabariigi sünniks. Manifest algab sõnadega: “Eesti rahvas ei ole aastasadade jooksul kaotanud tungi iseseisvuse järele. Põlvest põlve on temas kestnud salajane lootus, et hoolimata pimedast orjaõöst ja võõraste rahvaste vägivalda-valitsusest veel kord Eestis aeg tuleb, mil “kõik pürrud kahel otsal lausa löövad lõkendama” ja et “kord Kalev koju jõuab oma lastel õnne tooma”. Nüüd on see aeg käes.”²⁷ Manifesti kalevipoeglikus käsituses on Eesti ajalugu jõudnud iseseisvumisega oma loogilise lõpuni, eelmiste sajandite sündmused on leidnud viimaks oma tõelise tähenduse.

1920.–1930. aastatel kinnistub lõpliku rahvusliku ajaloomälu selgroog. Selle sisuks on võitlus sakslaste vastu ja iseseisvuse eest. Kõik suuremad või kuulsamad mässud, lahingud või sõjad seotakse üheks kimbuks ja vormitakse üheks Suureks Lahinguks. Kinnistub arusaam, et võitlused Ümera või Paala all jätkusid Jüriöö tulede kumas, elavnesid taas Pühajärvel ja Mahtaras ning leidsid oma võiduka lahenduse Võnnu lahingus. See konstruktsioon saab oma ametliku kuju Võnnu lahingu kuulutamisega riigipühaks 1934. aastal. Järgmi-

²⁴ K. P ä t s, Piirikivi Eesti ajaloos. Rmt-s: K. P ä t s, Eesti Riik II. Koostanud T. Karjahärm, H. Runnel. Tartu, 2001, lk 79–81.

²⁵ K. L i i d e m a n, Kas tunned maad. Sõelumatut mõttekillustikku Eesti chitajaile. Tallinn, 1935, lk 38–39.

²⁶ Sedasama on saksa rahvusliku ajaloomälu varal täheldanud Aleida Assmann, vt A. A s s m a n n, Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee. Frankfurt-am-Main, 1993.

²⁷ Riigi Teataja, nr 1, 27.11.1918. Vt S. V a h t r e, Ajalugu iseseisvuse sünnidokumentides. Kleio 1993, nr 7, lk 3–4.

sel aastal ilmunud brošüür, kus kirjas riiklikud juhtnöörid uue püha tähistamiseks, teatab ühemõtteliselt: “Võidupühal 23. juunil pühitseme kõigepealt eesti rahva mitmekümne sugupõlve visade rahvuslike püüete ja unistuste täideminekut. (...) Lembitu päeval alanud lakkamatu võitlus eesti rahva olemasolu ja poliitilise vabaduse eest kestis läbi aastasadade, Ordu, Rootsi, Vene okupatsiooniaegade ning lõomendas jüriöö tuledes, Toomapäeva õudustes, Pühajärve, Mahtra ja Anija vastuhakkudes.”²⁸ Täpselt samu sõnu pruugib Konstantin Päts oma läkituskirjas III võidupühaks 1936. aastal: “Täna, Võidupühal, 23. juunil, pühitseme meie Eesti rahva mitmekümne sugupõlve visade rahvuslike püüete ja unistuste täideminekut.”²⁹ Uuest riigipühast soovitakse teha noore riigi kodanikureligiooni üks alustala, osundatud 1934. aasta brošüüris rõhutatakse: “Ei jätku sellest, et Võnnu võit on saanud rahvuslikuks pühaks, mida peetakse üle kogu maa. *Tema tähendus*, ajaloolise õnnetuse heakstegemine ja lõplikult vabaduse kättevõitmine, *peab saama mõistetavaks igale inimesele, igale lapsele, niisamuti nagu mõistetakse jõulupühade tähendust*. Selle mõistmise alusel tuleb kasvatada noorsugu julgetele tegudele, nagu neid tegid meie esivanemad pikas võitluses oma vabaduse eest või nagu neid tegid meie sõdurid Vabadussõjas, ning mis said oma haritipu Võnnu all.”³⁰

Huvitav on märkida, et kui 1930. aastate arusaamas lõpetas Võnnu lahing sajan-ditepikkuse vabadusvõitluse sakslaste vastu, siis 1940. aastatel tehti katse seda võitlust pikendada. Pean silmas Eesti kirjameeste ja sõdurite vastavaid ponnistusi Nõukogude rindel ja tagalas Teise maailmasõja aegu. Kõige kirglikumalt kaitses seda arusaama Hans Kruus, kelle lugematud kõned ja kirjutised 1940. aastate esimesel poolel olid kõik kantud soovist haakida tänased võitlused Lembitu ja Jüriöö mässajate kangelastegude külge. 6. detsembril 1942. aastal Moskvas peetud kõnes, mis kandis iseloomulikku pealkirja “Eesti rahva põline võitlus saksa sissetungijate vastu jätkub Suures Isamaasõjas”, kiitis Kruus eestlaste vaprust Muistses vabadusvõitluses ja kinnitas, et selle võitluse “tulikiri on jäänud püsima eesti rahvale läbi sugupõlvede, elulisena, julgustavana ja õhutavana, on püsinud, sest et püsima jäi vaenlane, sama vaenlane, kellele avas tee 13. sajandi esimese kolmandiku röövrüütel, samasugune metsik ja vägivaldne hävitaja ja orjastaja, nagu tema praegune haakrististatud järglane”.³¹ Jüriöö ülestõusu 600. aastapäevaks valminud brošüüris leiab sama mõtte sama värvikat väljendust: “Meie võitluses elavad edasi meie mehiste ja vaprate esivanemate võitlused tollest hetkest peale, millal tungis meie kodumaa pinnale hävitust, alandust ja orjastust toova esimese saksa sissetungija

²⁸ II Võidupüha 23. juunil 1935. Kava, põhimõtteid, materjale. Tallinn, 1935, lk 7.

²⁹ K. P ä t s. Riigivanema läkituskiri III Võidupühaks. Rmt-s: Koguteos Võidupüha. Tallinn, 1936, lk 2. Vrd K. P ä t s, Võidupühaks [1934]. Rmt-s: K. P ä t s, Eesti Riik II, lk 412–414.

³⁰ Sealsamas, lk 19–20 (originaali rõhutused).

³¹ H. K r u u s, Eesti rahva põline võitlus saksa sissetungijate vastu jätkub Suures Isamaasõjas. Rmt-s: H. K r u u s, Eesti ajalugu saksa fašismi vastu. Moskva, 1943, lk 27.

nurjatu jalg.³² Jüriöö juubel elustas nii rindel kui tagalas hämmastava jõuga rahvusliku ajaloomälu süvakihid ja lubas tänased võitlemised projitseerida muistsete sündmuste universaalsele taustale.³³ Tollal valitsenud meelsust kajastab hästi Olev Jõgi hilisem meenutus: “Sõja ajal mainiti propagandatöös Tasujat ja Lembitut väga tihti – need olid nimed, mida teati, nad olid eesti sõduritele kallid, nad meenutasid, et arved ootavad tasumist ja et meil on neid kaugest ajaloost.”³⁴

Eesti rahvusliku ajaloomälu lahingutekesksus ei ole midagi iseäralikku. Algukest peale on võidukad (harvemal juhul kaotatud) võitlused olnud rahvusliku identiteedi lahutamatu osa, niisamuti on rahvuslik enesekehtestamine olnud alati seotud sõjaideega.³⁵ Kõnekam on tõsiasi, et eestlaste sajanditepikkuse vabadusvõitluse eri etapid ei ole mitte niivõrd ajaloolaste kuivõrd kirjanike konstrueeritud. Selle kõige kuulsusrikkamad episoodid – Muistne vabadusvõitlus, Jüriöö ülestõus ja Mahtra sõda

on sellises tähenduses ja sellise nime all ajaloomällu sööbinud tänu belletristide loometööle, kelle nägemusi on hiljem ajalookirjutuses silutud ja täpsustatud. Mõistagi ei tee see tõsiasi neid sündmusi olematuks, küll annab nende tänasele tähendusele hoopis teise mõõtme.³⁶ Ajaloolastele pole see sõltuvus kirjanikest teadmata. Nii tunnistab näiteks Juhan Kahk, et “Eesti talurahva ajaloo mõistmises oleme me peaaegu kõik Eduard Vilde õpilased ja võime ainult rõõmu tunda selle üle, et meile sattus nii hea õpetaja”.³⁷ Talle sekundeerib Sulev Vahtre, kelle teaduslik monograafia “Jüriöö” ilmus kõnekalt Börnhöhe “Tasuja” sajandal juubeliaastal: ““Tasuja” on suuresti mõjutanud seda, et Jüriöö ülestõus on eesti rahvale saanud rõhumisvastase võitluse ja vabadusiha sümboliks.”³⁸ Ometi pole ma kindel, et sellest kirjanike kiiluvees sõudmisest on tehtud kõik vajalikud järeldused.

Tähelepanuväärne on seegi, et rahvuslikult meelestatud ajalookirjandus oli

³² H. K r u u s, Jüriöö ülestõusu ajaloolised käsud tänapäevale. [Moskva], 1943, lk 3. Vrd H. K r u u s, Jüriöö tuled põlevad ka Suure Isamaasõja võitluses. Rmt-s: H. K r u u s, Eesti ajalugu saksa fašismi vastu, lk 31–32: “Katkestamatud sidemed, mida ükski vägi siin maailmas ei suuda läbi lõigata ega lõhki käristada, ulatuvad meie juures, tänapäeva karmist võitlusest meie rahva ajaloolise verivaenlase vastu tagasi läbi aastasadade ja seovad meid lahutamatuult 1343. aasta eesti meeste ja naiste vabadusarmastusega ja vaprussega, nende kustumatu vihkamisega rahva orjastajate, röövijate vastu.”

³³ Vt lähemalt: M. T a m m, Jüriöö-tekst eesti kultuuris. *Looming* 1998, nr 3, lk 406–408.

³⁴ O. J õ g i, “Tasuja” episood eesti ajakirjanduse ajaloos. Rmt-s: O. Jõgi, Vaod ja varjud. Tallinn, 1975, lk 169.

³⁵ Vt M. H o w a r d, *The Lessons of History*. Oxford, 1991, lk 39–40; M. H o w a r d, *Sõda Euroopa ajaloos*. Tallinn, 1999, lk 146.

³⁶ Muistse vabadusvõitluse ja Mahtra sõja kohta vt Anti Selarti ja Kersti Lusti artikleid siinsamas ajakirjanumbris; Jüriöö kohta vt M. T a m m, Jüriöö-tekst eesti kultuuris.

³⁷ J. K a h k, Mahtra sõja tegelased sõja eelõhtul. Rmt-s: Lühiaurimusi Eduard Vilde 100 aasta sünnipäeva puhul. Tallinn, 1965, lk 43.

³⁸ S. V a h t r e, Jüriöö. Tallinn, 1980, lk 5.

müütilise vabadusvõitluse viimase etapi, Võnnu lahingu üks peamisi innustajaid. See oli esimene lahing, kus tänu kirjanduslikele eeskujudele oldi oma ajaloolisest missioonist teadlik ja kus püüti heastada mineviku lüüasaamised. Jaan Tõnisson kuulutas kõhklemata Mahtra sõja Vabadussõja eellahinguks.³⁹ Sama lennukalt seoti sõda Landeswehri vastu Lembitu saavutuste ja Tasuja eeskujuga. 1929. aastal, kui päevakorral oli Jüriöö kuulutamise riigipühaks, teatab ajaleht *Vaba Maa*: “Keegi ei salga seda, et Jüriööle järgnenud võitlused eestlastele *nii pea* soovitud tagajärgi ei annud. Alles 576. aasta pärast oli võit käes, siis alles teostus see Võnnu ajaloolises lahingus, mida *meie* esivanemad suurejooneliselt alustasid *Jüriööl*.”⁴⁰ Jaan Roosi tunnistus ajalookirjanduse mõjust Vabadussõjas räägib väga selget keelt: “Isiklikult äratas *Tasuja* minus heroilisustunnet ja rahvuslikku tunnet vaenuna rahva ülekohtuste rõhujate vastu. Teose mõju süvendasid eriti pildid. Hiljem *Mahtra sõda* lugedes süvenes viha veelgi. Võib üldiselt öelda, et ajaloolisil teoseil on olnud määratu mõju meie rahvasse, nad on äratanud latentsesse olekusse tardunud ülekohtutunde. Landesvääri sõjast osavõtjad jutustavad,

millise ürgjõulise vaimustuse ja elevusega sõditi, kuidas seal vallandus sajandite metsik viha. See ürgvaimustus ja -viha, mis oli kasvanud ajaloolise kirjanduse mõjul, otsustas landesvääri võitmise. Ühel minu kodukihelkonna mehel, kes langes Võnnu lahingus, leiti taskust *Tasuja*. See on sümboolne.”⁴¹

On kahtlemata sümboolne, et kirjandus ja kõnekunst on sedavõrd olulisel määral vorminud meie rahvuslikku ajaloomälu. Ennekõike seletab seda mõistagi tõsiasi, et akadeemiline ajaloouurimine sai Eestis jalad alla alles riikliku iseseisvuse ajal, siis kui kirjanikel oli ajalooteadvuse kujundamine juba täies hoos. Samas ei suuda akadeemiline ajalookirjutus ilmselt kunagi võrdsena võistelda kirjanike väljendusvahendite mõjuvõimuga.

Veel 21. sajandi hakul tuleb tõdeda, et Eestis elab tegusalt edasi monumentaalne ajalookäsitlus, millest räägib noor Friedrich Nietzsche oma “Teises ajakohatus vaatluses” (1874). Monumentaalne ajalugu (*monumentalische Historie*) toob Nietzsche sõnul “sündmuste mõjust ja tagajärgedest hoolimata välja nende monumentaalse, st innustava ja jäljendamisväärse tahu”.⁴² See on vajalik selleks, et inimene järeldaks, “et

³⁹ Tsit: A. P a i d l a, Mahtra muuseum 25. Rapla, 1995, lk 7. Konstantin Päts oli andnud oma avaliku õnnistuse Vilde “Mahtra sõjale” juba 1911. aastal, kirjutades oma raamatus “Eestimaa Talurahva Seaduse arenemise ülevaade” (Tallinn, lk 66), et “eesti kirjanduses on selle rahutuse põhjused õige asjakohaselt ja õigelt E. Vilde tuntud jutus “Mahtra sõda” kirjeldatud”.

⁴⁰ *Vaba Maa*, 10.05.1929 (originaali rõhutused).

⁴¹ Tsit A. P a l m, Ärkamisaja olustiku- ja ideeproosa ning ajalooliste jutustiste osatähtsus rahva elus. Rmt-s: Raamatu osa Eesti rahva arengus. Tartu, 1935, lk 171.

⁴² F. N i e t z s c h e, Unzeitgemässe Betrachtungen. Zweites Stück: Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben. – <http://projekt.gutenberg.de/nietzsch/unzeit/unzeit2.htm>.

see kõik suur, mis kunagi *oli*, on kindlasti kunagi *võimalik* ja on seetõttu kord uuesti võimalik”. Samas täheldab Nietzsche hoiatavalt, et “Leidub ajastuid, mis ei suuda teha vahet monumentaalse mineviku ja müütilise fiktsiooni vahel (...). Unustatakse terveid suuri ajalõike, neid põlatakse, neil lastakse voolata halli katkematu veevooluna, kust saartena kerkivad esile vaid üksikud hinnalised faktid”. See hoi-

tus pole päris ajakohatu praegugi, mil visalt elab edasi arusaam eestlaste ajaloo järjepidevusest, mida kannavad kuulsusrikkad võitlemised meie ajaloolise põlisvaenlase vastu.⁴³ Ma näen Eestis selget vajadust teadvustada endale selgemini oma rahvusliku ajaloomälu lätted ja loogika. Selle pädev ja diskreetne analüüs seisab meil veel ees.

⁴³ Ühe kõneka näitena uuemast ajast võib osundada president Arnold Rüütli esinemist Turu Ülikoolis 21.11.2001: “1343 oli see aasta, mil Eesti erinevad hõimud seisid väga lähedal ühtse rahva enesetunnetuse tekkimisele ja ainult õnnetu juhus – soomlaste abiväe jõudmise takerdumine – võttis võimaluse Eesti riigi sünniks juba 658 aasta eest”. – <http://www.president.ee/est/koned/kone.html?gid=12030>.

PETER BURKE

AJALUGU KUI ÜHISKONDLIK MÄLU

Traditsioonilise käsitluse järgi on ajaloo ja mälu omavaheline seos suhteliselt lihtne. Ajaloolase ülesanne on hoolitseda avaliku elu sündmuste meelespidamise eest ja need niimoodi üles tähendada, et asjaosalised pälviksid au ja kuulsust ning tulevased põlvned saaksid nende eeskujust õppust võtta. Sageli tsiteeritakse Cicero kuulsaid sõnu teosest “De oratore” (ii 36), et ajalugu on “mälu elu” (*vita memoriae*). Hoida elus mälestust suurtest tegudest ja sündmustest pidasid ühtviisi oma ülesandeks isegi nii erisugused ajaloolased nagu Herodotos, Froissart ja lord Clarendon.

Sedalaadi arusaama väljendavad eriti hästi kahe Bütsantsi ajaloolase proloogid, kus kasutatakse traditsioonilisi metafoore ajast kui jõest ja tegudest kui tekstidest, mis võivad ka kustuda. Printsess Anna Komnena nimetas ajalugu “kaitsevalliks ajavoolu vastu”, mis kõike “unustuse sügavikku” kannab. Prokopios kuulutas, et ta on kirjutanud Gooti, Pärsia ja teiste sõdade ajalood selleks, et “ajakulgi ei saaks erakordse tähtsusega tegusid talletaja puudumise tõttu enda alla matta, et need ei jääks unarusse ega kaoks jäljetult”. Sellest, et tegusid mõisteti tekstina, annab tunnis-

tust ka väljend “mälu raamat”, mida kasutasid nii Dante kui Shakespeare, kes kõneleb “nime kustutamisest mäluraamatust” (“Henry IV”, II osa, 1 vaatus, 1 stseen).

Traditsiooniline arusaam mälu ja kirjapandud ajaloo vahekorra kohta, kus mälu peegeldab tegelikke sündmusi ja ajalugu omakorda mälu, tundub tänapäeval liiga lihtne. Nii ajalugu kui mälu on hakanud paistma märksa problemaatilisemana. Mineviku mäletamine ja sellest kirjutamine ei näi enam nii süütu tegevusena kui varemalt. Mälestused ja ajalood ei tundu enam objektiivsed. Mõlema puhul on ajaloolased õppinud arvesse võtma nii teadlikku kui alateadlikku valikut, tõlgendamist ja moonutusi. Ja mõlemal juhul on tegu valikute, tõlgenduste ja moonutustega, mida tingivad või vähemalt mõjutavad ühiskonnagrupid, mitte üksnes üksikisikud.

Esimene uurija, kes käsitles põhjalikult “mälu ühiskondlikku raamistikku”, nagu ta seda nimetas, oli teadagi prantsuse sotsioloog ja antropoloog Maurice Halbwachs 1920. aastatel.¹ Halbwachs väitis, et mälestusi konstrueeritakse ühiskonnagruppi-

Peter Burke, *History as Social Memory*. Rmt-s: P. Burke, *Varieties of Cultural History*. Cornell University Press, Ithaca (N. Y.), 1997, lk 43–59.

¹ M. H a l b w a c h s, *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, 1925; vrd M. H a l b w a c h s, *La topographie légendaire des évangiles en terre sainte: étude de mémoire collective*. Paris,

des. Üksikisikud on küll need, kes sõna otseses, füüsilises mõttes mäletavad, ent ühiskonnagrupid määravad, *mis* on “mälestusväärne” ning *kuidas* seda tuleb mäletada. Üksikisikud samastavad ennast selliste avaliku elu sündmustega, mis on olulised nende grupile. Nad “mäletavad” paljugi sellist, mida pole isiklikult kogunud. Näiteks võib mõni uudis saada kellegi elu osaks. Seetõttu võib mälu iseloomustada kui mineviku kollektiivset rekonstruktsiooni.

Émile Durkheimi truu õpilasena esitas Halbwachs oma mälusotsioloogia-alased argumendid jõulises, et mitte öelda äärmuslikus vormis. Halbwachs ei väitnud siiski (ehkki Cambridge'i psühholoog Frederick Bartlett on talle seda ette heitnud), et ühiskonnagrupid sõna otseses mõttes mäletavadki nagu üksikisikud.² Samuti tõlgendasid Durkheimi seisukohti valesti need briti ajaloolased, kes väitsid, et nende prantsuse kolleegid uurivat “kollektiivseid mentaliteete”, justkui poleks tegu lihtsalt üksikisikutele ühiste tunnustega, vaid nagu asuksid need kusagil üksikisikutest väljaspool.

Märksa korrektsemalt ja tabavamalt arvustas Halbwachsi teooriat suur prantsuse ajaloolane Marc Bloch. Ta juhtis tä-

helepanu sellele, kui ohtlik on laenata isikupsühholoogia termineid ja lisada neile lihtsalt täiend “kollektiivne” (nt *représentations collectives, mentalités collectives, conscience collective, mémoire collective*).³ Kriitikast hoolimata võttis Bloch ise üle mõiste *mémoire collective* ja kasutas seda talupoegade tavade interdistsiplinaarses analüüsis – näiteks rõhutamaks vanavanemate tähtsast rolli traditsioonide edasiandmisel (hiljem seadis üks *Annales*'i koolkonna ajaloolane selle “vanaisa seaduse” küsimärgi alla, vähemalt mis puutub 17. sajandisse, sest tollal elasid vanavanemad harva nii kaua, et oma lapselapsi õpetada; ent traditsioonide ühiskondliku edasiandmise tähtsuses ei kahtle temagi).⁴

Halbwachsi meelest tuli rangelt lahus hoida kollektiivne mälu, mis on ühiskondlik konstruktsioon, ja kirjapandud ajalugu, mida ta traditsioonilises vaimus pidas objektiivseks. Seevastu paljud värskemad uurimused ajalookirjutamise ajaloost käsitlevad sedagi samasugusena nagu Halbwachs mälu – kui teatud ühiskonnagruppide, näiteks Rooma senaatorite, Hiina mandariinide, benediktiini munkade, ülikooliprofessorite jt loomingute tulemust. Asjaolu, et ajaloolased on eri aegadel

1941; M. Halbwachs, *The Collective Memory*. New York, 1980; D. Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*. Cambridge, 1985, lk 192 jj; P. H. Hutton, *History as an Art of Memory*. Hannover; London, 1993, lk 73–90.

² F. C. Bartlett, *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge, 1932, lk 296 jj; M. Douglas, *In the Active Voice*. London, 1980, lk 268,83; vrd P. Connerton, *How Societies Remember*. Cambridge, 1989, lk 38.

³ M. Bloch, *Mémoire collective, tradition et coutume*. *Revue de Synthèse Historique* 40, 1925, lk 73.

⁴ P. Goubert, *The French Peasantry in the Seventeenth Century*. Cambridge, 1986, lk 77.

ja eri paikades pidanud mälestusväärseks erinevaid minevikuaspekte (lahinguid, poliitikat, usku, majandust jne), on saanud aabitsatõeks. Nagu ka see, et minevikku on esitatud väga erineval moel, keskendudes oma grupi vaateviisist lähtuvalt kas sündmustele või struktuuridele, suurkujudele või tavainimestele.

Kuna ka mina jagan sellist vaadet ajaloo ajaloole, on sinise käsitluse pealkiri "Ajajugu kui ühiskondlik mälu". Termin "ühiskondlik mälu", mis on viimase kümnendi jooksul endale kindla koha leidnud, tuli kasutusele kui käepärane fraas, mis võtab lihtsalt kokku kogu selle keeruka valikuga tõlgendamisprotsessi ning ühtlasi rõhutab sarnasust ajaloo ülestähendamise ja mäletamise viiside vahel.⁵ Kuid see termin tekitab ka probleeme, mida tasub kohe alguses ära märkida. Individuaalse ja grupimõtlemise analoogiad on küll põnevad, aga ka hägusad. Kasutades termineid nagu "ühiskondlik mälu", riskime me mõisteid esemestada. Ent kui niisuguste terminite kasutamisest loobuda, võivad jääda märkamatuks kõik need erinevad viisid, kuidas grupid oma liikmete mõtlemist mõjutavad.

Teine tõsine probleem on kogu ettevõtmises peituv ajalooline relativism. Ei saa väita, et kõik minevikukirjeldused oleksid ühtmoodi head (usaldusväärsed, tõepärsed, tabavad jne). On võimalik näidata, et üks uurija on olnud paremini informeeritud või arukam kui teine. Asi on aga selles,

et meile kõigile on minevik (nagu ka olevik) kättesaadav üksnes omaenese kultuuri kategooriate ja skeemide – või nagu Durkheim ütles "kollektiivsete representatsioonide" – kaudu.

Mälu huvitab või vähemalt peaks huvitama ajaloolasi kahel põhjusel. Esiteks on neil tarvis uurida mälu kui ajalooallikat, et ajaloodokumentide traditsioonilise kriitika raames kriitiliselt analüüsida mälestuste usaldusväärsust. Seda on üritatudki teha alates 1960. aastatest, mil 20. sajandit uurivad ajaloolased hakkasid mõistma nn "suulise ajaloo" tähtsust.⁶ Isegi neil ajaloolastel, kes tegelevad varasemate perioodidega, on suulise ajaloo uurimisest midagi õppida, sest neilgi tuleb silmas pidada, et paljudesse kirjalikesse allikatesse on talletatud suulisi tunnistusi ja traditsioone.⁷

Teiseks huvitab ajaloolasi mälu kui ajalooline fenomen ehk see, mida võib nimetada mäletamise sotsiaalajalooks. Võttes arvesse, et nagu individuaalne mälu, on ka ühiskondlik mälu valikuline, tuleb kindlaks teha valiku põhimõtted ning jälgida, kuidas need varieeruvad sõltuvalt kohast ja grupist ning muutuvad aja jooksul. Mälestused on ümberkujundatavad ja meil tuleb välja selgitada, kes ja kuidas neid vormib ning mil määral on see võimalik.

Need on teemad, mis millegipärast alles 1970. aastate lõpus ajaloolaste tähelepanu paelusid. Sestpeale on vastavasisuliste

⁵ P. Connerton, *How Societies Remember*; J. Fentress, C. Wickham, *Social Memory*. Oxford, 1992.

⁶ P. Thompson, *The Voice of the Past*. Oxford, 1978.

⁷ N. Z. Davis, *Fiction in the Archives*. Cambridge, 1987.

raamatute, artiklite ja konverentside arv mitmekordistunud. Nende hulgas on väljapaistev koht Pierre Nora toimetatud mitmeköitelisel ülevaatel “mälu paikadest”, mis arendab edasi Halbwachsi mõtteid mälu ja selle ruumilise raamistiku vahekorra ning pakub sellest vaatevinklist ülevaate Prantsusmaa ajaloost.⁸

Mäletamise sotsiaaljalugu püüab vastata kolmele põhiküsimusele. Mil viisil antakse edasi ühiskondlikke mälestusi ja kuidas need viisid aja jooksul muutuvad? Kuidas ühiskondlikke mälestusi kasutatakse, kuidas kasutatakse minevikku ja kuidas on need kasutusviisid muutunud? Ja vastupidi – kuidas kasutatakse unustamist? Siinkohal käsitlet seda laia küsimusteringi üksnes suhteliselt kitsast vaatenurgast, Euroopa varase uusaja uurija seisukohalt.

Ühiskondliku mälu edasiandmine

Mälestusi mõjutavad nii nende edasiandmise ühiskondlik korraldus kui ka vahenduskanalid, mida seejuures kasutatakse. Peatume siinkohal neist paljudest vahenduskanalitest viiel.

1. Suulised traditsioonid. Ajaloolase seisukohalt käsitleb neid oma kuulsas uurimuses Jan Vansina. Kui võrrelda selle

uurimuse prantsuskeelset esmatrükki 1961. aastast 1985. aastal ilmunud ingliskeelse redigeeritud väljaandega, siis on näha, kuidas autori tehtud muudatused kajastavad viimase paarikümne aasta jooksul ajaloo uurimises toimunud nihkeid, eriti seda, kuidas lootus objektiivseid “fakte” tuvastada on kahanenud ning huvi narratiivi sümboolsete aspektide vastu on suurenenud.⁹

2. Ajaloolase traditsiooniline pärusmaa: memuaarid ja muud kirjalikud “ülestähendused” [records] (itaaliakeelne sõna *ricordare* viitab samuti meeldetuletamisele). Siin tuleb muidugi silmas pidada, et need ülestähendused pole süütud mäletamisaktid, vaid pigem katsed teisi veenda, nende mälu vormida. Samuti tuleks arvesse võtta ühe tähelepaneliku kirjanduskriitiku hoiatust, mis ajaloolastel sageli ununema kipub: “lugedes kirjapandud mälestusi on kerge unustada, et me ei loe mälestusi endid, vaid nende teisendust kirja vahendusel.”¹⁰ Kuid midagi samasugust saab väita ka suulise traditsiooni kohta, millel on omad stiliseerimise viisid. See tõttu on raske õigustada traditsiooniliste ühiskondade spontaanse “mälu” ja kaas-aegse ühiskonna eneseteadliku “representatsiooni” teravat vastandamist, nagu seda teeb Pierre Nora.¹¹

3. Kujutised, olgu siis joonistatud-maa-

⁸ Les lieux de mémoire. Toim. P. Nora. Paris, 1984–1992; vrd J. L e G o f f, Histoire et mémoire. Paris, 1988; P. H. H u t t o n, History as an Art of Memory, lk 1–26; R. S a m u e l, Theatres of Memory. London, 1994.

⁹ J. V a n s i n a, De la tradition orale. Essai de méthode historique. Tervuren, 1961; J. V a n s i n a, Oral Tradition as History. Madison, 1985.

¹⁰ S. O w e n, Remembrances. Cambridge (Mass.), 1986, lk 114; vrd P. F u s s e l l, The Great War and Modern Memory. Oxford, 1975.

¹¹ Les lieux de mémoire, kd 1, xvii–xlii.

litud, fotograafilised, liikumatud või liikuvad. Nn “mälukunsti” harrastajad klassikalisest antiigist kuni renessansini rõhustasid, kui tähtis on millegi meeldejätmiseks seostada see eredate piltidega.¹² Nad pidasid eelkõige silmas immateriaalseid kujutisi, kujutluspilte. Ometi on juba ammusest aegadest loodud ka materiaalseid kujutisi, mis aitaksid mälestusi säilitada ja edasi anda – “memoriaalide” hulka kuuluvad hauakivid, skulptuurid, medalid ning mitmesugused “suveniirid”. Viimasel ajal on 19. ja eriti 20. sajandi ajaloolased hakanud tundma üha suuremat huvi avalike monumentide vastu just seetõttu, et need ühtaegu väljendavad ja kujundavad rahvuslikku mälu.¹³

4. Mälestusi antakse edasi ka tegevuse kaudu – nagu oskusigi, mis kanduvad üle meistritl sellile. Leidub hulk tegusid, millest ei jää vähimatki jälge, mida ajaloolased uurida saaksid; kuid vähemalt rituaalseid tegevusi jäädvustatakse sageli, sh “mälestamisrituaale”: meenutamispüha [Remembrance Sunday] Suurbritannias, mälestamispäev [Memorial Day] USAs, 14. juuli Prantsusmaal, 12. juuli Põhja-Iirimaa, 7. september Brasiilias jne.¹⁴ Need rituaalid on mineviku taasesitused, mälestusaktid, kuid ühtlasi katsed suruda peale

mineviku tõlgendusi, vormida mälu ja sel teel kujundada ühiskondlikku identiteeti. Nad on igas mõttes kollektiivsed re-presentatsioonid.

5. Üks Halbwachsi kõige huvitavam tähelepanek mälu ühiskondliku raamistiku käsitluses puudutas mälestuste edasikandmise viiendat vahendit: ruumi.¹⁵ Ta tõi välja mõtte, mis oli olnud peidus klassikalises ja renessansiaegses mälukunstis, – selle, kui suur tähtsus on meelespidamisväärsaks peetavate kujundite “paigutamisel” mõjusatesse kujutluspaikadesse nagu mälulossid või mäluteatrid, et kasutada seeläbi tekkivaid ideede assotsiatsioone. Brasiilias tegutsenud salesiaanidest misjonärid olid ilmselt sellisest ruumi ja mälestuste omavahelisest seosest teadlikud ning kasutasid seda strateegiliselt bororoo indiaanlaste ristiusustamisel. Claude Lévi-Strauss kirjeldab, et indiaanlased koliti oma traditsioonilistest ringikujulise paigutusega küladest uutesse, kus majad asetsevad ridadena. Platsi sel viisil puhtaks pühkides valmistati indiaanlasi ette kristliku sõnumi vastuvõtmiseks.¹⁶ Võib ju küsida, kas mitte tarastamine ei avaldanud Euroopas samasugust (olgugi ettevatsematut) mõju, pühkides platsi puhtaks industrialiseerimise ees, seda eriti Rootsis, kus

¹² F. Yates, *The Art of Memory*. London, 1966; vrd F. C. Bartlett, *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*, ptk 11.

¹³ T. Nipperdey, *Nachdenken über die deutsche Geschichte*. München, 1986, lk 156–171; M. Ouzouf, *Le Panthéon*. Rmt-s: *Les lieux de mémoire*, kd 1, lk 139–166.

¹⁴ L. Warner, *The Living and the Dead*. New Haven, 1959; C. Amalvi, *Le 14-Juillet*. Rmt-s: *Les lieux de mémoire*, kd 1, lk 421–472; S. S. Larsen, *The Glorious Twelfth: the Politics of Legitimation in Kilbroney*. Rmt-s: *Belonging*. Toim. A. P. Cohen. London, 1982, lk 278–291.

¹⁵ P. H. Hutton, *History as an Art of Memory*, lk 75–84.

¹⁶ C. Lévi-Strauss, *Nukker troopika*. Tallinn, 2001, lk 258–259.

1803. aasta määrus tarastamise kohta tõi kaasa traditsiooniliste külade hävimise ja kohalike elanike laialirände.¹⁷

On siiski ka võimalik, et teatud tingimustes suudavad ühiskonnagrupid ja nende mälestused kodupaiga hävitamise üle elada. Äärmuslikuks näiteks niisuguse väljajuurimise ja ümberistutamise kohta on mustade orjade väljavedu Uude Maailma. Väljajuurimisest hoolimata suutsid orjad klammerduda mälestuste külge teatud kultuurielementidest ning need Ameerika pinnal uuesti kokku panna. Prantsuse sotsioloogi Roger Bastide'i järgi kätkevad afroameerika *candomblé* rituaalid, mis on Brasiilias tänini laialt levinud, Aafrika ruumi sümboolset rekonstrueerimist kui teatud psühholoogilist kompensatsiooni kodumaa kaotuse eest. Niisiis kasutab Bastide afroameerika usutavandite andmeid, et kritiseerida ja lihvida Halbwachsi ideesid. Kohalike juurte kaotust kompenseeriti mingil määral üldisema Aafrika teadvusega.¹⁸

Mälestuste edasiandmise seisukohalt on igal meediumil omad tugevad ja nõrgad küljed. Kõige suuremat rõhku paneksin tunnusele, mis on ühine mitmele vahendile ning mida on analüüsinud nii erinevad uurijad nagu sotsiaalpsühholoog Frederick

Bartlett, kultuuriloolane Aby Warburg, kunstiajaloolane Ernst Gombrich ja slavist Albert Lord, kes uuris suulist luuletraditsiooni Bosnias.¹⁹ Selleks ühistunnuseks on "skeem". Skeemi all mõeldakse kalduvust kujutada – ja mõnikord meenutada – teatud sündmust või isikut mõne teise kaudu.

Säärased skeemid ei esine üksnes suulises traditsioonis, nende kohta võib tuua näiteid ka kirjalikust kultuurist. Oma suurepärasest uurimusest "The Great War and Modern Memory" täheldas ameerika kriitik Paul Fussell, kuidas "Esimene maailmasõda domineerib Teise maailmasõja üle" ja seda mitte üksnes kindralite tasandil, kes teadupärast sõdivad alati eelmist sõda, vaid ka tavaliste osaliste jaoks.²⁰ Skemaatilisel tajuti omakorda ka Esimest maailmasõda. Fussell toob näiteks selle, kuidas kaevikuelu mälestuslikes ja ajakirjanduslikes kirjeldustes korduvad niisugused Bunyani "Palveränduri teekonnast" pärit kujundid nagu Meeleheitemülgas ja Surmavarju Org.²¹ Bunyan omakorda kasutas oma loomingus – kaasa arvatud autobiograafias "Grace Abounding" (Tulvarm) – samuti skeeme. Raske on öelda, kas teadlikult või mitte, aga tema uskupöördumise kirjeldus järgib silmanähtavalt Pauluse pöördumist, nagu seda kirjeldatak-

¹⁷ A. P r e d, Place, Practice and Structure. Cambridge, 1986.

¹⁸ R. B a s t i d e, Mémoire collective et sociologie du bricolage. *Année Sociologique*, lk 65–108.

¹⁹ F. B a r t l e t t, Remembering: a Study in Experimental and Social Psychology, lk 204 jj; A. W a r b u r g, Gesammelte Schriften. Leipzig; Berlin, 1932; E. G o m b r i c h, Art and Illusion. London, 1960; A. B. L o r d, The Singer of Tales. Cambridge (Mass.), 1960.

²⁰ P. F u s s e l l, The Great War and Modern Memory, lk 317 jj.

²¹ Sealsamas, lk 137 jj.

²² W. Y. T i n d a l l, John Bunyan, Mechanic Preacher. New York, 1934, lk 22 jj.

se Apostlite tegudes.²²

Varasel uusajal olid paljud eurooplased piiblit nii tihti lugenud, et see oli muutunud osaks neist enestest, piiblilood kujundasid nende taju, mälestusi ja isegi unenäguisid. Selle protsessi kohta on hulganisti näiteid – prantsuse protestandid nägid näiteks 16. sajandi ususõdade sündmusi läbi piibliprillide – näiteks süüta laste tapmisena. 19. ja 20. sajandil “mäletasid” nad, kuidas katoliiklased olid 1572. aastal Pärtliöö veretöö eel märgistanud protestantide maju.²³ Veel kaugemast minevikust võib tuua näiteks Johan Kessleri, kes oli esimese põlve protestantlik pastor Šveitsis. Oma mälestustes räägib ta loo, kuidas “ta teel Wittenbergi kohtas Martin Lutherit”. Üliõpilaspäevil peatunud ta koos sõbraga Jenas Musta Karu trahteris. Nende lauas istunud üks mees, kes oli riides nagu rüütel, aga luges raamatut – mis osutus heebreakeelseks lauluraamatuks – ning oli innukas rääkima teoloogilistel teemadel. “Me küsisime: “Härä, ega te ei tea öelda, kas doktor Martin Luther on praegu Wittenbergis? Või kus ta võiks olla?” Ja mees vastas: “Ma tean päris kindlalt, et Wittenbergis ta praegu küll ei ole.” (...) “Poisid,” küsis ta, “mida tollest Lutherist ka Šveitsis arvatakse?”” Üliõpilased ei saanud midagi aru, enne kui majapere-mehe neile vihje andis.²⁴ Minu seisukoht

on, et Kessler kasutas kas teadlikult või mitte oma loos sama ülesehitust, mis on piiblilool jüngrite kohtumisest Kristusega Emmauses.

Näiteid võiks tuua veel kaugemastki minevikust, sest ka piibel ise on skeematais ja mõningaid sündmusi kujutatakse seal omakorda varasemate sündmuste kordusena.²⁵ Ent vahest piisab ka nendest näidetest, et saada aimu protsessist, milles mäletatud minevik muutub müüdiks. Tuleb rõhutada, et ma ei kasuta hajusavõitu terminit “müüt” siin mitte positivistlikus “ebaõige ajaloo” tähenduses, vaid laiemas ja positiivsemas tähenduses – kui lugu, millel on sümboolne tähendus ja üleelusuurused tegelased, olgu siis kangelased või kaabakad.²⁶ Tavaliselt koosnevad sellised lood üksteisele järgnevatest stereotüüpsetest juhtumitest, mida mõnikord nimetatakse ka “teemadeks”.²⁷

Ajaloolasel tekib siinkohal kindlasti üks küsimus. Miks seostuvad müüdid just teatud (elus või surnud) isikutega ja mitte teistega? Ainult üksikud Euroopa valitsejad on saanud rahva mälestuste kangelasteks või jäänud kangelaseks pikka aega: näiteks Henri IV Prantsusmaal, Friedrich Suur Preisimaal, Sebastião Portugalis, William III Britannias (eriti Põhja-Iirimaa) ja Mátyás I Corvin Ungaris. Viimase kohta öeldi: “Mátyás suri, õiglus kadus.” Samuti

²³ P. J o u t a r d, *La Sainte-Barthélemy: ou les résonances d'un massacre*. Neuchâtel, 1976.

²⁴ J. K e s s l e r, *Sabbata*. Toim. T. Schiess, Leipzig, 1911, lk 23 jj.

²⁵ G. W. T r o m p f, *The Idea of Historical Recurrence in Western Thought from Antiquity to the Reformation*. Berkeley, 1979.

²⁶ P. B u r k e, *The Myth of 1456: Notes and Reflections*. Rmt-s: Querdenken: Dissenz und Toleranz im Wandel der Geschichte: Festschrift Hans Guggisberg. Toim. M. Erbe jt. Mannheim, 1996, lk 23–30.

²⁷ A. B. L o r d, *The Singer of Tales*.

ei saa kaugeltki iga püha mees või naine pühakuks, olgu siis ametlikuks või mitte. Mis on see, mis tagab edu?

Skeemide olemasolu iseenesest ei anna selgust, miks nad mõnele isikutele külge jäävad ehk miks mõned inimesed on n-ö "mütogeensemad" kui teised. Sellele küsimusele pole õige läheneda ka nende heausksete ajaloolaste kombel, kes pühenduvad edukate valitsejate või pühakute tegelike – mõnikord vägagi oluliste – saavutuste kirjeldamisele, sest müüdid omistavad nendele sageli ka sääraseid omadusi, mille tegeliku olemaolu kohta pole vähi- maidki tõendeid.²⁸ Nii ei saa külma ja igava William III muutumist populaarseks protestantlikuks iidoliks, "kuningas Billyks", kuidagi seletada üksnes tema isikuomadustega.

Minu arvates saab niisugust müüdi loomet seletada põhiliselt sellega, et mõnda isikut peetakse, teadlikult või mitte, mingis suhtes "sobivaks" parasjagu kehtiva kangelase või kaabaka – kuninga, pühaku, röövli, nõia või mõne muu – stereotüübiga. See "sobivus" paneb tööle inimeste kujutlusvõime ning peagi hakkavad tegelase kohta ringlema kuulujutud. Nende suuliste lugude levimise käigus astuvad aga mängu sellised sotsiaalsühholoogiast tuttavad moonutusvõtted nagu "silumine" ja "teravdamine".²⁹ Teemat arendades võib oletada, et oma osa nendes kollektiiv-

setes unelmates või poolunelmates võivad mängida ka need tihendamis- ja nihkumisprotsessid, mida kirjeldatakse Freudi "Unenägude seletuses". Need protsessid aitavad teatud inimese elu kokku sulatada antud kultuuri ühiskondliku mälu reper-tuaaris pesitseva stereotüübiga.³⁰ Kokkuvõttes toimub "kristalliseerumine", mis kinnistab vabalt ringlevad rahvalood uue kangelase külge.

Nõnda saavadki Jesse Jamesi taolistest röövlitest Robin Hoodid, kes võtavad rikkastelt ja annavad vaestele. Levivad lood sellest, kuidas valitsejad Harun ar-Rašid, Henri IV, Henry V jt rändasid valeriides mööda maad, et alamate elujärge tundma õppida. Tänapäevase pühaku elu mäletatakse mõne eelmise elu kordusena: püha Carlo Borromeo peeti teiseks Ambrosiuseks, püha Rosat Limast teiseks Siena Katriinaks. Samuti peeti Karl V teiseks Karl Suureks (millele ka nimi kaasa aitas), Inglise William III teiseks William Vallutajaks ja Friedrich Suurt uueks "keiser Friedrichiks".

Aga loomulikult ei piisa kangelaseks-tegemise protsessi seletamiseks üksnes selle vahenduskanalite uurimisest. Niisugused seletused jääksid poliitiliselt lihtsameliseks. Sama vajalik on arvestada ka ühiskondliku mälu funktsioone ehk seda, kuidas teda kasutatakse.

²⁸ P. B u r k e, Le roi comme héros populaire. *History of European Ideas* 3, lk 267–271. P. B u r k e, How to be a Counter-Reformation Saint. Rmt-s: Religion and Society in Early Modern Europe. Toim. K. von Greyerz. London, 1984, lk 45–55.

²⁹ G. W. A l l p o r t, L. P o s t m a n, The Basic Psychology of Rumour. Rmt-s: The Process and Effect of Mass Communication. Toim. W. Schramm. Urbana, 1961, lk 141–155.

³⁰ S. F r e u d, The Interpretation of Dreams. London, 1960; vrd G. W. A l l p o r t, L. P o s t m a n, The Basic Psychology of Rumour, lk 141–155.

Kuidas kasutatakse ühiskondlikku mälu?

Millised on ühiskondliku mälu funktsioonid? Nii laiale küsimusele on raske üheselt vastata. Jurist võib näiteks rääkida tavade ja pretsedentide tähtsusest, tänaste tegude õigustamisest ja legitimeerimisest mineviku kaudu, tunnistajate mälestuste rollist kohtuprotsessis, “muistsetest aegadest peale”-põhimõttest ehk teisisõnu ajast, “millest inimese mälu ... enam kaugemale ei ulatu”, ning sellest, kuidas kirjaoskus ja kirjalikud ülestähendused on muutnud suhtumist mälestustesse kui tõendusmaterjali. Ka Marc Bloch arutleb oma eespool viidatud *mémoire collective*’i käsitluses just tavade üle ning mõned medievistid on seda teemat edasi arendanud.³¹

Ka näited rahvakangelasteks saanud valitsejatest illustreerivad seda, kuidas ühiskond kollektiivseid mälestusi kasutab. Neis lugudes järgnevad kangelase surmale või kadumisele kohutavad õnnetused. Seda malli saab ka ümber pöörata: kui mingi juhi valitsemisajale järgnevad katastroofid, alates välisvallutajate sissetungist kuni maksude ränga tõusuni, siis on tal head väljavaated kangelaseks saada, sest inimesed hakkavad tema valitsuse vanu häid aegu taga igatsema.

Võtame kas või osmanite sissetungi

Ungarisse 1526. aastal, üks inimpõlv pärast Mátyáse surma, või Portugali hõivamise Hispaania poolt kohe peale Sebastião hukkumist. Mõlemad sündmused mõjusid nende postuumsele mainele ainult hästi. Niisamuti võis Henri IV hakata prantslaste silmis kangelasena paistma mitte ainult selle pärast, et ta valitsusaeg järgnes ususõdade kaosele, vaid ka seetõttu, et tema poja Louis XIII ajal tõsteti järele makse. Niisuguste mälestuste poole pöördumisel on oma koht ka mässajate ideoloogilises arsenalis, vähemalt traditsioonilistes ühiskondades. Nõnda pöördusid 1520. aastatel Hispaania mässulised *comunero*’d kadunud kuningas Fernando mälestuse poole, 1639. aastal kuningas Louis XIII vastu üles tõusnud normandlased avaldasid aga soovi pöörduda tagasi “kuldaega”, mil valitses Louis XII, kes olevat alati nutnud, kui pidi rahvalt maksu nõudma.³²

Omaette vaatenurk ühiskondlike mälestuste kasutamisele avaneb siis, kui küsida, miks mõned kultuurid tegelevad mineviku meeldetuletamisega rohkem kui teised. Tavaliselt vastandatakse hiinlaste traditsioonilist huvi indialaste traditsioonilisele ükskõiksusele oma mineviku suhtes. Samasugused kontrastid ilmnevad ka Euroopas. Hoolimata traditsioonide austamisest ja murest “rahvusliku pärandi” pärast on

³¹ B. Guénée, *Temps de l'histoire et temps de la mémoire au Moyen Age*. Rmt-s: B. Guénée, *Politique et histoire au Moyen Age*. Paris, 1981, lk 253–263; M. C. Clanchy, *From Memory to Written Record*. London, 1979; C. J. Wickham, *Lawyer's Time: History and Memory in Tenth and Eleventh-Century Italy*. Rmt-s: *Studies in Medieval History Presented to R. H. C. Davis*. Toim. H. Mayr-Harting, R. I. Moore. London, 1985, lk 53–71.

³² M. Foisil, *La révolte des nu-pieds*. Paris, 1970, lk 188–194; vrd J. Fentress, C. Wickham, *Social Memory*, lk 109.

inglaste ühiskondlik mälu suhteliselt lühike. Läbinägelik vaatleja Alexis de Tocqueville on sedasama väitnud ameeriklaste kohta.³³

Iirlaste ja poolakate ühiskondlik mälu on seevastu suhteliselt pikk. Täna nel Põhja-Iirimaal võib näiteks kohata kriidiga seinale joonistatud William III ratsaportreesid allkirjaga "Mäleta 1690. aastat!".³⁴ Iirimaa lõunaosas kannavad inimesed siiani viha selle pärast, mida inglased nendega Cromwelli ajal tegid, justkui oleks see juhtunud alles eile.³⁵ Ameerika piiskop Fulton Sheen on tabavalt öelnud: "Britid ei meenuta seda kunagi; iirlased ei unusta seda kunagi."³⁶ Andrzej Wajda film "Tuhk" (1965), mis põhineb 1904. aastal ilmunud klassikalisel romaanil Poola leegionist Napoleoni vägede koosseisus, ärgitas Poolas poleemikat, sest leegioni võitlust oli seal näidatud tarbetu kangelaslikkusena.³⁷ Peaaegu samal ajal Inglismaal linastunud Tony Richardsoni filmis "The Charge of the Light Brigade" (1968) nähti aga lihtsalt tüht järjekordset kostüümidraamat. Tundub, et inglased eelistavad unustada. Oma õnneks või õnnetuseks põevad nad nn "struktuurset amneesiat".³⁸ Kuna struktuurset amnee-

sia on "ühiskondliku mälu" mõiste täiendav vastand, nimetan ma seda edaspidi "ühiskondlikuks amneesiaiks".

Miks erinevad kultuurid suhtuvad minevikku nii vastandlikult? Sageli öeldakse, et ajalugu kirjutavad võitjad. Sama hästi võiks ka öelda, et võitjad unustavad ajalugu. Nemad võivad seda endale lubada, samas kui kaotajad ei saa leppida toimumuga ja on määratud selle kallal juurdlema, seda uuesti läbi elama ning mõtisklema, kuidas oleks võinud minna teisiti. Seda saaks seletada ka kultuuriliste juurte kaudu. Kui juured on olemas, siis võidakse endale lubada nende võtmist enesestmõistetavana, aga kui need kaotada, tekib vajadus neid otsida. Iirlasi ja poolakaid on püütud välja juurida ja nende kodumaad tükeldada. Pole siis ka ime, et minevik nende meeli painab. Nii jõuamegi tagasi Halbwachsi lemmikteema – koha ja mälu vahekorra juurde.

Iirlased ja poolakad on eriti eredad näited sellest, kuidas rahvuslikku identiteeti defineeritakse mineviku, ühiskondliku mälu ja müütide abil. Olgu selleks 1690. aasta mälestamine, 12. juuni tähistamine või Nelsoni ausamba õhkulaskmine 1966.

³³ M. S c h u d s o n, *Watergate: How We Remember, Forget and Reconstruct the Past*. New York, 1992, lk 60.

³⁴ Vrd S. S. L a r s e n, *The Glorious Twelfth: the Politics of Legitimation in Kilbroney*, lk 280.

³⁵ O. M a c d o n a g h, *States of Mind*. London, 1983, ptk 1.

³⁶ L. L. L e v i n s o n, *Bartlett's Unfamiliar Quotations*. London, 1972, lk 129; vrd A. B u c k l e y, *We're Trying to Find our Identity: Uses of History among Ulster Protestants*. Rmt-s: *History and Ethnicity*. Toim. E. Tonkin jt. New York, 1989, lk 183–197.

³⁷ B. M i c h a l e k, *The Modern Cinema of Poland*. Bloomington, 1973, ptk 11.

³⁸ J. B a r n e s, *The Collection of Genealogies*. *Rhodes-Livingstone Journal* 5, 1947, lk 52; I. W a t t, J. G o o d y, *The Consequences of Literacy*. *Comparative Studies in Society and History* 5, 1962–63, lk 304–345.

aastal IRA poolt; või siis sakslaste poolt hävitatud Varssavi vanalinna taastamine, nagu tegid poolakad pärast 1945. aastat, – kõige selle eesmärgiks on öelda, kes oleme “meie”, ning eristada “meid” nendest. Seesuguseid näiteid leidub palju, eriti 19. sajandi Euroopast.

Eric Hobsbawm on provokatiivselt kirjeldanud 19. sajandi lõppu “traditsiooni leiutamise” ajastuna.³⁹ Kindlasti oli see rahvuslike traditsioonide otsimise ajastu, mille käigus püstitati rahvuslikke monumente ja kavandati rahvuslikke rituaale (nagu näiteks Bastille’ vallutamise päev). Rahvusajaloo õpetamine tõsis Euroopa koolides tähtsamale kohale kui kunagi varem või hiljem. Kõige selle peaeesmärk oli õigustada või “legitimeerida” rahvusriigi olemasolu, olgu tegu uute riikidega nagu Itaalia või Saksamaa, või vanematega nagu Prantsusmaa, kus rahvusliku lojaalsuse loomise ja talupoegade prantslaseks muutmise vallas jätkus veel küllalt tööd.⁴⁰

Émile Durkheimi sotsioloogia, mis rõhutab kogukonda, konsensust ja kokkukuuluvust, kannab samuti oma aja märki. Seetõttu poleks tark Durkheimi ja tema õpilast Halbwachsi selles küsimuses liiga truult järgida ega käsitleda ühiskondliku mälu ühiskondlikke funktsioone nii, nagu poleks konflikte ja lahkarvamusi olemaski.

Põhja-Iirimaast on juba korduvalt juttu olnud ja taas pakub see piirkond klassikalise näite, kuigi kindlasti mitte ainsa oma-aegse, nii konflikti mäletamise kui mälestuste konflikti kohta. 17. sajandil toimunud Londonderry (“Derry”) piiramist ja Boyne’i lahingut mängivad igal aastal uuesti läbi protestandid, kes samastuvad võitjatega ja kohandavad tänastele sündmustele minevikuloosungeid (nt “Me ei alistu”).⁴¹ Iirimaa lõunaosas on mälestus 1798. aasta ülestõusust brittide vastu veel täies elujõus. Prantsusmaalt võib tuua samasuguse näite: Lääne-Prantsusmaal, eriti Anjous, on mälestus Vendée’st, 1790. aastatel toimunud talupoegade ülestõusust, jäänud sedavõrd eredaks ja konfliktseks, et üks hiljutine ajaloolane on kirjeldanud sealset olukorda kui “sõda mälestuse pärast”.⁴²

Arvestades sotsiaalsete identiteetide mitmekesisust ning võistlevate ja alternatiivsete mälestuste (perekonnamälestused, paikkondlikud mälestused, klassimälestused, rahvuslikud mälestused jne) koosinemist, oleks viljakas arendada välja pluralistlik käsitlus, mis näitaks, kuidas eri ühiskonnagrupid, kellel võivad olla erinevad arusaamad sellest, mis on oluline või “mälestusväärne”, oma mälestusi kasutavad.⁴³ Ameerika kirjanduskriitik Stanley

³⁹ The Invention of Tradition. Toim. E. J. Hobsbawm, T. O. Ranger. Cambridge, 1983.

⁴⁰ E. W e b e r, Peasants into Frenchmen. London, 1976, eriti lk 336 jj.

⁴¹ S. S. L a r s e n, The Glorious Twelfth: the Politics of Legitimation in Kilbroney, lk 278–291; D. B e l l, The Traitor Within the Gates. *New Society* 3, 1986, lk 15–17; A. B u c k l e y, We’re Trying to Find our Identity: Uses of History among Ulster Protestants, lk 183–197.

⁴² J.-C. M a r t i n, La Vendée et la France. Paris, 1987, ptk 9.

⁴³ C. J. W i c k h a m, Lawyer’s Time: History and Memory in Tenth and Eleventh-Century Italy, lk 53–71; vrd J. F e n t r e s s, C. W i c k h a m, Social Memory, lk 87–143.

Fish on leiutanud väljendi “tõlgenduskollektiivid”, et analüüsida tekstide tõlgendamisel tekkivaid konflikte. Niisamuti võib ühiskonnas leida erinevaid “mälukollektiive”. Tähtis on esitada küsimus: kes tahab, et kes mäletaks mida, ja miks? Kelle minevikuversioon läheb kirja ja kuulub säilitamisele?

Vaidlused ajaloolaste vahel, kes esitavad mineviku kohta konkureerivaid kirjeldusi, peegeldavad mõnikord laiemaid ja sügavamaid sotsiaalseid konflikte. Hea näide on praegune vaidlus n-ö altpoolt lähtuva ajaloo üle. See vaidlus ulatub tagasi vähemalt Aleksandr Puškinini, kes polnud ainult luuletaja, vaid ka ajaloolane. Ta ütles kord tsaarile, et soovib kirjutada 18. sajandi talupoegade mässu juhust Pugatšovist. Tsaari vastus oli järsk ja selge: “Niisugusel mehel ei ole ajalugu.”

Ametlikud ja mitteametlikud mälestused võivad järsult erineda ning mitteametlikud mälestused, mida on suhteliselt vähe uuritud, võivad mõnikord olla ajaloo iseseisvaks tõukejõuks; näiteks mälestused “vanast heast seadusest” 1525. aasta talupoegade sõja aegu Saksamaal või “normanide ikkest” Inglise revolutsiooni aegu. Sedalaadi ühiskondlikke mälestusi arvestamata oleks raske seletada sektantlike ja protestiliikumiste geograafiat, näiteks seda, miks mõned Calabria külad osalevad sajandite kaupa mitmesugustes protestiliikumistes, nende naabrid aga mitte.

Kõikidele ülestõusudele iseloomulik dokumentide süstemaatiline hävitamine – mõelgem talurahva ülestõusudele Inglismaal 1381, Saksamaal 1525, Prantsusmaal 1789 jne – võis lähtuda uskumusest, et dokumendid valetavad tegeliku olukorra

kohta ja väljendavad valitseva klassi huvisid, samas kui tavalised inimesed mäletavad sündmusi nii, nagu need tegelikult toimusid. Sellised hävitusaktsioonid juhvadki meid käesoleva artikli viimase teema, unustuse ja ühiskondliku amneesia kasutamise juurde.

Kuidas kasutatakse ühiskondlikku amneesiat?

Sageli saab asjadest parema pildi siis, kui neile läheneda tagantpoolt või pöörata nad pahupidi. Ühiskondliku mälu toimimise mõistmiseks tasub uurida ka seda, kuidas on ühiskondlikult korraldatud unustamine, millised on väljajätmise, mahavaikimise ja tõrjumise reeglid, ning küsida: kes tahab, et kes unustaks mida ja miks. Ühesõnaga, tuleb uurida ühiskondlikku amneesiat. Amnesia on seotud “amnestiaga”, nn “unustusaktidega” ehk konfliktsete mälestuste ametliku kustutamisega ühiskonna terviklikkuse huvides.

Mineviku ametlikku tsenseerimist tuntakse küllaltki hästi ning pole mõtet korrata näidet Nõukogude entsüklopeedia erinevatest väljaannetest, mis kord sisaldasid Trotskit ja kord mitte. Revolutsioonilistele ja kontrrevolutsioonilistele režiimidele meeldib minevikust lahtiütlemist tähistada tänavate ümbernimetamisega, eriti kui need on märkinud oluliste sündmuste toimumise kuupäevi. Kui ma külastasin 1960. aastate keskpaiku Bulgariat, oli mul kaasas ainult “Guide Bleu” 1938. aasta väljaanne. Hoolimata selle igati korralikest tänavakaartidest, eksisin ma mõnikord ära ja pidin möödakäijatelt

küsima, kuidas leida 12. novembri tänavat või midagi selletaolist. Keegi ei paistnud üllatuvat, keegi ei muianud, kõik lihtsalt juhatasid mind sinna, kus 12. novembri tänavast oli saanud 1. mai tänav jne. Ma olin tahtmatult kasutanud fašistliku režii- miga seonduvaid nimesid. See juhtum tuletab meelde, kui tugevad on mitteamet- likud mälestused ja kui keeruline on neid kustutada, isegi tänapäeva nn “totalitaar- setes” režiimides.

Nn “Nõukogude entsüklopeedia sünd- room” pole sugugi Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei leiutis. Ka Euroopas võis varasel uusajal nii mõnigi sündmus olematuks muutuda, vähemalt ametlikult. Kuningas Louis XIV ja tema nõunikud tundsid vägagi suurt muret selle pärast, mida me tänapäeval nimetame “avalikuks imidžiks”. Valitsusaja tähtsamate sündmus- te mälestuseks vermiti näiteks medaleid. Üks neist tähistas Heidelbergi linna hävi- tamist 1693. aastal ja sellel ilutses kiri: HEIDELBERGA DELETE. Ent kui meda- leid asuti kokku korjama, et koostada Louis XIV valitsemise “metall-ajalugu”, kadus see medal kataloogist. Tundub, et Louis jõudis arusaamisele, et Heidelbergi hävitamine talle au ja kuulsust ei lisa, ning nõnda vaikiti sündmus ametlikult maha ja kustutati mäluaraamatust.⁴⁴

Piinlikkust tekitavate mälestuste amet- lik tsenseerimine, mida on nimetatud ka

“organiseeritud unustamiseks”, on ammu- tuntud nähtus.⁴⁵ Ent palju rohkem tuleks uurida niisuguste mälestuste mitteametlik- ku mahasalgamist ja summutamist natsi- järgsel Saksamaal, Vichy-järgsel Prantsus- maal, Franco Hispaanias jne.⁴⁶ See teema tõstab taas kord keerulise küsimuse indi- viduaalse ja kollektiivse mälu analoogiast. Freudi kuulus metafoor “tsensorist” meis enestes oli mõistagi inspireeritud Habs- burgide impeeriumi ametlikust tsensuurist. Sotsiaalsühholoog Peter Berger on oma- korda arvanud, et me kõik kirjutame oma elulugusid pidevalt ringi nagu Nõukogude entsüklopeediat.⁴⁷ Aga nende kahe – ava- liku ja isikliku – tsensori vahele mahub veel kolmaski – kollektiivne, kuid mitte- ametlik. Kas grupid saavad üksikisikute kombel ebamugavaid mälestusi maha sa- lata? Ja kui nii, siis kuidas nad seda tee- vad?⁴⁸

Võtame näiteks loo, mille on talletanud antropoloog Jack Goody. Põhja-Ghanas asuva Gonja territoriaalne jaotus sai väi- detavasti oma alguse päeval, mil kuning- riigi rajaja Jakpa selle oma poegade vahel ära jagas.

“20. sajandi algul, kui see lugu esimest korda üksikasjalikult üles kirjutati ja britid seal kandis alles oma võimu kehtestama hakkasid, väideti, et Jakpal olnud seitse poega, mis vastas maa jagunemisele piir- kondadeks (...) Aga selleks ajaks, kui britid

⁴⁴ P. B u r k e, *The Fabrication of Louis XIV*. New Haven, 1992, lk 110–111.

⁴⁵ P. C o n n e r t o n, *How Societies Remember*, lk 14.

⁴⁶ H. R o u s s o, *The Vichy Syndrome*. Cambridge (Mass.), 1991.

⁴⁷ Vrd E. H. E r i k s o n, *In Search of Gandhi*. *Daedalus*, 1968, lk 695–729, er. lk 701 jj.

⁴⁸ T. R e i k, *Über kollektives Vergessen*. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* 6, 1920, lk 202–215.

olid saabunud, kaotati kaks piirkonda seitsmest (...) kuuskümmend aastat hiljem, kui riigi müüte jälle üles kirjutama hakati, omistati Jakpale ainult viis poega.”⁴⁹

See on klassikaline juhtum, kus minevikku kasutatakse oleviku legitimeerimiseks ja müüdid toimivad institutsioonide “hartadena”, nagu on öelnud antropoloog Bronislaw Malinowski (laenates termini “harta” keskaja ajaloolastelt).

Pole mõtet väita, et niisugust mineviku kohandamist olevikuga tuleb ette üksnes kirjaeelsetes ühiskondades. Tegelikult on sageli vägagi lihtne leida sügavaid vastuolusid teatud ühiskonnagrupi minevikujutluse ning säilinud kirjalike allikate vahel. Üks selline pidevalt korduv müüt (mille eri vorme me tänapäeval tihti kohtame) käib “alusepanijate” kohta: Martin Luther pani aluse protestantismile, Émile Durkheim (või Max Weber) pani aluse sotsioloogiale jne. Kõigi selliste müütide puhul jäetakse tavaliselt kahe silma vahele erinevused mineviku ja oleviku vahel ning ettekavatsemata tagajärjed muudetakse teadlikeks eesmärkideks, justkui olnuks minevikukangelaste peamine eesmärk kutsuda esile olevikku – meie olevikku.

Kirjutamine ja trükikunst pole piisavalt võimsad vahendid, et peatada selliste müütide levikut. Ent nende võimuses on säi-

litada mineviku kohta tunnistusi, mis ei kattu müütidega ja neid õõnestavad, – tunnistusi, mis on ebamugavad ja piinlikud, millest inimesed ühel või teisel põhjusel ei soovi midagi teada, kuigi võib-olla oleks parem, kui nad teaksid. Näiteks võiksid nad nii vabaneda ohtlikust illusioonist, et minevikku võib vaadelda lihtsalt kui võitlust kangelaste ja kaabakate, hea ja kurja, õige ja vale vahel. Müüte ei peaks põlastama, aga neid pole soovitatav võtta sõna-sõnalt. Seega aitavad kirjutamine ja trükikunst tugevdada mälu vastupanuvõimet manipulatsioonidele.⁵⁰

Ka ajaloolastel on selles vastupanus oma roll. Herodotos arvas, et ajaloolase ülesanne on valvata mälestusi, eriti mälestusi kuulsusrikastest tegudest. Mina eelistan, et ajaloolased valvaksid pigem ühiskondliku mälu kappidesse peidetud luukeresid ehk “anomaaliaid” (kui kasutada teadusloolase Thomas Kuhni väljendit), mis toovad esile suurte ja väiksemate teooriate nõrkused.⁵¹ Kunagi oli olemas selline amet nagu “meeldetuletaja”, mis eufemistlikult tähendas lihtsalt võlgade sissenõudjat. Tema ülesanne oli tuletada inimestele meelde asju, mida nood oleksid parema meelega ära unustanud. Ajaloolase üks tähtsamaid kohustusi on olla meeldetuletaja.

Inglise keelest tõlkinud Ainiki Väljataga

⁴⁹ I. Watt, J. Goddy, *The Consequences of Literacy*, lk 310.

⁵⁰ M. Schudson, *Watergate: How We Remember, Forget and Reconstruct the Past*, lk 206.

⁵¹ T. S. Kuhn, *Teadusrevolutsioonide struktuur*. Tartu, 2002, lk 76–77.

PETER BURKE (sünd 1937) on tänapäeva üks tuntumaid inglise ajaloolasi, kelle loomingu põhiosa on pühendatud varauusaegse Euroopa kultuuriloole. Burke on saanud hariduse Oxfordi Ülikoolist ja on praegu sealsamas õppejõuks. Ta on äärmiselt viljakas ajaloolane, kelle bibliograafia kätkeb paarkümmend raamatut ja arvukalt artikleid. Burke'i püsihuviks on olnud Itaalia renessanss, millele ta pühendas oma esimesed raamatud (*Culture and Society in Renaissance Italy*, 1972; *Tradition and Invention in Renaissance Italy*, 1974) ja mida ta käsitleb laiemas kontekstis ühes oma viimastest uurimustest (*The European Renaissance: Centres and Peripheries*, 1998). Burke'i esimene kuulsus saabus töödega varauusaja Euroopa rahvakultuurist (*Popular Culture in Early Modern Europe*, 1978), uuemal ajal on teda paelunud küsimus ikonograafiliste allikate kasutusvõimalustest ajalookirjutuses (*Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*, 2001), mida ta on konkreetsemalt uurinud Louis XIV näite varal (*The fabrication of Louis XIV*, 1992). Varakult on Burke'i huvitanud ajalookirjutuse ajaloo küsimused, seda nii varauusajal (*The Renaissance Sense of the Past*, 1970) kui ka 20. sajandil (*The French Historical Revolution, the Annales School 1929–89*, 1990; *History and Historians in the Twentieth Century*, 2002). Burke on ühtlasi mitme tunnustatud ajaloo teoreetilise raamatu autor või koostaja (*New Perspectives on Historical Writing*, 1991; *History and Social Theory*, 1992; *Varieties of Cultural History*, 1997).

M.T.

JÜRI KIVIMÄE

MNEMOSYNE KÖIDIKUD

Ajalood, elulood ja mälu

Elame ajal, mida paljud kutsuvad postmodernseks, leidub neidki, kes väidavad, et tegemist on juba postmodernsele järgneva ajaga ehk post-postmodernismiga. Keskendudes kodumaisele maastikule, oleme harjunud rääkima postsotsialistlikust või ka postkommunistlikust ajast. Arutlemine ja vaidlemine ajastu nimetamise üle võib viia sofistikkasse, palju otstarbekam on püüda põgusaltki sõnastada neid muutusi ja arengut, mille tunnistajaiks oleme ise olnud, mida oleme kaasa ja läbi elanud nii globaalselt kui kodumaiselt. Sotsiaalsete, poliitiliste ja kultuuriliste muutuste kiirust ja tihti ka ettearvamatust tajudes oleme kaotamas (või juba kaotanud?) usku praeguse maailmakorra või -korratuse ratsionaalsesse mõistmisse. See võib tekitada ängi ja nostalgiaid, ihalust möödunud aegade järele, isegi kui nood möödaläinud ajad olid ülekohtused ja muserdavad – nad vähemalt sobisid arusaamise mõõtkavasse. Ja tegemist pole mitte lokaalse, vaid lausa globaalse nähtusega, mida Jürgen Habermas juba kakskümmend aastat tagasi tabavalt nimetas “uueks ebaülevaatlikkuseks” (*die Neue Unübersichtlichkeit*)¹.

Niisiis on muutuste ennenägematu

kiirus meie ajale tunnuslik, kuigi ajaloolased tunnistavad, et ajaloolise aja kiirendusi ja aeglustumisi on esinenud kogu inimkonna ajaloo vältel. Loomulikult on tegemist tinglikkusega, mille puhul me oma mõtlemises lihtsalt täidame füüsilise aja sotsiaalse sisuga ja tajume, mäletame, meenutame sündmuste tihenemist ühes ajajuhikus (nädalad, kuud, aastad) ning nendime kvalitatiivseid murranguid, mis järgnesid sündmuste kumulatsioonile. Nii võiks hakata arutlema Kesk- ja Ida-Euroopas aset leidnud revolutsiooni(de) üle, kuid see pole siinse mõtiskelu eesmärk.

Suur Pööre, mis Eestis sai stiihiliselt nimeks “laulev revolutsioon”, tundub meile täna olevat ajas nii lähedal, ent ometi nii kaugel. Viimane tõdemus on mõtteline näivus, me arvame täpselt mäletavat sündmuste kulgu ja sisu, ent kui sellest kirjutama hakata, siis avastame toimunud sündmuste seletamisel ja tõlgendamisel vastuolusid, nagu trükisõnas juba ongi juhtunud. Sellest, mis tegelikult toimus, kumab läbi üks ühine idee ja see on ütlematagi selge – taasiseseisvumine. Äsjased teaduslikud analüüsid räägivad tsiviilühiskonna taastamisest, taasülesehitamisest ehk siis

¹ J. Habermas, *Die Neue Unübersichtlichkeit*. Kleine politische Schriften, V. Frankfurt am Main, 1985, lk 143 jj.

restauratsioonist², kuigi viimane sõna pole osutunud avalikus ja poliitilises retoorikas populaarseks. Asetame sellele kõrvale teise ja palju enam kasutust leidnud sõna “res-titutsioon”, mis on õigupoolest juriidiline mõiste, ja mõningase liialdusega võime lubada endale mõtte, et see sõna on avalikkuse retoorikas väljunud oma kasutuspiiranguist ning käibib koguni restauratsiooni tähenduses. Poliitilise, sotsiaalse ja kultuurilise jne ideaalina tähendas taasiseseisvumine rahvusriigi restaureerimist põhimõttel *status quo ante bellum* ning sellele leiab kindlasti välis-, sise-, julgeolekupoliitilisi ning riigiõiguslikke põhjendusi, ent protsessi iseloomu see põhimõtteliselt ei muuda.

Kõige muu hulgas tähendas see rahva silmis ajaloo kui personifitseeritud kõrge-ma jõu võidukäiku. Taasiseseisvumine oli selle maa jaoks ajalooline pööre, mille õigsuse kriteeriumiks oli ajalugu ise. See toimus nimelt läbi ajalooliste argumentide ja taotles vähemalt oma radikaalsel kujul tagasipöördumist vana ajaloo juurde, tagasikäiku sinna, kus ajalugu katkes ja kaotati iseseisvus. Selle väitega võiks põhimõtteliselt edasi spekuloida, et iseseisvuse kaotamise ja taasiseseisvumise vaheline aeg oli rahvale “ajaloota aeg” või teisisõnu aeg, mil rahvas polnud oma ajaloo subjekt, vaid objekt, kuid ajalooteaduse kui distsipliini seisukohalt on selline väide kohatu nonsenss.

Igatahes mõjus poliitiline pööre ajaloo-kirjutuse diskursusele nagu keeristorm, mis paiskas segi senikehtunud arusaamad ja piirid ajalookirjutuse erinevate žanride vahel, muutis retoorika ja väärtushierarhiad ning intentsionaalsed eristused. Kiire reageerimine poliitilisele tellimusele lähendas ajaloost kirjutaja ametit ajakirjaniku omale. Ajaloo kiirendus ei andnud aega akadeemilistele süvauuringutele, poliitilised, ideoloogilised ja kõlbelised hinnangud ning otsused ei jäänud ootama professionaalse ajalooteaduse fundeeritud tulemusi, see oli pöördeaja käsk ja nõue. Akadeemilise teaduse roll ühiskonna väärtushinnangute skaalal nihkus oluliselt tagaplaanile. Kui väheke utiliseerida Frank Ankersmiti mõttekäiku, siis toimus ajaloo väljumine distsipliini raamidest (*die Ent-Disziplinierung der Geschichte*)³. Võib muidugi vaielda selle üle, kas kunagi on olnud puhtakujulist kutseliste ajaloolaste “kasti”, kel valitseja või riigi privileegiga varustatuna oli monopoolne õigus ajaloo kirjutamiseks. Ent Suure Pöörde aegu “tuli ajalugu tänavale ja tänaval tehti ajalugu”, kui parema sõnastuse puudumisel kasutada sellist metafoorsust visiooni. Rahva huvi mineviku vastu tõusis haripunkti, ajaloo üle vaieldi päevapoliitikas ja kodudes ning kõigist said lühikeseks ajaks ajaloo tundjad, kui mitte öelda ajaloolased. Ühiskonna demokratiseerimine ja arvamuste pluralism avas tee ajalugude paljususele, mida

² R. U u t s o o, Civil society and nation building in Estonia and the Baltic States. Rovaniemi, 2002.

³ F. R. A n k e r s m i t, Die postmoderne “Privatisierung” der Vergangenheit. Rmt-s: Der Sinn des Historischen. Hrsg. H. Nagl-Docekal. Frankfurt am Main, 1996, lk 204–209.

vana totalitaarne ühiskond praktiliselt ei tunnustanud või kui aktsepteeris, siis akadeemilisel maastikul toimunud piiratud debattide kujul.

Avalikkuse suunamuutuse ja mingil määral kogu Suure Pöörde kandjaks on olnud äärmiselt jõuline tegur ja see on mälu. Taasiseseisvumine poleks saanud teoks, kui rahva ajalooline ja kultuuriline mälu Esimesest Vabariigist oleks nii tuhmunud ja fragmenteerunud, et poleks enam suutnud toita masse revolutsioonilise energiaga. See pole üksnes abstraktne ja pinnatu uitmõte. Kui aktsepteeritakse tõdemust, et "laulva revolutsiooni" üheks ettevalmistavaks ja vedavaks jõuks oli muinsuskaitseliikumine, siis jõuamegi tagasi ajaloolise mälu juurde. Muinsuskaitseliikumise ajalugu Eestis pole veel kirjutatud, ent mõned teetähised võiks siiski seada. Idee, mis stagnatsiooniaastatel paari 1968. aasta põlvkonna esindaja eestvõttel noorema põlvkonna haritlaste muinsuskaitseklubina oma kuju sai, polnud mitte kurioosne muinsusharrastus, vaid ebamäärane, kuid kindel soov katkemas või ositi juba katkenud ajaloolise mälu taastamiseks põlvkondade vahel. Ilmekas näide sellest, mida tänapäeval õpetatud keeles nimetatakse mälu taaselustumiseks või uuestisünniks (*revival of memory*). Et muinsuskaitseliikumise hilisema tegevuse tulemusena algatati ulatuslik Vabadussõja monumentide taastamise kampaania ning mälestuste ja elulugude kogumise akt-

sioon, millest on kasvanud välja laiaulatuslik ja produktiivne "elulugude liikumine", ning üha kasvab mälestus- ja eluloo- raamatute laviin, siis on küllaldaselt alust rääkida mäluteema enneolematust ofensivist Eesti nüüdiskultuuris.

Kui taas kord väljuda lokaalsuse piiridest, leiame, et kirjeldatud olukord pole sugugi Eestile eriomane. Pierre Nora kirjutab mälu ülemaailmsest kõrgkonjunktuurist, mis tähistab kõigis maades ja kõigis ühiskondlikes ning etnilistes rühmades viimase 20–25 aasta jooksul asetleidvat sügavat muutust traditsioonilises suhtumises minevikku ja muuhulgas ka uuenenud seoseid sellega, mida anglosaksid nimetavad *heritage*, prantslased *patrimoine* ja sakslased *Erbe*.⁴ Lahti harutada selle globaalse nähtuse põhjusi on kaugeleviiv ja keeruline, lühidalt ja pealispinnal saab osutada avalikkuse suunamuutusele, kuid seegi ei anna otsust ja selget vastust mälu- teema erilisele populaarsusele.

Samal ajal on aset leidnud suuri muutusi "ajaloo" mõiste teoreetilisel tõlgendamisel. Vana ja tuntud dihhotoomia "ajaloost" kui minevikust ja "ajaloost" kui distsipliinist, ajalooteadusest, mis loob kirjutatud ajalugu, pole kuhugi kadunud, ent moodsad ideevoolud ja meie silme all toimunud ajalugu on esitanud järjest uusi küsimusi ajaloo representeerimise ja ajaloolise mõtlemise vormide ja struktuuride kohta, mida eesti keeles on eksemplaarselt analüüsinud Mart Kivimäe⁵.

⁴ P. N o r a, Gedächtniskonjunktur. *Transit. Europäische Revue*, nr 22, 2001/2002, lk 18.

⁵ M. K i v i m ä e, Ajaloomõtlemise kolm strateegiat ja nende dialoogisuhted minevikuga (R. Koselleck – J. Rüsen – E. Nolte). *Historismi muutumise, arendamise, ületamise probleemid*. Tallinn, 2000.

Milline koht on nendes teoreetilistes debattides mäluteemal ja kas saab ajaloolastele ette heita, et nad pole tähtsustanud mälu tähendust ajaloos? Retoorilisena kõlavale küsimusele saab olla ainult üks vastus – ajalugu, nii suuline kui kirjutatud ajalugu, põhineb ja tugineb mälule ja seda ajalookirjutuse kõige vanematest aegadest alates.⁶ Ükskõik millise teemaga ajaloolane ei tegeleks, ta on pidevalt silmitsi mälu probleemidega, olgu siis vanade tekstide lugemisel arhiivis, monumentide vaatlemisel ajaloomaastikul või koguni ajalooliste filmide kasutamisel uurimistöös. Küsimus on üksnes selles, et vanemas historiograafias ei pööratud mälule niisugust iseseisvat tähelepanu nagu moodsas ajaloodiskursuses. Või teisisõnu, kui ajaloolane ka kasutas oma töös niisuguseid vahetuid mäludokumente nagu päevaraamatud või mälestused, siis nõudis teaduslik lähenemisviis ja objektiivsusetaotlus nende kasutamisel rangeid allikakriitilisi meetodeid. Ajalooteaduse pürgimus objektiivsuse poole on lõputu protsess, kuna mineviku eksperimentaalne rekonstrueerimine täppisteaduslikus mõttes pole kunagi võimalik. Selles seisab ajalookirjutuse pideva arengu sisu ja võlu. Ent ei tohi unustada *homo factor*'it, ka ajaloolane mäletab; kuigi külastades virtuaalselt möödanikku, elab ta oma kaasajas ning allub oma kaasaja nõuetele ja mõjutustele.

Ajaloolase tänane olevik on esitanud ajaloole kui distsipliinile uue väljakutse. Ajalugude paljususe kõrvale on tõusnud

elulugude paljusus. Pidevalt ja põhjendatult on hakatud pärima ajaloo ja eluloo vahekorra järele – kas elulool on kohta kirjutatud ajaloos, selle kõrval või peaks elulood kohati lausa astuma ajalugude asemele. Nende dilemmadega seoses on mälu-teema tõusnud keskseks küsimuseks. Elulugude üleskirjutamine, kogumine, publitseerimine ja ka teaduslik analüüsimine kui selline väärrib, et tema üle hoolikalt arutleda väga mitmest aspektist, iseäranis aga inimmälu toimimise seisukohalt. Kui lihtne inimene asub üles tähendama jutustust oma eluloost, siis tugineb ta peamiselt oma mälule. Mälupsühholoogiast lähtudes tuleks täpsustada, et tegemist on episoodilise mälu kui võimega, mille funktsiooniks on mäletada kogetut.⁷ Kuid pole vaja olla õpetatud psühholoog, et nentida ühtaegu inimmälu avaldumise kaht imelist külge – mäletada ja unustada. Seega tuleb oma eluloo kirjapanekul tunnistada, et individuaalne mälu suudab aastakümnete tagant meenutada vaid fragmente, olulisi sündmusi, sügavalt mällu sööbinud üksikašju, juhtumisi, lugusid jne. Kirjutades oma elust, sõlmime me keele ja stiili abil kokku loo, mis on meie elulugu. Me ei suuda kirjutada sellest, mille oleme unustanud, me ei soovi kirjutada sellest, mille meenutamine on meile ebameeldiv, meile kahjulik või sündsusetu. Need on vaid mõned strateegilised küsimused, mis eluloo kirjutamise puhul tekivad individuaalse mälu seisukohalt.

Muidugi leidub vahendeid, millega

⁶ Vt eriti: J. L e G o f f, *History and Memory*. New York, 1992; P. H u t t o n, *History as an Art of Memory*. Hanover; London, 1993.

⁷ E. T u l v i n g, *Mälu*. Tartu, 2002, lk 261.

saame oma meenutusprotsessile kaasa aidata ja meelde tuletada või täpsustada seda, mille oleme unustanud või mida mäletame ebamääraselt. Me võime uurida omaenese vanu pabereid, dokumente, koolitunnistusi, fotosid, võime ka lugeda teiste elulugusid, raamatuid, mis puutuvad meie elukäiku, ehk ka külastada arhiive või tutvuda taas kohtadega, kus oleme kunagi viibinud.

Siin jõuame järgmise küsimuse juurde ja see puudutab individuaalse mälu vahekorra kollektiivse mälu. Viimatinimetatud mõiste ja kontseptsiooni tõi kasutusele prantsuse sotsioloog Maurice Halbwachs (1877–1945), kelle ideed⁸ on viimastel aastakümnetel teinud läbi tõelise renessansi ja põhjustanud suuri diskussioone. Saame siinkohal vältida nende küsimuste lähemat vaatlust, osutades Ene Kõresaare instruktiivsele sissejuhatusele kollektiivse mälu temaatikasse.⁹ Mil moel individuaalne mälu suhestub kollektiivse mälu ja vastupidi – kuidas kollektiivne mälu omakorda mõjutab individuaalset mälu, on tekitanud tõsiseid teoreetilisi vaidlusi.¹⁰ Ja ometi on neil küsimustel keskne koht kirjutatud elulugude mõistmisel, hindamisel ja uurimisel. Kui üritada markeerida kollektiivset mälu kui ühe sotsiaalse või etnilise grupi, kutserühma, suguvõsa, perekonna jne piires käibivat ühist, kollektiivset mäletamist, siis võime näha selles kaht dimensiooni. Ühelt poolt

on tegemist selle rühma või grupi piires põlvkonnast põlvkonda pärandatava n-õ kultuurimälu, teiselt poolt võime kujutada kollektiivset mälu ka kui nende rühmade liikmete individuaalsete mälude kogumit. Mäletamise protsessis need kaks mõõdet ristuvad ja mõjutavad teineteist või on koguni lahutatavad. Kui naasta kirjutatud eluloo kui teksti tasandile, on võimalik sellest mõttekäigust tuletada uusi küsimusi, mida saame elulookirjutusele esitada. Inimene, kes kirjutab endast suurte sündmuste – näiteks Teise maailmasõja – pöörises, identifitseerub või lojaliseerub usutavalt oma individuaalsetes hoiakutes kollektiivsete hoiakutega, kollektiivse mälu. Selline tõdemine kõlab etteheiteina individuaalse mälu ja üksikisiku eluloo usaldatavusele. Ometi on nii ajaloolane kui mälupsühholoog õigustatud esitama pretensiooni olukorras, kui eluloo üleskirjutamine toimub aastakümneid hiljem toimuva meenutamise abil. Loomulikult eksisteerib ka sel puhul erandeid, näiteks kui eluloo üleskirjutamine toimub privaatsete päevikute ja perekonnaarhiivi põhjal ning kui eluloo kirjutaja on teinud põhjalikku uurimistööd oma eluloo komponeerimiseks ja niiviisi hakkab autobiograafia oma žanrilt lähenema mikroajaloolisele uurimusele.¹¹

Missuguseks kujuneb kirjutatud ajaloo ja kirjutatud eluloo vahekord nende mõtete valguses? James Wertsch on hiljuti ürita-

⁸ M. Halbwachs, *On Collective Memory*. Ed. by L. A. Coser. Chicago, 1992.

⁹ E. Kõresaar, *Mälu, aeg, kogemus ja eluloo uurija pilk*. Rmt-s: E. Kõresaar, T. Anepaio, *Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive*. Tartu, 2003, lk 7–32.

¹⁰ J. V. Wertsch, *Voices of Collective Remembering*. New York, 2002.

¹¹ Vt nt Ilmar Talve kolmekõitelist autobiograafiat: I. Talve, *Kevad Eestis*. Tartu, 1997; I. Talve, *Kutsumatu külaline*. Tartu, 1998; I. Talve, *Kolmas kodumaa*. Tartu, 1999.

anud sõnastada ajaloo ja kollektiivse mälu vaheliste erinevuste tendentse. Ta leiab, et kollektiivne mälu on subjektiivne, kuna lähtub ühestainsast perspektiivist, peegeldab teatava grupi sotsiaalset raamistikku, ei teadvusta iseenast ega salli mitmetähenduslikkust, on sihitud rühma stabiilsele, muutumatule olemusele, eitab sündmuste "minevikulisust", ühendades mineviku olevikuga, ning on ahistoriline ja anti-historiline. Seevastu ajalugu on Wertschi järgi objektiivne, distantseeritud ükskõik millisest üksikust perspektiivist, ei peegelda üksikut sotsiaalset raamistikku, on kriitiline ja tunnistab mitmetähenduslikkust, on fokuseeritud muutumisele ja ajaloolisusele, kusjuures eristab minevikku olevikust ning käsitleb möödunud sündmusi, mis toimusid "siis ja mitte praegu".¹² Wertschi pakutud tendentsid tekitavad nii suulise kui kirjutatud ajaloo esindajatel rohkesti vastuväiteid, sest õpetatud selguse asemel on saadud mustvalge eristus ning pea iga tendentsi puhul on leida piisavalt

tõendeid kriitikaks. Niisuguste üldistatud seisukohtade verifitseerimiseks oleks otsustavaks võrrelda kollektiivse mälu ja ajaloo representatsioonide sarnasusi ja erinevusi empiiriliste sündmuste uurimise käigus. Lõpetuseks olgu osutatud veel ühele tahule, mis seob nii tänapäeva ajalookirjutust, elulugude kirjutamist kui ka vaidlusi mälu ja mäletamise üle – ja see on eetiliste hoiakute küsimus. Natalie Zemon Davis polnud kindlasti mitte esimene, kes sõnastas targa ja mõtlemapaneva küsimuse – "Kelle oma on ajalugu?".¹³ Tõepoolest, kas oleme tõsiselt mõelnud sellele, et ka lihtsatel inimestel on oma ajalugu, nime tagem seda tinglikult "väikeseks ajalooks", ja et selle kõrval eksisteerib "suur ajalugu"? Kahtlemata on siin ikkagi tegemist erinevate tasanditega, erinevate intentsioonidega, erinevate meetoditega, mistõttu elulood ja ajalood jäävad paratamatult kõrvuti eksisteerima ja neid ühendab ning samal ajal ka eristab mäletamise ning unustamise sügav ja võimas allhoovus.

¹² W e r t s c h, *Voices of Collective Remembering*, lk 44, tabel 1.

¹³ N. Z e m o n D a v i s, *Who Owns History? Rmt-s: Historical Perspectives on Memory*. Ed. A. Ollila. Helsinki, 1999, lk 19–34.

JEAN-PIERRE MINAUDIER

MILLES SEISNEB RAHVA MÄLU?

*“Et Jehanne, la bonne Lorraine,
qu’Anglois bruslerent a Rouan”¹*

François Villon (1431–?).

See juhtus 1997. aasta kevadel, olin siis teist korda Eestis. Ma põlesin huvist selle maa ja siinsete vaatamisväärtuste vastu, tahtsin mõista, milline on Eesti suhe omaenda ja Euroopa ajalooa (prantslaste omast kindlasti väga erinev), ja tundma õppida eesti rahva mõttemaailma – neist eksootilisest, kuid samas väga lähedastest asjadest teatakse Prantsusmaal ju nii vähe. Ja ühel ilusal päeval avastasin ma ennast ühest vanu pabereid täis tuubitud keldrist, mida pidin kohustuslikus korras imetlema: olin Tartus Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivis, kuhu mu sõbrad mind täiesti enesestmõistetavalt ekskursioonile viisid – nende arvates oli see Eesti mõistmiseks täiesti vältimatu. Kui kaugel tundusid siis mu armas Versailles, mu kallid Loire'i lossid ja mu vana hea Louvre! Kõige tähtsam, mida ma tolle reisi ajal mõistsin, oli tõsiasi, et Eesti mälu on tunduvalt vähem monumentide külge kinnitunud kui prantslaste oma, see pole nõnda tihedalt seotud riigi ega selle ametliku ajalooa. Hiljem kinnitas saadud muljet üks teine

samalaadne kogemus, mis rõhutas veelgi eestlaste mälu mittemateriaalset olemust. Karula rahvuspargis Lüllemäe ja Tsooru vahel lookleva kruusatee ääres seisab mitu ilusat uut teeviita, mis suunavad huvilise kalmistu või eelajaloolise asulakoha juurde viivale metsarajale. Jalgrattamatkaja, kes otsustab huvi pärast näidatud suunas kõrvale põigata, avastab oma suureks nõrdimuseks, et metsaraja lõpus ei ole peale kauni Eesti metsa mitte midagi vaadata – ilmselt on siltide paigaldaja arvates piisanud siltidest endast.

Muidugi on ka eestlastel monumente, mida nad armsaks peavad. Näiteks Pikk Hermann – ainult et kas see ikka on tegelikult eesti monument? Pikk Hermann on Eesti sümbol, mille vähendatud koopiaid leiab lipualuse kujul paljudest kodudest, kuid selle nimi on ju alamsaksakeelne – vahest viirastubki selles hoopis üks teine mälu, balti parunite ja hansa kaupmeeste, kadunud rahva mälu? Kuidas ja millal sai sellest Eesti sümbol? Prantsusmaal on väga harva põhjust nii küsida: enamik meie mälestusmärke on seotud otseselt Prantsusmaa minevikuga. Kaks tuhat aastat tagasi rääkisid praeguse Prantsusmaa territooriumi asukad gallia keelt, mis ei ole

¹ Ja Jeanne, hea Lotringi neiu, kelle inglased põletasid Rouenis.

romaani keel, vaid kuulub keldi keelte hulka. Ometi võeti ka gallialaste ajaluku kuuluvad mälestusmärgid (nagu näiteks Alesia küngas²) 16.–19. sajandil prantslaste ühismällu üle – see toimus ideoloogilise menetluse kaudu, mille järgi veel tänagi peetakse gallialasi “meie esivanemateks”. Eestlased aga peavad Saksa aega reeglina “võõraks”..³

Kollektiivne mälu avaldub igal maal isemoodi. Mälu taga on aga mängus suured panused, tänapäeval ehk suuremadki kui kunagi varem: Lääne-Euroopas on alanud kultuuripärandi ja mälestamise ajastu, ja mulle tundub, et see nähtus puudutab kogu läänemaailma, ehkki Eestis annab see võib-olla vähem tunda. Prantsusmaal tekib uusi muuseume juurde nagu seeni pärast vihma ning muinsuskaitseobjekte on nii palju, et tekib küsimus, kas meie järeltulijad nende vahele ka mõne uue ehitise suudavad mahutada. Kaitsealuseid “monumente” on üha erinevamaid: vabrikud,

looduslikud või pooltehislikud maastikud, kuulsate kohvikute sisekujundus. Mälestamisõhin on aga nii suur, et tundub, nagu Prantsusmaal polekski enam muud kui juubelid, täht- ja aastapäevad. Liiatigi ei piirdu asi mitte ainult ametlike tseremooniatega: seltsid ja ühingud peavad tähtpäevi, mis mälestavad paralleelses mällu või ka vastumällu kuuluvaid sündmusi (näiteks avaldub Vendée maakonna⁴ kollektiivne mälu Puy-du-Fou turistlikes menuetendustes, milles rahvas osaleb episoodilistes osades tervete külade kaupa). Paljud ülikoolid toovad konverentside korraldamisel ettekäändeks ümmarguse aastapäeva, sest nii on neil suurem lootus leida rahalist toetust ja tõmmata endale meedia tähelepanu. Luksuslikus ja mainekas La Pléiade'i raamatusarjas ilmub juba mõnda aega igal aastal eriväljaanne (kaunite illustatsioonidega suurepärasest köites väike raamat, mis antakse kolme ja enama raamatu ostjale kauba peale kaasa), mis on pühendatud mõnele kirjanikule, kellel

² Detsembris 53. aastal eKr, pool aastat pärast Caesari Gallia sõdade lõppu (57–53 eKr), puhkes Keskmassiivi piirkonnas ülestõus; mässajad valisid enda etteotsa Sōjapealiku (ladina transkriptsioonis “Vercingetorix”), kelle pärisnime pole teada. Mõne kuuga sai mässajate distsiplineerimatus neile endale saatuslikuks: nad pidid end kindlustama Alesia linnkindluses (tänapäeval on selle Burgundia maakonnas asuva koha nimi Alise-Sainte-Reine), mis langes 52. aastal. Vercingetorix kaunistas oma isikuga Caesari triumfikäiku Roomas ning hiljem kägistati ta vangikongis. 19. sajandil omandas Alesia piiramine prantslaste kollektiivses mälus samasuguse või suuremgi tähenduse, kui on Madisepäeva lahingul Eestis. Vercingetorix on meie Lembitu.

³ Tegelikult polegi see nii enesestmõistetav. Kultuuriliselt põlvnevad prantslased peamiselt roomlastest ja hiljem praeguse Prantsusmaa aladele jõudnud germaani hõimudest, gallialastest aga ei ole jäänud peaaegu mingeid jälgi. Eestit seevastu võib pidada germaani maailma kuuluvaks maaks. Vt J.-P. M i n a u d i e r, Reis Euroopa lõppu. *Vikerkaar* 2002, nr 2/3, lk 149–154.

⁴ Vendée asub Bretagne'ist kagus. Aastatel 1793–1796 tekkis siin partisaniliikumine, mis võitles revolutsiooni vastu nii usulistel kui ka maksupoliitilistel põhjustel. Repressioonidest vapustatud liikumisest sai 19. sajandil üks reaktioonilise vabariigivastase katoliikluse ideoloogilisi pidepunkte.

juhtub olema sajas sünni- või surma-aastapäev.

Säärane “mälutürannia” (Pierre Nora) on mõnes mõttes masendav: selles võib näha kõigepealt turismitööstuse jõulist rünnakut – turismisektorist on hääbuva tööstuse asemel saanud Prantsusmaa suurim tööandja ning meid ähvardab oht, et kogu Prantsusmaast tehakse jaapani ja briti pensionäridele mõeldud hiiglaslik Disneyworld; seejärel surmahirmu (sajandat aastapäeva on hakatud üha sagedamini tähistama ajal, mil inimese eluiga läheneb just nimelt sajale aastale) ja kaduvuse ängi (Prantsuse ühiskond talub üha vähem mõtet sellest, et millelegi uuele ruumi tegemise nimel võidakse midagi vana hävitada, kõike uut tajutakse kui ohtu); ja viimaks abitut katset peatada aeg, samas kui elatakse ju üha kiiremate muutuste ajastul, mil kõikuma on löödud isegi meie arusaam meist endist ja maailmast. Kadumas on traditsiooniline maaelu – põllumeestest tühjaks jäänud maa on vallutanud värsket õhku janunevad linlased; rahvusriik – Euroopa ühendamise tulemusel on meie tuhandeaastase kodumaa asemele astumas uus “riik”; Prantsuse revolutsiooni ja progressi epopöa, mis on “inimõiguste kodumaal” tõeline rahvuslik müüt – maailmas, kus üha enam annab tooni liberalism, varisevad progressiideoloogiad üksteise järel kokku ning majanduses ja sotsiaalvaldkonnas on “prantsuse mudel” jõudnud agoonia viimasesse staadiumi. Meie kollektiivse teadvuse traditsioonilised edasikandjad ei toimi enam või kui toimivadki, siis viletsalt: kool ei ole enam nõus andma varjamatult normatiivset ja ideoloogilist haridust nagu 19. sajandil; ajalugu ei ole

enam kuulsusrikaste sündmuste kullafond ega rahvusliku ühtsuse tagaja, ajaloolased vaatavad minevikku (või vähemalt püüavad vaadata) eemalt, otsekui etnoloogi pilguga; linnaväljakutele ei püstitata enam suurmeeste kujusid, sest kardetakse naeruvääristamist. Kuid vahest on siiski parem kunagisi võitlusi ja lahinguid meenutada, selle asemel et uuesti sõdima hakata: meie praegust aega võib küll valitseda “mälutürannia”, kuid ennekõike elame siiski rahu ja jõukuse ajastul.

Ükskõik, milliseid tundeid säärased nähtused meis ka tekitaksid, tuleb neid analüüsida ja püüda neist aru saada. Milles seisneb ühe maa ja rahva mälu? Kuidas liigenduvad selle avaldumisviisid ja dimensioonid, kuidas see on moodustunud? Mida see rõhutab ja mida jätab varju, mida unustab? Prantslastel on sellele küsimusele vastamiseks üks erakordselt hea vahend, mis on tõeline historiograafiline monument (ka otseses mõttes – seitsmekõiteline teos on kokku 5623 lehekülge pikk): “Mälupaigad” (*Les lieux de mémoire*), mis ilmus Pierre Nora toimetamisel aastatel 1984–1992, samal ajal kui eespool kirjeldatud protsessid selgelt välja joonistusid. Ehkki teos ise osutus liiga mahukaks, keeruliseks ja kalliks, et suuremat publikumenu saavutada, sai selle pealkirjast väga ruttu laialt levinud väljend, mis leidis juba enne viimaste köidete ilmumist koha kõige mainekamakas prantsuse keele seletavas sõnaraamatus, “Le Grand Robert’is”; tänapäeval on juba täiesti tavaline nimetada seda või teist sümbolit, monumenti, sündmust jne “mälupaigaks”.

Koguteos koosneb kokku 131 artiklist,

mille on kirjutanud oma põlvkonna kõige silmapaistvamad prantsuse ajaloolased. Nendes käsitletakse tervet rida prantslaste “mälupaiku”: terminit tuleb mõista väga laialt, sest see hõlmab nii geograafilisi paiku nagu Alesia, ajaloolisi isikuid nagu Jeanne d’Arc, institutsioone nagu Prantsuse Akadeemia, üleriigilise tähtsusega sündmusi nagu Tour de France, sümboleid nagu gallia kukk, rahvuslikku deviisi (“vabadus, võrdsus, vendlus”), “prantsuse vaimule” (*le génie française*) omaseid kombeid ja tavasid nagu kokakunst jne. Ühesõnaga mahub selle mõiste alla kõik, mida prantslased peavad oma identiteedi ajaloolise mõõtme osaks – need nähtused võivad pärineda väga ammustest aegadest (vahel koguni keskajast) või siis pisut uuemast ajast (paljud “paigad” tekkisid 19. sajandil). Teoses vaadeldakse ka “vastumälusid”, nagu näiteks kirjanduslik liikumine “Félibrige” (tekkis 1860. aasta paiku oksitaani keelt kõnelevates lõunapoolsetes maakondades) või Kõrbemuseum (Musée du Désert), millega prantsuse protestandid mälestavad 17.–18. sajandi usulist tagakiusamist. Samuti vaadeldakse “paiku”, mille mälufunktsioon hakkab hääbuma (näiteks 20. sajandi alguses tekkinud elitaarne humanitaarõppevorm *khâgne*, mis on uues koolisüsteemis kõrvale tõrjutud), ning “paiku”, mis ei suutnud rahva mällu kinnituda, nagu Versailles’ ajaloomuuseum.

Teos jaguneb kolme suurde ossa. Esimene, kõige lühem osa käsitleb mälupaiku, mis on seotud vabariigiga (*La République*), poliitilise korruga, mis kehtestas ennast jõuga pooleteise sajandi vältel (1792–1944), kuid mille käekäik samastus siiski vähehaaval demokraatia ning rahvuse arenguga. Teine vaatleb riiki ja rahvast (*La Nation*) läbi selle pärandi (sealhulgas kuningriikliku pärandi), historiograafia, maastike ja territooriumi (eelkõige piiride), riikliku sümboolika (Prantsusmaa ei ole *Kulturnation* nagu Eesti, riik oli olemas enne rahvuse sündi ja mõjutas rahvuse kujunemist suuresti), prantslaste patriotismi toinud ajalooliste suurkujude jne. Kolmas osa käsitleb “Prantsusmaid” (*Les France*) ehk teisisõnu mälu erinevaid avaldumisevorme: siin uuritakse põhilisi tülüküsimusi, kõige vähem konsensuslikke “mälupaiku” ja mälu regionaalseid avaldumisevorme. Viimane köide võtab vaatluse alla riigisümbolid. Nagu näha, on teos kirjutatud eelnevalt kindlaks määratud plaani järgi, ehkki mõne teema esitamine mingis kindlas alaosas võib olla vaieldav. Mõni alaosa on kirjutatud süstemaatilisel (näiteks usuvähemusi käsitlev alaosa), mõni teine aga keskendub üksikutele iseloomulikele näidetele: nii uuritakse alaosas “Identifikatsioonid” ainult kolme ajaloolist tegelast: Karl Suurt⁵, Jeanne d’Arci ja Descartes’i, samas kui Louis XIV on välja jäänud.

⁵ Prantsusmaa koolides õpetatakse, et meie riik põlvneb otseselt Karolingide impeeriumist ning Karl Suurt (742–814, Rooma keiser alates 800) peetakse Prantsuse kuningate esivanemaks: kuulub laulja Charles Trenet nimetab teda ühes oma laulus “Prantsusmaa keisriks”. Tegemist on tüüpilise näitega vaidlusalusest ajaloomälust, kuna paljud sakslased peavad Karl Suurt esimeseks Saksa keisriks. Samas ei tähendanud “Prantsusmaa” ega “Saksamaa” aastal 800 muidugi midagi.

Teemakäsitus on kõigis artiklites väga ühtlane. Autorid ei meenuta sündmusi, ei kirjelda “rahvuslikke” kombeid ja tavasid ega esita ajalooliste isikute elulugusid: teos eeldab, et faktid on lugejale teada. Selle asemel püütakse näidata, kuidas, millal ja miks need sündmused kollektiivsesse mällu kinnistusid ja identiteedi osadeks said või siis unustusse vajusid.

Näiteks Alesiat käsitlevas artiklis, mille autoriteks on Olivier Buschenschutz ja Alain Schnapp, analüüsitakse kõigepealt tolle paigaga seotud rooma ja keskaegseid tekste, alustades kõige esimesest, milleks on Caesari “De Bello Gallico” (ilm 51 eKr). Autorid näitavad, et vallutaja liialdab selle küllaltki väheolulise kindluse tähtsust, et oma võidule suuremat kaalu anda – Caesar teeb sellest oma Gallia-epopöa kõrghetke. Seejärel vaadeldakse 19. sajandil tehtud arheoloogilisi väljakaevamisi ning asetatakse need tollasesse ideoloogilisse konteksti: väljakaevamised tellis aastatel 1861–1865 Napoleon III, keiser, kes tahtis esineda Caesari järeltulijana. Edasi analüüsitakse väljakaevamiste järel tekkinud konflikte: ehkki Alesia asukoht on teada juba keskajast peale, on selle üle uuemal ajal päris pikalt vaieldud. Mitmed Prantsusmaa piirkonnad on väitnud, et Alesia asub just seal: teaduslikult ei saa neid väiteid muidugi tõsiselt võtta, ent see-eest näeme, kui oluliseks on Alesia (ja Vercingetorix) prantslastele muutunud. Vaidlusi aitab mõista armeekaartide laiem levik, tänu millele prantslased said oma territooriumi paremini tundma õppida: algselt sõjaväele mõeldud kaarte hakati avalikult müüma umbes 1880. aastatel, kuni lõpuks olid kogu Prantsusmaa kohta olemas kaardid mõõtkavas 1:50 000 – see

omakorda võimaldas Caesari teksti põhjal sündmust analüüsida (või sel teemal unele da) arheoloogidest erinevalt, tuginedes topograafilistele andmetele ja onomastikale. Artikli viimastel lehekülgedel analüüsitakse seoseid Alesia ja “rahvusliku teadvuse kriiside” vahel: Alesia integreerimist kollektiivsesse mällu võib käsitada katsena “dekoloniseerida antiikkultuur” – Rooma pärandile vastandumise hinnaga rekonstrueeriti Prantsusmaa põlvnemine gallialastest, mida peeti sama prestiižikaks, kuid demokraatlikumaks. Tänu sellele säilis Alesia-müüt ka pärast Napoleon III kukutamist ning sellest sai vabariiklikus koolisüsteemis levitav müüt, mis elab veel tänapäevalgi (ehkki paroodia kujul) edasi Asterixi-koomiksites.

Samamoodi püüab ka Michel Winock artiklis Jeanne d’Arci kohta ennekoike vaadelda Orléans’i neitsiga seotud üksteisest väga erinevaid ja sageli vastuolulisi “mälusid”, analüüsides nende variatsioone ajas ja ruumis. Vaatamata Villoni poolehoiule ei ole Jeanne d’Arc mitte alati olnud kõigi lemmik nagu tänapäeval: 1755. aastal irvitas Voltaire tema üle pikas satiirilises poeemis “Neitsi” (*La Pucelle*). Esimesena tõstsid ta au sisse 19. sajandi alguse romantikud, seejärel aga tehti temast 1871. aastal Saksa maale kaotatud sõja järel alanud “pikas mõtiskluses isamaa tuleviku üle” Prantsusmaa rahvuslik sümbol. On olemas katoliiklik Jeanne d’Arc, kes sümboliseerib Prantsusmaa kui “kiriku vanema tütre” esmatähtsat rolli kristlikus maailmas: ta kuulutati pühakuks üpris hilja, 1920. aastal, pärast Prantsusmaale võidukalt lõppenud Esimest maailmasõda. Kuid samuti on meil vabariiklik Jeanne d’Arc, rahva tütar ja ühendaja, keda mälestatakse ametlikult igal aastal 8.

mail (Orléans'i vabastamise aastapäeval), samuti alates 1920. aastast; ja on natsionalistlik Jeanne d'Arc, teistest kõrgemal seisva ksenofoobse "keldi rassi" lipulaev, keda euroskeptikutest rassistide äärmusparempoolne partei Front National (Rahvusrinne) austab iga aasta 1. mail (kuupäev on valitud teadlikult vastukaaluks pahempoolsele töörahvapäevale) rongkäiguga tema Pariisis Püramiidide väljakul asuva kuju juurde. 1900. aasta paiku oli Prantsusmaal isegi sotsialistlik Jeanne d'Arc, kelle tema kuningas maha jättis ja kirik teise ilma saatis. Nii erinevad mälu tekitavad prantslaste vahele lõhesid, kuid võivad neid ka ühendada: nii võttis Prantsuse Vabariigi president (antiklerikaal ja protestant) 1929. aastal Orléans'i vabastamise viiesajandal aastapäeval isiklikult osa missast, otsides nõnda lepitust katoliiklastega, kes olid vabariigiga selle sünnist saadik vaenujalal olnud. Jeanne d'Arc ütleb meile, et prantslaste vahel on alati olnud tülisid, kuid nende ajalugu on täis imesid, ning imed sünnivad siis, kui mõni suurmees (või -naine) ohverdab ennast rahva päästmise nimel.

"Mälupaikade" puhul ei ole tegemist rahvuslike müütide poleemilise ja kirgliku paljastamisega nagu Andrei Hvostovi raamatus "Mõtteline Eesti" (1999). Mõni peatükk on aga siiski üsna ebamugavust tekitav, nagu näiteks Michel Pastoureau artikkel, millest ta näitab, et gallia kukk oli algselt pejoratiivne sümbol, mida välismaalased kasutasid prantslaste ülbuse tõgamiseks. See ei ole aga koguteose põhieesmärk: Prantsusmaal alanud "mälestamise ajastu" üks peamisi tulemusi (või hoopis eeldusi?) on tõsiasi, et mälu seotud konfliktid on suures osas väinunud. Pascal Ory ei ründa oma kokakuns-

ti käsitlevas artiklis otseselt tänapäevani laialt levinud arusaama, mille kohaselt "Prantsusmaal süüakse, mujal täidetakse kõhtu", vaid analüüsib selle kujunemist söögikommetega seotud seltskonnaelu ajaloo taustal. Rahvusliku gastronoomiateadvuse kujunemise esimene olulisem etapp oli Prantsuse revolutsioon – välismaale põgenenud aadliperele kokad jäid töötuks ning hakkasid asutama restorane. Selle tulemuseks oli üleminek seltsielult, kus aadlik võttis valitud külalisi vastu oma majas, kodanlikule seltsielule, mis oli demokraatlikum, kuid samas tõusiklikum (aja märk on ka see, et esimene kõrtsidest ja trahteritest selgelt erinev kodanlik restoran avati 1782. aastal, vahetult enne revolutsiooni). Teine etapp oli Kolmas vabariik (1870–1940), väikekodanluse kõrgaeg ning samas maapiirkondade ja sealsete traditsioonide õitsengu ajastu: restoranis võisid käia üha laiemad rahvahulgad ja kokakunst rikastus regionaalsete retseptide võrra. Viimaseks etapiks on 1960. aastad, mil turismi kiire areng aitas välja kujundada prantsuse kokakunsti tippe geograafia (mis kulgeb väga sarnaselt suuremate autoteedega) ning samas asendusid traditsioonilised rammusad ja rasked söögid oma talje pärast muretsema hakanud priskel Prantsusmaal "uee köögiga", mis on rafineeritum, tervislikum ning kannab enam modernseid, ökoloogilisi, linlikke väärtusi.

Kas midagi Pierre Nora projektiga võrreldavat oleks mõtet teha ka Eestis? Loomulikult, kuid seejuures tuleb kindlasti arvestada eestlaste ja prantslaste mälu olulisi erinevusi, eestlaste ja prantslaste erinevat käsitust rahvusest/riigist (*la nation*) jne.

Mulle tundub, et eestlaste kollektiivse mälu kujunemisel on riik mänginud küllaltki väheolulist rolli (välja arvatud ehk “vana hea Rootsi aeg” ja Tartu Ülikooli asutamine Gustav II Adolfi ajal). Prantsusmaal see-eest pole keel, kirjandus ja folkloor olnud “mälupaikade” moodustumisel sugugi nii tähtsad kui Eestis: ühelgi prantsuse keele grammatikal pole kultuuris sellist kohta nagu Stahli grammatikal, mida Jaan Kross kirjeldab oma “Silmade avamise päevas”; ühtki kirjandusteost ei saa staatuse poolest võrrelda “Kalevipojaga” (prantslastelgi on oma rahvuseepos, Ronsard’i 1572.–1574. aastal kirjutatud “Franciade”, kuid see on täielikult unustatud, Ronsard’ist teatakse vaid sonette); sõna “folkloorne” kasutatakse aga igapäevaselt üksnes halvustavas või ironilises tähenduses, sünonüümina sõnale “tobe”.

Prantsusmaa mälu on suures osas kujundatud “ülalt”, keskusest, ja kultuuriliste vähemuste arvel: ometi on selline tegevus olnud väga edukas just vähemuste endi seas. Veel tänapäevalgi on enamik vähemuste esindajaid kultuurilise võitluse ja iseseisvumispüüdluste vastu, nagu näitas Korsikal 2003. aasta juulis aset leidnud referendum saare autonoomia kohta. Ka “Félibrige” jõudis omadega ummikusse: liikumine sidus ennast järk-järgult konservatiivsete antirepublikaanidest paremäärmuslastega, kellele andis surmahoobi fašistliku Saksamaaga koostööd teinud Vichy vabariigi (1940–1944) häving. Selles liikumises osales tähtsaid kirjanikke nagu näiteks Frédéric Mistral (1830–1914, Nobeli kirjanduspreemia laureaat aastast 1904), kuid mitte keegi ei loe neid, eriti mitte Lõuna-Prantsusmaal, kus üksikud

arglikud katsed koolides oksitaani keelt õpetada kohtavad väga tugevat vastuseisu. Eesti rahvas kujutab ennast aga suurte impeeriumide vastu võitleva ja pidevalt väljasuremise äärel oleva “väikerahvana” (ehkki Hvostov näitab oma raamatu viimases peatükis, et väga hästi oleks võinud ka teistmoodi minna).

Lisaks (kuid see on juba otseselt seotud eespool öelduga) on märkimisväärse osa eestlaste “mälupaikadest” loonud kohalikus ühiskonnas domineerinud võõrad ning “maarahvas” on need vähehaaval omaks võtnud. Prantsusmaal vahetunud riigikordadele (monarhiad ning seejärel vabariik) vastavad Eesti kollektiivses mälus üksteisele järgnenud võõrvallutajad, ent kui kukutatud monarhia võeti Prantsusmaal rahvuslikku pärandisse üle, siis Eesti on oma identiteeti kujundanud end kunagistele vallutajatele täielikult vastandades: Versailles on mälupaik, kuid Tallinna Saiakäigust ei saa mälupaika veel niipea! Eesti pealinn on oma elanike poolest olnud eesti linn vaevalt poolteist sajandit. Eesti rahvas lakkas olemast talupojarahvas vahest nelja või viie põlvkonna eest. Prantsusmaal on olnud linnad rahvusliku identiteedi keskmes juba Rooma aegadest saadik ning mõte, et prantslaste identiteet võiks olla sügavalt seotud “meie maamulla ja surnutega” (Maurice Barrès), levis vaid lühikest aega aastatel 1880–1945 (ja tekitas palju poleemikat), eestlastele aga olid linnad 20. sajandi alguses veel täiesti võõras nähtus, nagu Oskar Luts näitab suurepäraselt ühes “Suve” lõigus (esimese osa 16. peatükis, kus Toots sõidab koos isaga linna). Nii ei ole Prantsusmaal ka ühtki “mälupaika”, mida võiks võrrelda Jüriöö

üleostõusu või Mahtra sõjaga, ning vastupidiselt Tallinna Vabaõhumuuseumile ja Tartus asuvale Eesti Rahva Muuseumile, mis on talurahva-Eesti mälestuste tunnus-
tatud templid, on prantsuse folkloorimuu-
seumid tühjad ja unustusse vajunud – isegi
Nora “Mälupaikades” pole nende kohta
ühtegi artiklit.

Samuti tundub eestlaste rahvuslik
mälu mulle ühtsem kui prantslastel, seda
kindlasti ka kahe rahva erineva suuruse
tõttu, kuid eelkõige siiski sellepärast, et
eestlased on pidevalt võidelnud kultuuri-
lise ellujäämise eest ja seetõttu pidanud ka
ühte hoidma: eestlaste kollektiivne mälu
väärtustab üksmeelt väljendavaid nähtusi,
nagu näiteks laulupeod (veel üks “mälu-
paik”, milletaolist Prantsusmaal ei leidu!),
samas aga kahandab lahkkelisid põhjusta-
nud motiivide ja konfliktsete perioodide
tähtsust (mulle tundub, et aastatel 1918–
1919 aset leidnud konfliktide kodusõja-
dimensioonile ei ole piisavalt tähelepanu
pööratud ning et ka 19. sajandi õigeusku
pöördumiste tähtsust alahinnatakse).
Üheks sügavamaks põhjuseks võib olla ka
rahvuse määramine kultuuri kaudu ja
konfliktne ajalugu (mulle tundub, et võib-

olla isegi konfliktsem kui Prantsusmaa
ajalugu): ehkki pisut erineval viisil, on
Eesti mälu ikkagi üheainsa kultuurikogu-
konna mälu – kui vanausulised välja arva-
ta, siis pole venekeelsel elanikkonnal
mingit Eestiga seotud alternatiivset mälu
(see seostub kas praeguseks kadunud mi-
nevikuga, milleks on Nõukogude Liit, või
välisriigi Venemaaga) ning teised kogukon-
nad on kadunud või suuresti kokku kui-
vanud (nagu sakslased, rannarootslased või
juudid).

Eelnevaid ridu tuleks käsitada kui esi-
algseid märkmeid, mis on tõenäoliselt
mõneski osas vaieldavad: ma ei ole ju
eestlane. Mõiste „mälupaigad” tähendus
Eesti kontekstis vajab täpsemat määratle-
mist, see aga tähendab põhjalikumat arut-
lemist eesti rahvusliku identiteedi ja selle
kujunemise mehhanismide ning viiside
üle, kuidas see väljendus ja väljendub veel
tänapäeval. Prantslaste kirjutatud koguteos võib
olla näiteks, kuid mitte eeskujuks ega tee-
juhiks – igal rahval on oma mälu, iga
mälu on isemoodi.

*Prantsuskeelsest käsikirjast
tõlkinud Indrek Koff*

JEAN-PIERRE MINAUDIER (sünd 1961) on prantsuse ajaloolane, kes on ennast vii-
mastel aastatel Eestiga sidunud. Ta on õppinud ajalugu Ecole Normale Supérieure'is
ja eesti keelt Pariisi Idakeelte Instituudis. Praegu töötab ajalooõpetajana La Bruyère'i
lütseumis Versailles's. Avaldanud raamatu “Kolumbia ajalugu vallutusest tänapäevani”
(1992) ning tõlkinud eesti keelest prantsuse keelde mitmeid ajaloo- ja ilukirjandus-
tekste. *Vikerkaares* on temalt varem ilmunud artikkel “Reis Euroopa lõppu” (2–3/
2002).

M.T.

KRISTI KUKK

MÜTOLOGISEERITUD AJALOO ROLLIST EESTI RAHVUSE ARENGUS

Olgu rahvused konstrueeritud või mitte, end mingi rahvuse liikmeks pidavad inimesed ise usuvad rahvuste igipõlisesse päritollu, nende ürgalgsesse loomusesse. Seda usku põhjendatakse mitmesuguste rahvusliku retoorika võtete abil, mis enamasti koonduvad ühe põhiidee ümber: müüt ühisest päritolust. Ühise päritolu müüt peab tekitama mulje, et rahvus on

midagi igipüsivat ja loomulikku. Pärine mine ühistest esivanematest loob rahvuse liikmete vahel seose ning paneb neile moraalse kohustuse üksteist toetada ja oma rahvuse nimel tegutseda. Ühise päritolu tõestuseks on rahvuse nimi, ühine keel, territoorium, rahvuse iseloom, kombed jne ning ühine ajalugu, mis need komponendid taas üheks kimbuks koondab:

Müüt ühisest päritolust kasvab välja mütologiseeritud ajaloost ning vastupidi – rahvuslik retoorika eeldab, et rahvuse liikmed on ühist päritolu, seega on neil ka ühine ajalugu.

Rahvuslust iseloomustab ajaloo selektiivne tähtsustamine, selle rakendamine rahvusliku retoorika teenistusse. Ajalugu mütologiseerides ja sobivaid fakte välja valides ning ebasobivaid kõrvale jättes on eesmärgiks toetada rahvuslikku ideolo-

giat, ehk kui Ernest Renani sõnu kasutada – “ajalooline eksimus on rahvuse sünni olulisemaid tegureid”¹.

Anthony David Smith on osutanud rahvusliku retoorika psühholoogilistele aspektidele ning leidnud, et ajaloo mütologiseerimise taga on vajadus luua kiirelt muutuv asu ühiskonnas kindlustunnet, legitimeerides olevikumuutusi minevikust leitud eelkäijate abil.² Ka Georg Elwert märgib: “Postuleeritud ajaloo mõte on

¹ E. R e n a n, Mis on rahvus? *Vikerkaar* 2002, nr 2–3, lk 97.

² A. D. S m i t h, *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford (UK); Cambridge (USA), 1986, lk 174.

ennustamises. (...) Minevikku projitseeritud mudelina sellest, millised *peaksid* ühiskondlikud suhted olema, on see produktiivselt uuendav.”³

Ent oleviku legitimeerimine mineviku abil on iseloomulik paljudele kogukondadele, mitte ainult rahvusele. Selles suhtes on oluline mainida, et mõnede uurijate arvates kerkib etniline identiteet esile siis, kui religioosne identiteet taandub. Kuna etnilisel ja religioosel identiteedil on ühiskonnas sarnane funktsioon – kommunikatsioon ja sotsialiseerimine –, siis on üleminek ühelt teiselt lihtne.⁴

Levinuima liigituse kohaselt jagunevad rahvuslusteooriad primordialistlikeks/essentsialistlikeks ja modernistlikeks/konstruktivistlikeks. Jaotus põhineb sellel, kas rahvusi käsitatakse kui loomulikke ja igipõliselt eksisteerinud nähtusi või siis nähakse neid konstrueerituina ning seostatakse nende teke moodsa industriaalühiskonnaga. Nende vahele paigutub etnitsism, mida iseloomustab etnose ja rahvuse eristamine, ent samas ka nendevahelise järjepidevuse rõhutamine (rahvus kui etnose edasiarendus).

Siinne käsitlus vaatleb eestlaste rahvusliku ajalookäsituse muutumist 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguskümnetel. Selles kontekstis on lähtepunktina enam abi etnitsistlike vaadetega ajaloo teooriate tööd, kus leitakse, et rahvused on tekkinud etnilisele tuumale. Pri-

mordialistlikud ja konstruktivistlikud aspektid ning küsimus, kas eestlased kui rahvus olid intelligentsi poolt konstrueeritud või mitte, osutuvad kahtlemata vajalikuks rahvuse arengu nn A-faasi, baltisaksa estofiilide tegevuse ja eestlaste “nime andmise” uurimisel. Kuid siin käsitletava perioodi alguseks oli rahvuse tekkeprotsess juba käima lükatud ning seetõttu pärisalguse lähem kompamine nii tähtis pole.

Mittedominantsete rahvuste arenemine

Üheks peamiseks metodoloogiliseks lähtekohaks olen võtnud Miroslav Hrochi ideed mittedominantsete rahvuste arengust. Rahvuslusteoreetikutel on sageli kombeks eristada kultuurilist (Ida tüüpi) ja poliitilist (Lääne tüüpi) rahvuslust. Hroch toob selle kõrvale *dominantse* ja *mittedominantse* rahvusluse eristuse.⁵ Rahvusliku identiteedi ja eriti ajaloo teaduse analüüsimisel tundub selline rõhuasetus igati asjakohane: mittedominantse (väike)rahva ajalool on kahtlemata palju raskem vastata rahvusliku retoorika ootustele ning leida piisavalt säravaid minevikueeskujusid.

Hroch on ka välja pakkunud Euroopa mittedominantsete etniliste gruppide rahvuslikele liikumistele iseloomulikud arengufaasid:

³ G. E l w e r t, Nationalism ja etnilisus. Meie-rühmade moodustumisest. *Akadeemia* 1991, nr 11, lk 2361.

⁴ A. D. S m i t h, National identity. Reno, Las Vegas, London, 1991, lk 6–8.

⁵ M. H r o c h, Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. New York, 2000, lk xiii.

A – väike rühm intellektuaale pühendab end mittedominantse etnilise grupi keele, ajaloo, kultuuri jne teaduslikule uurimisele; laiem sotsiaalne baas puudub;

B – tekib uus aktivistide rühm (rahvuslik haritlaskond), kes hakkab agiteerima teisi ühinema projektiga, mille eesmärgiks on täisväärtusliku rahvuse loomine;

C – enamik populatsioonist on patriootilise agitatsiooni abil kaasatud massiliikumisse, selles faasis areneb välja rahvuse täielik sotsiaalne struktuur ja hakkab ilmema poliitiline diferentseerumine.⁶

Kui analüüsida sellest periodiseerimis- põhimõttest lähtudes eestlaste rahvuslikke ajalookäsitlusi, osutub ta viljakaks eeskätt A- ja B-faasi mõistmisel: baltisaksa estoofiilid “avastavad” rahvuse ja rahvuse ajaloo, ideed arendab edasi ja populariseerib rahvuslik haritlaskond – leiab aset rahvuslik agitatsioon.

Rahvusliku liikumise C-faasi ehk masside kaasamise alguse paigutab Ea Jansen 1870. aastate lõppu ja 1880ndate algusesse. Avalikkuse kujunemist mõjutas tema arvates kõige rohkem ajaleht *Sakala*, mis rajas seisuste võrdsuse, inim- ja kodanikuõiguste ning vabaduste propageerimise traditsiooni eesti ajakirjanduses.⁷ Kuna Hrochi uurimus toetub Eesti puhul Ea Janseni töödele, siis nõustub sellise dateerimisega temagi.⁸

Peab siiski ütleva, et üksüheselt seda

skeemi eesti ajaloo käsitlustele rakendada ei saa. Kõigepealt tekitab küsimusi juba C-faasi iseloomustus Hrochil endal: kord peab ta C-faasi puhul küllaldaseks tunnusooneks pelgalt masside kaasamist⁹, teisel lisab aga poliitilise diferentseerumise ja täieliku sotsiaalse struktuuri väljaarenemise¹⁰. Esimese tõlgenduse korral on Ea Janseni argumentatsioon kahtlemata põhjendatud. Kui aga võtta aluseks teine, põhjalikum määratlus, siis tekib küsimus, kas ülemineku C-faasi ei peaks paigutama hoopis 19. sajandi lõppu ja seostama “Tartu renessansiga” või siis jaotama C-faasi selgelt erinevateks arenguastmeteks.

Seda arvesse võttes pole ma ka oma käesolevas essees ajalookäsitluste muutumist rahvuse arengu C-faasiga seostanud: mingit põhimõtetlist muutust neis 1880. aastate alguses ei toimunud – juba selgi põhjusel, et eestikeelne ajalookirjutus oli alles lapsekingades. Olulisemad muutused hakkavad ilmema hoopis 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses, mil loobutakse mingist ühest domineerivast (saksa või vene) välisorientatsioonist ning hakkab kasvama eestlaste rahvuslik enesekindlus.

⁶ M. H r o c h, *The Social Interpretation of Linguistic Demands in European National Movements*. EUI Working Paper EUP No. 94/1. Badia Fiesolana, San Domenico, 1994, lk 5.

⁷ E. J a n s e n, *Eestlaste rahvuslik ärkamisaeg*. Rmt-s: *Eesti identiteet ja iseseisvus*. Tallinn, 2001, lk 102.

⁸ M. H r o c h, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, lk 77.

⁹ Sealsamas, lk 23.

¹⁰ M. H r o c h, *The Social Interpretation of Linguistic Demands in European National Movements*, lk 5.

Ajalookäsitluste rahvuslik tuum 19. sajandil

19. sajandi teise poole eestlaste rahvuslik teadvus oli n-ö agitatsioonifaasis. Baltisaksa estofiilid olid rahvuselt küll “tolmu pealt pühkinud”, ent veendumus eesti rahvuse legitiimsuses ja püsijäämises tuli alles saavutada ning ka “tulevastele eestlastele” teadvustada. Süsteemsem ja laialuluslikum agitatsioonitöö sai alguse eesti ajalehtedes – esimeseks rahvuslikuks eneseväljenduseks on peetud Johann Voldemar Jannseni tervitussõnu *Perno Postimehes*: “Terre, armas Eesti rahwas!”¹¹ Olles rahvuse olemasolu teatavaks teinud, sellele nime andnud, tuli astuda järgmine samm – defineerida rahvus ning leida selle tunnused. Siinkohal jõutaksegi ajalooni, rahvuse legitiimsuse seisukohalt ühe tähtsama komponendini.

Jaan Undusk on tabavalt välja toonud kaks tuntuimat rahvusliku ärkamisaja ajalookäsitlust: ühelt poolt Carl Robert Jakobsoni valguse-, pimeduse- ja koiduaeg ning teisalt sündmuste- ja vaimuseajaloo eristamine Jakob Hurdal.¹² Ta näeb selliste skeemide tekke taga vajadust leida mingid üldisemad filosoofilised metafoorid, millega seni omariikluset ja seega teatud mõttes ka ajalooõiguset väikerahvas saaks väljendada inimkondlikku tähtsust. Ta

nimetab seda väikerahva võitluseks oma ajaloo eest.¹³

Jakobson ehitab oma skeemi teljele priius vs orjus, andes sellega positiivse hinnangu vallutuseelsele ajajärgule ning pärisorjusest vabastamisele, mis omakorda viib keisrikultuseni.¹⁴ Hurt rõhutab rohkem eestlaste vahvust, töökust ja hariduspüüdu, tehes seda luterlike väärtushinnangute seisukohalt. 13. sajandi vallutust hindab ta negatiivselt ning vallutusega kaasnenud pahesid peab eelkõige katoliiklustest tulenevaks: “Selge usu küünal ei põlenud katoliku kirikus isegi, ei võinud ta siis ka muile säält paista”.¹⁵

Jakobsonist ja Hurdast innustatuna rõhutatakse 19. sajandil esivanemate vahvust oma maa kaitsmisel, samuti vastupidavust, mis päästis väljasuremisest. Oluisteks koostisosadeks eestlaste rahvuslikus identiteedis on veel tänapäevalgi *hariduspüüd* – vaimult suureks saamine – ja *töö/töökus*. 19. sajandi rahvuslikud mõtlejad rõhutasid eestlaste kui muistsete põllupidajate elustiili väärtusi: “Põllutöö on eestlaste kõige armsam töö olnud esivanemate ajal ja on seda ikka veel”.¹⁶ Ajalugu käsitledes märgitakse küll, et eestlased olid vallutuseelisel perioodil vajaduse korral ka sõjakad, ent rõhk on just klauslil – vajaduse korral. Agressiivsus on pigem omadus, mida kuidagi välja püütakse va-

¹¹ *Perno Postimees*, 05.06.1857, nr 1.

¹² J. U n d u s k, Kolm võimalust kirjutada Eesti ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt. *Keel ja Kirjandus* 1997, nr 12, lk 807.

¹³ Sealsamas, nr 11, lk 723.

¹⁴ C. R. J a k o b s o n, Kolm isamaa kõnet. Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga. Tallinn, 1991.

¹⁵ J. H u r t, Pildid isamaa sündinud asjust. Tartu, 1879, lk 81.

¹⁶ K. A. H e r m a n n, Uurimised Eestirahva muinas-ajast. Tartu, 1895, lk 27.

bandada ja raskete oludega põhjendada. Samuti viidatakse, et kogu aeg teiste poolt ahistatud, ei olnud eestlastel võimalust ise kedagi represseerida. Seda asjaolu toonitavad eriti just luterliku taustaga autorid, ning see on üks põhjuseid, mis võimaldas eesti rahvuslastel esile tõsta eestluse humanistlikku külge.

Religiooni roll eestlaste rahvusliku eneseteadvuse kujunemisel vääraks omaette uurimust. Esmapilgul näib, et paljude teiste Euroopa rahvustega võrreldes on eestlaste puhul see aspekt vähem oluline. Tõsi küll, paljud rahvuslased on usuteadlase haridusega, ent teisalt paistab ka silma, et religiooset identiteeti on väikerahva rahvusliku identiteediga raske ühitada. Püütakse rõhutada erinevust katoliikluse ja luterluse vahel, ent sellega minnakse vastuollu teiste rahvuslike ajalookontseptsioonidega – nt 700-aastase orjaajaga. Samuti tuuakse religiooni kui rahvust iseloomustavat tegurit vähemalt ajakirjanduse veergudel tunduvalt vähem esile kui teisi tunnuseid – keelt, territooriumi, rahvuse iseloomu jne.

See kõik puudutas ajalookontseptsiooni optimistlikumat osa. Tegelikult pidid rahvuslased, kui nad soovisid tõeale võimalikult lähedale jõuda, serveerima minevikku mõrus kastmes. Võiks isegi öelda, et Jakobson on 19. sajandi kõige kompromisituim optimist, teiste autorite töödes ning ajakirjanduses on näha ka palju kõhklusid. Rahvusliku retoorika nõudmiste seisuko-

halt oli eestlaste ette pandud liialt keeruline ülesanne – eestlaste ajalugu oli liiga kibuvitsane, et leida sealt tõeliselt innustavaid eeskujusid.

Veel tänapäevalgi toovad moodsad rahvuslusteoreetikud näiteks just eestlasi, keda enne 19. sajandit ei kutsutud isegi mitte eestlasteks, vaid lihtsalt maarahvaks ning kellele sakslane ei tähistanud mitte niivõrd teisest rahvusest inimest kui valitsejat, kõrgemast seisusest inimest.¹⁷ Tegeliku ajaloo ja retoorika ühitamatust mõistsid ka end eestlaseks pidavad inimesed ise. Mitmel pool on kuulda kurtmist, et veel 19. sajandi alguses ei olnud eestlastel oma nime: “Neid ei nimetatud mitte maa rahvakski, vaid maa inimesteks. Sõna Eestlane oli tundmata. Siis ei olnud rahvust olemas, ta oli otsani ära hävitatud.”¹⁸

Rahvuslusideoloogia jaoks on oma nime puudumine äärmiselt nukker asjaolu, kuna paneb kahtluse alla rahvuse legitiimsuse. Kui pole minevikku, pole ka olevikku, rääkimata tulevikust.

Peale kahtluste oma nime olemasolus viib positiivsete eeskujude puudumine omamoodi kangelasekriisini. Esiteks on kangelasi väga vähe ning teiseks lõpetavad needki oma elusaatuse kurvalt. Räägitakse müütilisest kangelasest Kalevipojast ning “päris-kangelasest” Lembitust. Ent Lembitu oli ju kaotajate poolel, heal juhul saaks tema teeneks pidada vaid kaotuse edasiliikmist, ent mitte selle vältimist. Ning veel haledam on lugu Kalevipojaga, kelle

¹⁷ E. H o b s b a w m, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, 1992, lk 48.

¹⁸ *Olevik*, 16.03.1882, nr 12.

“mõek murdus ammu Kääpa kaldal kandja enese kintsuluude vastu”.¹⁹

Äärmuslikumas variandis hakatakse koguni kahtlema Eesti ajaloo õpetamise vajalikkuses, sest sealt pole leida positiivset eeskujut ning seega pole see edasiiviiv: “Maailma ajalugu õpitagu küll, aga Eesti rahva ajalugu teeb rahvast rahutumaks ja selle pärast on parem, kui teda ei õpita”.²⁰ Väga levinud on tollases kirjasõnas viide eestlastele kui endiselt orjamentaliiteedi käes vaevlevale rahvusele: “Orja põlve ahelad on küll murtud, aga haavad, mis nad sügavasse Eesti ihusse lõikasivad, on alles verised ja mädased”.²¹

Tundub, just nagu haarataks parema lahenduse puududes kinni olemasolevast, s.o rahvusliku ideoloogia seisukohalt negatiivsest kogemusest ning võetaks ajaloo palge ees märtri roll. Kangelaste idealiseerimise asemel idealiseeritakse märterlust. Negatiivsele ajalookogemusele üritatakse leida subjektist olenematuid põhjendusi – ajalugu on õnnetu küll, aga see pole meie süü. Rõhutatakse rahva väiksust, mis hoolimata esivanemate vaprustest saatuslikuks sai.

Seega on 19. sajandi rahvuslased justkui õnnelikud ja õnnetud korraga. Rahva minevik on valguse kätte toodud, rahvuslik eneseteadvus levib kui kulutululi. Samas ei ole see minevik kuigi inspireeriv ega suuda täita rahvusluse poolt esitatud nõudeid.

Nüüd me siis teame, et oleme eestlased, aga kas meil on põhjust selle üle ka uhke olla?

Toomas Karjahärm on leidnud, et eestlaste rahvusliku identiteedi osaks on väikerahva identiteet. Sellest tulenevalt oli eestlaste võime ja tahe muuta ümbrust suunatud sissepoole, eesti elu korraldamisele, mitte teiste allutamisele ja valitsemisele.²²

Lisaksin, et eestlaste rahvusliku identiteedi osaks on ka oskamatus väikerahva identiteediga hakkama saada ja sellega rahulduda. Vägivallatusega ei osata suurt midagi peale hakata ideoloogia kontekstis, mis eeldab agressiivsust ja elujõulisust. Tulemuseks on rahvuslusideoloogia seisukohalt negatiivne ajalooidentiteet – ajalugu pole mitte suurte eeskujude ja kangelaste varasalv, vaid näide sellest, milline elu ei tohiks olla. Probleemi algpõhjuseks on püüe kohandada end suurriikide poolt välja töötatud rahvuslikule retoorikale – katse, mis sootuks teistsuguste eelduste tõttu on juba ette nurjumisele määratud. See vastuolu viib otsapidi juba baltisaksa estofiilide juurde: nemad “andsid meile nime”, ent kuna hilisem rahvuslus ehitati niihästi nendele kui ka diskussioonis nendega – ehk toimus n-ö märgi pööramine märgi looja enese vastu²³ –, siis jääb põhimõtteline ebakindlus iseloomustama eestlaste ajalooteadvust pikaks ajaks, sisuliselt

¹⁹ V. R e i m a n, Kolm sammukest rändamise teed. Sirvilauad 1907, lk 45.

²⁰ *Eesti Postimees*, 27.01.1882, nr 4.

²¹ Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Tartu, 1939, lk 69.

²² T. K a r j a h ä r m, Eesti rahvusluse ideed. *Akadeemia* 1995, nr 10, lk 2053.

²³ R. V e i d e m a n n, Eesti rahvuse kujunemine semiootilisest aspektist. *Akadeemia* 2000, nr 9, lk 1821.

kuni tänapäevani. Katse lähtuda rahvusliku enesekindluse rajamisel mittedominantse rahvusluse kooskõlastamisest dominantse rahvusluse ideoloogiliste nõuetega ei andnud just kõige veenvamaid tagajärgi.

Muidugi ei ole siinkohal põhjust tume-date toonidega ka liialt üle pingutada. Näiteid võib tuua nii- ja naasuguseid, ka siirast eestluseülisust on kahtlemata võimalik leida. Siiski leian, et kõhklus on 19. sajandi rahvuslikus mõtteloos rohkem kui enesekindlust. Mis veelgi tähelepanuväärsem, võimaluse tekkides tehti selles n-õ humanistlikus ajalookäsitluses kohe mööndusi ja eesti ajalookäsitlustesse ilmus sootuks agressiivsem minevikukontseptsioon. Ühes sellega kasvas ka eestluse enesekindlus.

Ajalookäsitlused 20. sajandil

Enne uue “enesekindluse” saavutamist tuli läbida oluline vahejäre - loobuda veendumusest, et edasi on võimalik jõuda vaid pooli valides. Uus suund sai alguse nn Tartu renessansiga ja muutus üha ilmsemaks 1905. aasta revolutsiooni järel. Eduard Laaman peab ärkamisaega eesti rahvuse sünniks ja 1905. aastat tema poliitiliseks ristimiseks.²⁴ Märksõnaks saab siinkohal *idee omaavalitsusest ilma siduva välisorientatsioonita*.

Sellega seoses kadus ajalookirjutistest Vene keisri kui priiuseandja ülistamine. Pärissorjuse kaotamisele anti sootuks teistsugune hinnang – talurahva olukord läks alguses hoopis raskemaks. “Anti vaba õhku

hingamiseks, aga mitte vaba mullapinda jalge all toitmiseks. Terve “maarahvas” muutus maata, koduta hulguseks.”²⁵

Ajajärku 20. sajandi algusest kuni omariikluseni võibki pidada omamoodi vaheetapiks, sissejuhatuseks uude ajalookäsitluse. Uued ideed valmistavad ühiskonda ette põhimõtteliseks pöördeks rahvusliku enesekindluse loomisel. Selgem murrang ajalookontseptsioonis toimus 1920. aastate alguses, mil rahvuse areng oli jõudnud uue rajajooneni – saavutatud oli rahvusriik.

Kahtlemata kätkeb sõna “murrang” kasutamine endas mitmeid ohtusid. Esiteks saab ju enamik mentaalseid muutusi teoks samm-sammult. Teiseks ei kao kuhugi ideede mitmekesisus, küsimus on pigem selles, milline maailmavaade domineerib. Siiski sõandaksin iseseisva rahvusriigi tekkega otseselt seostada ka murrangu ajalookäsitlustes, kuna sellest hetkest peale olid põhimõtteliselt muutunud rahvusliku retoorika eeldused – baas, millele ülejäänud rahvusluskontseptsiooni rajada sai. Samuti oli uutest oludes võimalik teistmoodi kirjutada, mistõttu oluliselt muutub ka kirjutiste stiil.

Kõige olulisem eelduslik muutus puudutab legitiimsuse küsimust. Kui oli saavutatud oma riik, ei olnud vaja enam küsida, kas eestlased rahvusena üldse varem eksisteerisid, kas neil on õigust esitada oma rahvuslikke nõudmisi. Eestlastest endast oli saanud dominantne rahvus ja paljud probleemid, millega eelmistel perioodidel oli maadeldud, kaotavad oma

²⁴ E. L a a m a n, Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu [1925]. Tallinn, 1991, lk 21.

²⁵ V. R e i m a n, Kolm sammukest rändamise teed, lk 54–55.

teravuse. Eestlasi on nüüd võimalik võrrelda teiste rahvustega, ilma et seejuures peaks vabandusi otsima. See ei tähenda, et kõhklused kaoksid, endiselt vaieldakse vastu baltisaksa estofiilidest alguse saanud skeptitsismile, ent kogu tonaalsus on sealjuures hoopis teistsugune. Võiks öelda, et hoolimata ajaloo teaduse professionaalseerumisest, mis ühelt poolt kahtlemata tagab kirjutiste kõrgema teadusliku taseme, muutub ajalugu alles nüüd tõeliselt rahvusliku retoorika vahendiks.

Rahvuse teke nihutatakse ajalookäsitlustes varasemasse ajajärku ning seostatakse lahkulöömisega teistest soome-ugri hõimudest. Mis veelgi olulisem, järjest harvemini küsitakse, kas eestlasi kui rahvust on varem üldse eksisteerinud. Küsimusele, kas eestlastel oli enne 19. sajandit oma nimi, vastatakse, et selle järele ei olnudki vajadust, sest omal maal võidakse end kutsuda, kuidas ise tahetakse: "Ärusaadav, et neil oli õigus ennast ka maarahvaks nimetada, vastandiks linnarahvale ja võõrsilt sissetunginud sakslastele. Aga see veel ei tähenda, et nad eestlase nime oma kohta ei tarvitanud."²⁶

Olulisim erinevus varasemast ajaloo kontseptsioonist ilmneb *agressiivsuse* hindamises. Kui enne omariiklust rõhutati, et eestlased pole kunagi kellelegi liiga teinud, siis 1920. aastatel hakkavad ajalooaamatud kiitma muistseid eestlasi, kes polnud mitte ainult oma kodu vaprad kaitsjad,

vaid suutsid olla ka agressiivsed väljaspool selle piire. "Nad suutsid olla agressiivsed ka väljapoole – tasuda võõraile nende rööv- ja rüüsteretkede eest hammas hamba vastu ning karmi aja tavade ja harjumuste kohaselt külastada võõraid maid ka tule ja mõõgaga."²⁷ Seni väga ülekaalukalt domineerinud kontseptsiooni kõrval eestlasest kui tublist põllupidajast hakatakse sootuks enesekindlamalt rõhutama, et eestlased olid ka väga vahvad *sõjamehed*. "Mitte ainult 19. aast sajajal, vaid tänapäevani veel valitseb see arvamine, et eestirahvas enne sakslaste tulekut ainult põlluharija rahvas olnud. (...) Muidugi harisid eestlased suurel määral ka põldu, kuid sellisamal määral oli sõjapidamine igapäine amet."²⁸ Seega sõjapidamine kui enesekaitse asendub sõjapidamise kui tegevusalaga.

Seetõttu muutub tugevasti ka muinasaja eestlaste riikluse iseloomustus. Kui varasemas ajalookirjutuses oli peetud eestlaste alistamise üheks olulisemaks põhjuseks eestlaste endi omavahelisi tülisid ja kooskõlastatud tegevuse puudumist, siis nüüd saab allajäämise peapõhjuseks naabrrite reetlikkus ning eestlaste puhtfüüsiline vähemus. Omavahel tülitsevate hõimude asemel kangastub nüüd samahästi kui *riigi moodustamise veerel olev tihedalt integreeritud etnos*. "Tol ajastul eestlased moodustasid kindlasti ühise rahvuspärase kultuuriga ja sisemise kokkukuuluvu-

²⁶ A. Põrk, Eesti ajalugu I. Vanem iseseisvusaeg kuni 1227. aastani. Tallinn, 1927, lk 22.

²⁷ H. Moora, E. Laid, H. Kruus, J. Mägi, Eesti ajalugu I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus. Tartu, 1936, lk 371.

²⁸ J. Jõgeveer, Eesti rahva sündimine ja tema noor põlv. Rmt-s: Eesti Kultura II. Tartu, 1913, lk 223.

se teadvusega seotud terviku.”²⁹

Tähtis muutus toimub ka märtrirolli idealiseerimises. Senine hala eestlaste raske mineviku ja selle mõjude üle rahvuspsüühikale asendub pigem agressiivsete süüdistustega võõrvallutajate aadressil. Lõpuks ometi ilmuvad areenile ka “tõelised” kangelased. “Kangelastena peame vaatama kõiki neid meie esivanemaid, kes raskeis oludes kõigi aegade jooksul on heidelnud selle maa eest. (...) Ühiselt kasvatagem vaimu, mis looks olukorra, et kangelasist ei tuleks puudu, kui Eesti neid vajab.”³⁰

Samas tekib ka küsimus, kas varasemast pessimismist teise äärmusesse – põhjendamata optimismi – ei ole satutud. Juhan Luiga, kellele sellist “isamaalist suurustõve” ette heidetakse, leiab, et “esitatud käsitlus *paistab* ülistusena võrreldes senise eesti muinasajaloo *alandamisega*”.³¹

Kokkuvõtteks

Kokkuvõtlikult võiks eestlaste rahvusliku ajalookäsituse muutumist vaadeldaval ajal iseloomustada niisuguste märksõnade vastandipaaridega:

19. sajand	20. sajand
nime iidsuses kaheldakse	nimi olemas
humanism	agressiivsus
põllumees	sõjamees
märtrirolli idealiseerimine	kangelaste idealiseerimine
autonoomia	iseseisvus
keisrikultus, saksa või vene orientatsioon	iseteadvus, orientatsioonist loobumine
rahvusliku retoorika seisukohalt negatiivne ajalooidentiteet	rahvusliku retoorika seisukohalt neutraalne/positiivne ajalooidentiteet

Konkreetsetes hinnangutes ajaloonähtustele ja C -sündmustele väljendus see

kontseptsioonimuutus järgmiselt:

²⁹ H. M o o r a jt, Eesti ajalugu I, lk 374.

³⁰ Koguteos Võidupüha. Tallinn, 1936, lk 7.

³¹ J. L u i g a, Eesti Vabadusvõitlus 1343–1345 [1924]. Tallinn, 2003, lk 6.

muistsete eestlaste põhitegevusala oli põllupidamine

lisaks põlluharimisele olid muistsed eestlased vaprad viikingid, mereröövlid

eestlased kaotasid 13. sajandil vallutajatele, sest puudus riiklik korraldus, omavahel tülitseti

riiklik korraldus oli 13. sajandil peaaegu välja kujunenud, üksteist aidati; kaotuse põhjustas puhtfüüsiline vähemus

keisrikultus, keisrilt saadi priius

keisrikultuse puudumine, pärisorjuse kaotamine tegi talupoegade olukorra alguses raskemaks

valgus – s.o haridus ja rahu

valgus – s.o priius ja oma õiguste eest seismine

Sel moel esiletooduna omandavad need vastandused kahtlemata suurema teavuse, kui see reaalses ajalookäsitlustes ilmneb. Ent ajastutevaheliste ideeliste piirjoonte visandamiseks on see küllap siiski mõistlik moodus. Põhierinevuseks 19. ja 20. sajandi ajalookäsitluste rahvuslikus retoorikas võib niisiis pidada suuremat enesekindlust. Rahvusluse seisukohalt

on enese eest seisev, enesekindel ja oma riiki omav rahvus kahtlemata edukam kui enese iidsuses kahtlev, ilma oma riigita rahumeelne rahvus. Ikka tahetakse olla kõigepealt tugev ja alles seejärel hea. Nii on ka kerge mõista, miks omariiklus tõi kaasa eestlaste rahvusliku enesekindluse kasvu ja vastavad muutused ajalookäsitlustes.

ANTI SELART

MUISTNE VABADUSVÕITLUS

Sellest on möödunud juba kaksikümmend kaks inimpõlve või õigemini pisut enam kui seitsesada aastat (...) Siis oli meie maa hoopis teistsugune kui nüüd; metsad olid aina suured ja mihavad tammikud, järved ja jõed aga hoopis sinisemad kui praegu (...) Paljud inimesed oskasid aga koguni metsloomade keelt.¹

Ristisõjad tänapäeva Eesti ja Läti alal 12. sajandi lõpus ja 13. sajandil – ajal, mil sõdade käigus sündis keskaegne Liivimaa, – on keskne teema Läänemere idaranniku vanema ajaloo käsitlemisel, olgu akadeemilises või ilukirjanduslikus vormis. See huvi on mõistetav, iga murranguaeg sunnib enesele pilku pöörama. Järsud muutused ei toimunud mitte ainult ühiskonnas, religioonis, poliitikas ja majanduses; ühtlasi lõppes Muinasajaga ja algas Ajalugu – seda vähemalt 19. sajandi arusaamade järgi, kui pandi paika tänini põhiliselt aktsepteeritud periodiseeringu ajaraamid. Põhja-Euroopa selle aja sündmuste kindel liitmine ristisõdade ajalooga

on küll alles viimaste aastakümnete suundumus, kui üha laiemat kõlapinda on leidnud ristisõdade uurimine väljaspool Vahe-meremaid ja üldse hiliskeskajal.

Neil sündmusil on eestlaste ajalooteadvuses kindel koht. See oli allajäämine võitlustes, alistumine võõrvõimudele, või lausa seitsmesaja-aastase orjaaja algus. Piisab, kui vaadata kehtivaid ajalooõpikuid: kui pidada Eesti ristisõja perioodi osaks keskajast, siis kuulub sellele paarikümneaastasele ajajärgule veerand kuni peaaegu kolmandik kogu keskaja kolme ja poole sajandi käsitluse mahust.²

Ristisõdijate enamik koosnes aga neist, kelle meelepärasemaks tegevuseks igapäevase leiva muretsemisel oli olnud vandemurdmine, jumalavallatus, vihkamine, tüli, abielurikkumine, kaklused, tapmised, röövimised, vargused, rüüstamised, pärin-gumängud, liiderdamine, kadedus, ahmus, vaeste rõhumine, joomine ja igasugused muud kõlvatused ning patud. Ja kõige selle andeksandmist oli nüüd paavsti enese suu

¹ E. K i p p e l, Meelis. Tallinn, 1976, lk 5.

² Vt A. M ä e s a l u j t, Eesti ajalugu. Tallinn, 2001; A. A d a m s o n, S. V a l d m a a, Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn, 2001; J. S e l i r a n d, K. S i i l i v a s k, Eesti maast ja rahvast. Muinasajast maailmasõjani. Tallinn, 1996 (viimane rmt küll väldib Muistse vabadusvõitluse terminit, kuid pühendab sellele umbes poole keskaja käsitlusmahust).

³ E. K i p p e l, Issanda koerad. Romaan liivlaste kristianiseerimisest. Tallinn, 1987, lk 13–14.

*läbi lubatud igaihele, kes aga andis töotuse Neitsi Maarjale, et läheb tema nimega pühitsetud maad paganahulkadest vabastama.*³

Eestlaste Muistse vabadusvõitluse periood on määratud selle põhilise allika, Henriku Liivimaa kroonika poolt, mille neljas, mahukaim raamat “de Estonia” algab riialaste esimese sõjakäiguga Otepää alla 1208. aastal ning lõpeb Saaremaa alistumisega 1227. aastal. Kroonika eesmärke on näidata Riia kiriku õigusi ja prioriteeti Eesti vallutamisel, ning kuna teiste kroonikate või annaalide ja säilinud dokumentide andmepudemeid Liivimaa ristsõja kohta on raske ladusaks jutustuseks vormida, siis tunnemegi neid võitlusi suuresti Läti Henriku armust. Tänu Henrikule ja teistele allikatele teame, et vallutajad tulid Liivimaale, et siin võidelda oma hingeõnnistuse nimel paganate vastu ja saada oma vaeva eest väärilist tasu. Seejuures on Henriku kasutatud pigem “poliitilisi” rahvanimesid tihti mõistetud uusaegsete rahvustena, mistõttu Liivimaa ristsõda on tahetud näha kui Saksa asja ajamist ja läbi Saksa ittatungi 19. sajandil kujunenud kontseptsiooni prisma. Mille nimel sõdisid paganad, selle sõnastamine jääb ajaloolaste hooleks; paganad seisavad

käepärast, et nendele projitseerida oma vaenud ja eelistused. Kujutlus muinaseesti ühiskonnast on viimastel aastatel küll oluliselt muutunud, kuid teave, mis uuri-
jail selle kohta kasutada on, jääb endiselt napiks. Ja see vähene teave on läbinud keskaja ladina kirjanduse filtri ning annab tõlgendajaile üsna vabad käed. Muinaseesti osutub müütiliseks ajajärguks, kus vähemalt mõnes aspektis peitus autorite ideaalühiskond. Oli see muinasdemokraatia või maalähedaste kuningate võim? Olid muinaseestlased vallutuse eelõhtul juba hästi tuttavad kristlusega või ürgset maausku? Igatahes katkenud nüüd julmade rüütlite veristes kallaletungides eesti ühiskonna loomulik ja harmooniline areng.⁴

*Metsi mööda tulevad nad salaja maale, langevad öökahmakul külladesse, tapavad inimesed une pealt, riisuvad vara ja põletavad majad (...) Pealegi on neid nii palju, et meie oma väikese malevaga neile midagi ei jaksa teha. Seal ei ole üksnes üle mere tulnud raudmehed, vaid ka naabrid liivlased ja lätlased (...) Meie naised ja tütreid on praegu veel nende käes irvitada ja teotada ja meie peame seda vagusi kannatama.*⁵

⁴ Historiograafilist ülevaadet vt S. V a h t r e, Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227. Tallinn, 1990, lk 23–46. Keskaja käsitlemisest Läti ajalookirjutuses vt: K. K | a v i ņ š, Die Interpretationen des Mittelalters in Lettland während des nationalen Erwachens der Letten. Baltica, 2000, nr 3, lk 10–21 (www.historia.lv/publikacijas/akadeemiskie_raksti/klavins002.htm, külastatud 09.10.03); K. K | a v i ņ š, Die Idee des Mittelalters als Beispiel des wechselnden Wertesystems in Lettland während des 20. Jahrhunderts. Baltica, 2001, nr 1, lk 17–26 (www.historia.lv/publikacijas/akadeemiskie_raksti/klavins001.htm, külastatud 09.10.03).

⁵ A. S a a l, Aita. Leili. Vambola. Tallinn, 1991, lk 321.

Arusaam Baltikumi ristisõdadest kui kohalike rahvaste sõjast vabaduse eest viib tagasi baltisaksa publitsisti Garlieb Merkelini ja tema kaudu valgustusaegse vabade metslaste ideaalini. “Vanade eestlaste riigikord oli (...) vabariiklik. Kord aastas kogunes natsioon ühes maa keskel asuvas külas, Rugeles ehk Rangolas, kokku, kus ühiseid asju avalikult arutati.” Vastaspoleel aga kihutas auahnus kõige mustemates värvides kujutatud piiskop Albertit tema “põrgutööle” ning sõda vabaduse ja türannia, kiriku ja “Põhjala kindlameelseimate vabariiklaste” eestlaste vahel lõppes viimaste õnnetusse langemisega.⁶ Eestlaste teadvusse tõi selle antiklerikaalsest aadlivaenust kantud muinasrahva-õilistamise ja arusaama eestlaste kesk-aegsest pimeduseajast eelkõige Carl Robert Jakobson oma esimese isamaakõnega.⁷ “Albert oli 30 aastat piiskop, aga peaaegu mite üht aastat ei läinud mööda, kus inimeste veri ei oleks jooksnud, kui veeojad.”⁸ 13. sajandi alguse võitlused võimaldasid demonstreerida, et Venemaa Lääne-mereprovintside ühiskonnas sotsiaalse redeli alumistele pulkadele surutud eestlastel on kunagi olnud kangelaslikumad

päevad, mil “mõned on surma vabaduses ülemaks arvanud, kui vangipõlve vaenlase käes (...) Oma vägimehise vaimu ja isamaa armastuse poolest ei seisa vanad Eestlased sugugi vana Greeklaste ja Roomlaste taga”.⁹ Teatud ebamugavust tekitas 19.–20. sajandi vahetusel sageli vaimulikest autorites küll asjaolu, et muinaspaganad sõdisid ristiusu toojate vastu. Vabanduseks niisugusele teguviisile oli aga see, et tegu oli välise ja puhastamata, mõnes mõttes paganlusest kahjulikumagi paavstiusuga.¹⁰ Vägivaldse ristiusustamise väljavabandamisel väärdund paavstiusuga oli õigupoolest pikem traditsioon, see esines juba 1739. aasta piiblitõlke eessõnas ja eestikeelsed ajalootuvustused kordasid seda läbi 19. sajandi.¹¹ Rääkides muinaseestlaste võitlusest kalleima vabaduse ja priiuse eest, muutus seejuures ajapikku nende sõnade tähendus: eestlaste emantsipatsiooni edenedes kandus tähendusraskus mittepärisoriselt seisundilt poliitilisele iseolemisele.

“Jah, see ristivesi rikub mõne inimese (...) Tahad kohe teise ori olla! (...) Eks sellepärast need rüütlid saadagi musta-

⁶ G. M e r k e l, Die Vorzeit Lieflands. Ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes, kd 1. Berlin, 1798, lk 248–249, 383, 415, 439. Vt ka G. M e r k e l, Liivimaa esiaeg. Mälestussammas papi- ja rüütlivaimule, I anne. Tlk A. F. Tombach. Peterburi, 1909.

⁷ Vt H. K r u u s, Jakob Hurda pärand eesti rahvuslikule mõttele. Rmt.-s.: Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Toim. H. Kruus. Tartu, 1939, lk 31–32; J. U n d u s k. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel – Jakobson – Hurt. *Keel ja Kirjandus*, 1997, nr 11–12, lk 721–734, 797–811.

⁸ C. R. J a k o b s o n, Kolm isamaa kõnet. Tallinn, 1991, lk 24.

⁹ J. H u r t, Pildid isamaa sündinud asjust. Tartu, 1879, lk 69, 71.

¹⁰ Nt J. H u r t. Pildid isamaa sündinud asjust, lk 77–90; A. S a a l, Üleüldine Isamaa ajalugu. Rakvere, 1893, lk 210; M. L i p p, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu I. Jurjew (Tartu), 1895, lk 34–39, 55–65; V. R e i m a n, Eesti ajalugu. Tallinn, 1920, lk 15, 24–26, 44–54.

¹¹ Vt A. V i i r e s, Eestlaste ajalooteadvus 18.–19. sajandil. *Tuna*, 2001, nr 3 (12), lk 20–36.

LEMBIT

1917
1918

*kuuemehi ees: riputage ristivett rahvale pähe, tehke ta taltsaks, sõnakuulelikuks, et ta valmis oleks meid orjama.*¹²

Senisest veelgi olulisema tähenduse omandas seitsmesaja aasta tagune murrang Eesti Vabariigi loomise järel, kui Vabadussõjad, sajanditetagune õnnetu ja nüüdne edukas, omavahel kokku sõlmiti. Juba Eesti Asutava Kogu seletuses Eesti riiklikust iseseisvusest 19. maist 1919. aastal seisis: “Vaba ja iseseisva rahvana elasid eestlased põliselt Balti mere kallastel. Seitsesada aastat tagasi murdis Läänest tulnud Saksa ülivõim väikese rahva iseseisvuse ja kaotas tema vabaduse.”¹³

Hoolimata kaotusest oli tegu kangelasliku vastupanuga, muistse kangelasajastuga. Käibeletuli ajalooajalooajate nimetus “muistne vabadusvõitlus”, esialgu pelgalt enam-vähem juhusliku sõnapaarina. Vabadussõjaks nimetas sündmusi juba Villem Reiman 20. sajandi algusaastatel.¹⁴ Ilmselt üks esimesi, kes kasutas “vabadusvõitluste” väljendit, oli ajakirjanik ja harrastusajaloolane Hindrik Prants.¹⁵ Laiemalt levis

“vabadusvõitluse”-sõna juba Eesti Vabariigi ajal paralleelina uuele ja nüüd juba võidukale Vabadussõjale 1918.–1920. aastal.¹⁶ “Kuid Eesti muistne vabadusvõitlus on siiski mitte ainult meie, vaid ka kõigi muude soome sugu rahvaste muinasaja kuulsusrikkaim lehekülj, kus ammutame jõudu, niikaua kui meie hõimud elavad ja võitlevad.”¹⁷ Kangelase ja juhina seisib selle võitluse keskmes Sakala vanem Lembitu. Kindralmajor Juhan Tõrvand kirjutas Lembitu ja Vabadussõja monumendi avamise puhul Suure-Jaanis 1926. aastal: “Lembit ja muistne Eesti – need kaks sõna on üksteisest lahutamata. Praegune Eesti ja mälestused Lembitust – on samuti lahutamata.”¹⁸

Seljaga tulijate poole seisib mees, üle keskmise kasvu, rebasenahkses kasukas, samasuguses müütsis, mõök vöö, kepp käes (...) Ta oli peaaegu nelinurkse paljaks aetud näoga, suure peaga, kõrge kumera otsmikuga, kust tuhmid juuksed juba kaugele taganenud. Rasked tuhmid kullmud kippusid tumehalle silmi varjama,

¹² M. Metsanurk, Ümera jõel. Tallinn, 1986, lk 97.

¹³ Riigi Teataja, 19.07.1919, nr 47 (97). Teksti aluse koostas J. Köpp, allakirjutanute hulgas olid mh E. Asson, N. Kann, H. Kruus, A. Schulbach (Süvalep), J. Uluots. Vt ka S. Vahtrae, Ajalugu iseseisvuse sünnidokumentides. Kleio, 1993, nr 7, lk 3–4.

¹⁴ K. O. Lindquist, Üleüldine ajalugu, kd 1. Jurjew-Tartu, 1903, lk 480, 491, 496, 498; vrd V. Reiman, Eesti ajalugu, lk 9, 19, 24–25.

¹⁵ H. Prants, Eesti rahva ajalugu I. Tallinn, 1912, lk 192.

¹⁶ M. J. Eisen, Eestimaa ajalugu. 3. tr. Tartu, 1919, lk 88; vrd M. J. Eisen, Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalugu, 2. tr. Tartu, 1913; H. Prants, Eesti vanem ajalugu. Koolidele ja iseõppimiseks. Omapärane arenemise aeg. Muinasajast vabaduse kaotamiseni. Tallinn, 1920, lk 67; H. Mõra, Eestlaste vabadusvõitlusest 700-ja aasta eest. Ajalooline Ajakiri, 1922, nr 1, lk 14–31; J. Adanson, Eesti ajalugu rahvakoolidele. Tartu, 1925, lk 47; A. Põrk, Eesti ajalugu I. Vanem iseseisvuse aeg kuni 1227. aastani. Tallinn, 1927, lk 125.

¹⁷ H. Mõra, Meie rahvuskultuuri küsimusi. Tartu, 2002, lk 205.

¹⁸ J. Tõrvand, Lembitu vaim valitsegu meie keskel. Sõdur, 1926, ak 7, lk 589.

*õige nina oli juurelt pisut nõgus, suunurgad sisse vajutatud, lõug tugev (...) Vello pidi tunnistama, et Lembitu oli suurem, kui ta seda kujutleda oli mõistnud. Isegi tema ebavoorusi oleks ta enesele ihaldanud!*¹⁹

Suurtähelise kindla terminina juurutas Muistse vabadusvõitluse Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandel 1935. aastal ilmunud "Eesti ajaloo" esimene köide.²⁰ Siitkaudu on Muistse vabadusvõitluse kontseptsioon ja sõnavara lahutamatu seotud Hans Kruusi, raamatu vastavate osade autori nimega. Eesti juhtivaid ajaloolasi Hans Kruus leidis, et ärkamisaja "kolm kategoorilist imperatiivi eesti ajaloo uurimisele" – keskendumine eesti rahva ajaloo, kodumaa ajaloo käsitluse ümberhindamine eesti rahva seisukohalt ja ajaloo kohustus olla oma rahvale kasvatajaks – on kehtivad ka kaasajal. Seda muidugi tingimusel, et "ainet käsitletakse teaduslikult kainelt, samal ajal aga soojuse ja armastusega oma väikese heroilise, kuid sajandite kestes kurva saatuse osaliseks olnud rahva vastu".²¹ Niisugune arusaam oli tollases eesti (ja mitte ainult eesti) ajaloolaskonnas üldine. "Eesti ajalugu on ka tervikuna mõeldav ainult siis, kui ta seisab rahvuse olekuvahvude teenistuses. Sellisena täidab ta

oma otstarvet seda paremini, mida suurem on ta objektiivsus ja mida kiiremini ta teeb ennast kättesaadavaks rahvale."²²

Hans Kruus sõnastas juba varasema traditsiooni eriti sugestiivselt ega käsitlenud sõdu, mille tagajärjel Eesti vallutati, mitte õnnetu allajäämisena, vaid kangelasliku ajajärguna, mille üle tuleb uhkust tunda; võitlusena, kus kaitsti väärtusi, mis on jäänud oluliseks ka kaasajal. "Eestlaste poolt oli see võitlus haruldaselt visa ja sangarlik. Nii võis oma vabadust kaitsta ainult rahvas, kes seda hindas kõrgeimaks väärtuseks ja kel oli aktiivne elumeel ja kohkumatu võitlusemoraal (...) Muistne Vabadusvõitlus (...) on paljude aastasade jooksul täitnud eestlase rinda uhkuse ja eneseusaldusega oma esivanemate kõrgeväärtuslike omaduste kohta, mille hulgas helgivad eredalt suur vabadusearmastus, kõrge võitlusemoraal, vaprus, visadus, sisemine sirgus. Ta on võimsalt aidanud maharõhutatud eesti ühiskonda uuestisünnile ärkamisajal ja on toetavalt aidanud kanda meie rahvusliku üksikisiku ja kogu ühiskonna eneseusaldust kõigil järgnevatel aastakümnetel. Ta on tõhusalt õhutanud ja julgustanud meie rahva meeli võitluses viimases Eesti Vabadussõjas. Muistse Vabadusvõitluse julgustav ja õhu-

¹⁹ M. Metsanurk, Ümera jõel, lk 187–189, 197.

²⁰ Eesti ajalugu I. Esiajalugu ja Muistne Vabadusvõitlus. Tegevtoim. H. Moora, peatoim. H. Kruus. Tartu, 1935, lk 270, 285, 348, 374.

²¹ H. Kruus, Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele. *Ajalooline Ajakiri* 1930, nr 3, lk 129–138. Hans Kruusi kohta vt S. Kivimäe, J. Kivimäe, Hans Kruus und die deutsch-estnische Kontroverse. Rmt.-s.: Zwischen Konfrontation und Kompromiss. Toim. M. Garleff. München, 1995, lk 155–170.

²² J. Vasar, Meie rahvusliku ajaloo ülesannetest ja orientatsioonist. ERK, 1933, 1. ak, lk 121. Vt ka O. Liiv, Eesti ajaloo uurimise sihist ja sisust. *Akadeemia* 1938, nr 5, lk 299–303.

tav mõju on igavene. See püsib niikaua, kui elab ja võitleb eesti rahvas.”²³ “Säärast heitlust, nagu seda oli Muistne Vabadusvõitlus, võis rohkearvuliste ja ülekaalus olevate vaenlastega pidada ainult kõrge poliitilise moraaliga ja riiklikuks loominguks suuteline ühiskond, kelle poliitiline tahe ei paindunud, küll aga murti.”²⁴ Muinas-Eestile vastandus Kruusi käsitluses keskaegne Liivimaa, mis polnud riiklikuks loominguks ja oma eksisteerimise lõpul isegi mitte enam enesekaitse organiseerimiseks võimeline.

*Paljud neist kaldusid õigete sõnadega üldse ainult oma ilmalikku ahnust ja segast meelt varjama. Ja oma osa tõtt oli vaieldamatult ka juttudes, mis väitsid, et Võnnus leidsid mõnikord aset kõige meeletumad joomingud, kuhu veeti Riiasid öö hõlma all terveid veinivaate ja vankritäied kahtlast seltsi naisi. Kõva häälega ei julgenud sellest muidugi keegi rääkida.*²⁵

Muistse vabadusvõitluse sõnapaari oli sageli kasutatud ka konkureerivas üldteoses,²⁶ kirjastuse Loodus väljaandel ilmunud “Eesti rahva ajaloo”, mille Juhan Libe kirjutatud “Eestlaste vabadusvõitlust” käsitlevad vihud ilmusid juba 1932.–1933. aasta talvel.²⁷ Kruusi ja Libe käsitluste vahel on teisigi silmatorkavaid sarnasusi. Hoolimata trükiaastatest tiitellehel kuulub siin prioriteet ilmselt siiski Kruusile,²⁸ kes luges Tartu ülikoolis 13. sajandi Eesti ajalugu käsitlevaid kursusi juba siis, kui Libe seal aastail 1921–1931 ajalugu õppis.

“Eesti ajalugu” sai eesti ajaloo käsitlemisel standardiks nii kooliõpikute kui ka ilukirjanduse jaoks. Kooliõpikutest võib Muistse vabadusvõitluse terminit leida eelkõige just nendes õpikutes, mis on koostatud pärast 1935. aastat.²⁹ Õpikute³⁰ kaudu muutus see väljend omaseks õppuritele ning ajalookirjanduse kaudu kogu haritlaskonnale. Terminit kasutas näiteks ka Kruusi terav kriitik Oskar Loorits, kes

²³ Eesti ajalugu I, lk 370–376.

²⁴ Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tegev- ja peatoim. H. Kruus. Tartu, 1937, lk 499–500.

²⁵ R. R a u d, Kaupo. Tallinn, 1990, lk 135.

²⁶ Vt. T. R o s e n b e r g, Ajaloo raiumisest raamatusse: Eesti ajaloo suurest narratiivist. Rmt-s: Raamatu osa Eesti arengus. Toim. T. Tender. Tartu, 2001, lk 72–76.

²⁷ Eesti rahva ajalugu I. Toim. J. Libe jt. Tartu, 1932, lk 199, 202, 225, 287, 296, 311–312.

²⁸ Vt. ka H. K r u u s, Eesti ajaloo lugemik I. Tartu, 1924, lk 32; H. K r u u s, Grundriss der Geschichte des estnischen Volkes. Tartu, 1932, lk 11–15. Vrd. H. S e p p, Eestlaste ajalugu. Vanem aeg. Rmt-s: Eesti. Maa, rahvas, kultuur. Toim. H. Kruus. Tartu, 1926, lk 251; A. v o n T a u b e, Estnische Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung. Jomsburg, 1938, kd. 2, lk 48 (“Freiheitskampf der Esten”).

²⁹ J. A d a m s o n, Jutustisi kodumaa ajaloost, algkooli IV õppeaasta, 4. trükk. Tartu, 1933, lk 40; J. A d a m s o n, Eesti ajalugu I, gümnaasiumi II klassi kursus. Tartu, 1935, lk 29; J. A d a m s o n, Ajalugu I. Eesti ajalugu progümnaasiumi I klassile. Tartu; Tallinn, 1938, lk 52. Vrd. J. P a r i j õ g i, T. A d a m s o n, Mõõdunud ajad jutustavad II. Tartu, 1933, lk 207; J. K o n k s, Eesti ajalugu I, ajaloo õpperaamat progümnaasiumi I klassile. Tartu, 1938, lk 30, 47; J. M a d i s s o n jt, Ajalugu gümnaasiumile I, humanitaargümnaasiumi I kl. kursus. Tartu, 1937, lk 287–306.

³⁰ V. S i r k, Keskkooli ajalooõpik Eesti Vabariigis 1918–1940. *Tuna* 2000, nr 2, lk 79–89.

pärast sõda eksilis kirjutas: "Meie ajaloolased (eriti Hans Kruusi leerist) tahavad meid aina uskuma sugereerida, et ühiskonna arenguprotsess "oleks" meid paratamatult riigi kujundamiseni tüürind, kui ainult need sakslased seda "loomulikku" arengusuunda ära ei "oleks" rikkunud." Tehes ajaliku tähelepaneku, et "vabaduse-idee, nagu mõni autoriteetne diletant veel siimaani katsetab just seda eluideaali meie esivanemaile eriti omaseks kohendada" on alles uusaegne arusaam, leiab ta aga, et kuna püüd võimu tsentraliseerimisele ja riiklikule korraldusele polevat soome sugu rahvastele omane, Looritsa idealiseeritud eesti muinasusk aga olnud tolerantne, siis leidis 13. sajandil aset "faktiliselt vabade talupoegade võitlus oma maksuvaba maa ja peremehe-õiguste eest (...) Seekord oli tegu püsiva okupatsiooni ohuga vallutajate poolt, kes ei mõtelnudki enam koju tagasi minna".³¹ Veel kujundlikumalt kui Kruus või Loorits on Muinas-Eestit oma unistuste järele painutanud sotsiaaldemokraat Karl Ast-Rumor, kes Teise maailmasõja aastail kodumaast kaugel kirjutas Muistsest vabadusvõitlusest kui kangelaslikust vastupanust ülekaalukale vaenlasele, kelle käe läbi sai otsa demokraatialle, võrdsusele, väikeeraomandi puutumatussele ja isikuvabaduste austamisele üles ehitatud muinasühiskond, kust võis leida tollases maailmas "kõige vabama, parema ja täius-

likuma enesevalitsemise mooduse".³²

*Rüütel pole kui lätlane, et tuleb, tapab, riisub ja läheb. Rüütlil ei ole kodu. Ta on peavarjuta hulguis, ta on riisuja, sõdija, kes otsib enesele kodu. Ta otsib rahvast, kes teda orjaks.*³³

Uurimustest rahva ajalooteadvuse vormijana sootuks jõulisem ilukirjandus, mis oli eestlaste ajalookäsitust väga olulisel määral kujundanud Andres Saali ja Jaan Bergmanni aegu, naasis Baltikumi ristsõdade teema juurde samuti "Eesti rahva ajaloo" ja "Eesti ajaloo" üldkäsitluste mõjul. Ajaloolise aine käsitlemise uuele lainele avas tee 1934. aastal ilmunud Mait Metsanurga romaan "Ümera jõel".³⁴ Nii nagu ajaloolased leidsid kirjanikudki minevikust eesti rahva positiivse eneseteostuse, tõenduse "meie" täisväärtuslikkusele natsioonina. "Suveräänse rahva seisund ei luba, et me oma tähtpäevi ja aktusi endiselt sisustaksime vaid orjaõöst halisemisega ja mahtrasõdades peksasaamistega, samal ajal kui oma ajaloost võime kirjutada ka "Ümera jõgesid", "Läänemere isandaid", "Tõusvaid rahvaid" ja "Nimesid marmortahvil". Ja selles see positiivsus peamiselt rakendubki, et kirjandus valib endale senikasutamata aineid, seesuguseid, kus me midagi korda saatsime, mitte ainult neid, kus me alla jäime ja togida saime."³⁵ Oli

³¹ O. L o o r i t s, Eesti ajaloo põhiprobleemid. S. l., 1955, lk 45–56.

³² K. A s t - R u m o r, Eesti rahvas ajaloo valgusel. Rmt-s: Valik II. Artikleid eestluse ajaloost, koost. T. Haug. *Loomingu Raamatukogu* 1988, nr 25/26, lk 80–88.

³³ M. M e t s a n u r k, Ümera jõel, lk 191.

³⁴ Vt O. U r g a r t, Moodne eesti ajalooline romaan. *Ajalooline Ajakiri* 1940, nr 1, lk 14–23.

³⁵ H. R a u d s e p p, Eesti romaan 1936. aastal. *Looming* 1937, nr 3, lk 326.

justkui liiga napp astuda Euroopa iseseisvate riikide perre alles 19. sajandil alguse saanud poliitilise elu pagasiga, midagi vanusest õilistatut oli aga võimalik leida seitsme sajandi tagusest ajast. Olulisel määral vahendas ilukirjandus ristisõdade sündmustikku käsitledes lugejaile ka saksa- ja kirikuvaenulikku sõnumit.³⁶

*Uutest isandatest nähti kõige enam mustakuuemehi. Need sõehusid nüüd ringi nagu parmud, nuhkisid veel ristiveega kastmata inimeste järele ja katsusid kirikukümnist kätte saada (...) – Oma patujutuga hirmutavad nad lolle inimesi (...) Loll, kes pea preestrite silmusesse pistab. Paljud mõtlesid samuti. Eriti kuna mustakuuemehed olid ahned vara peale ja mõni neist ka naisi ei põlanud.*³⁷

Teine maailmasõda paikas eesti haritlaskonna maailma laiali ja sundis neid, kes olid jäänud kodumaale, töötama range riigipoolse kontrolli tingimustes. Ometi jäadi nii siin- kui sealpool raudset eesriiet jätkuvalt 1930. aastate pärandi juurde.³⁸ Tähelepanuväärne teos sellest ajast on juba

sõja-aastatel kodumaal kirjutatud pseudo-nüümne “Eesti ajalugu”,³⁹ kust Oskar Loorits leidis “Tartu vaimu romantilis-idealistikke põhihelisid” ja tundis ära “Jakob Hurda ja Villem Reimani koolkonna moderniseeritud väljaande”.⁴⁰

Saksavastase ajaloolise võitluse teema leidis aktiivset rakendust sõjaaegses nõukogude propagandas, kus Muistsest vabadusvõitlusest kirjutas korduvalt Hans Kruus.⁴¹ Tollal oli N. Liidus veel vähemalt ilukirjanduses võimalik ka 1210. aasta Ümera lahingu, 1919. aasta Võnnu lahingu ja fašismivastase sõja omavaheline seostamine.⁴² Nõukogude Eestis 1950. aastate esimesel poolel “vabadusvõitluse” sõna siiski ei kasutatud.⁴³ Ülepingutatult jõulise sõnavaraga räägiti nüüd pigem võitlusest röövvalutajate vastu kui et vabaduse eest, ent “röövvalutuse” kirjeldus 1955. aastal ilmunud mahukaima “Eesti NSV ajaloo” esimeses köites reedab ometi, et selle autoril Artur Vassaral on kirjutades käepärast olnud 1935. aasta “Eesti ajaloo” algusköide. Surve leevenedes 1950. aastate teisest poolest alates tuli üheaegselt varasema toonitatud vene-suunitluse nõrgene-

³⁶ Vt nt E. V. S a k s, Mait Metsanurgaga vestlemas. *Looming* 1936, nr 5, lk 523.

³⁷ A. M ä g i, Risti riik. Uued isandad. Karvikute kroonika. Tallinn, 1992, lk 45.

³⁸ Välis-Eestis vt J. P a r i j õ g i, T. A l g m a, J. K o i t, Eesti ajalugu noorsoole. Stockholm, 1954, lk 42–59.

³⁹ M. O j a m a a, A. V a r m a s, T. V a r m a s [=H. Moora, A. Annist, L. Annist], Eesti ajalugu. Stockholm, 1946.

⁴⁰ O. L o o r i t s, Eesti ajaloo põhiprobleemid, lk 34.

⁴¹ H. K r u u s, Eesti ajalugu saksa fašismi vastu. Moskva, 1943; vrd Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944. Tallinn, 1947, lk 11–27, 316–327.

⁴² Eesti nõukogude kirjanike fašismivastane miiting Moskvas 1. novembril 1942. a. Moskva, 1942, lk 27 (A. Alle), 34 (P. Rummo).

⁴³ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. G. Naan. Tallinn, 1952, lk 30–52; Eesti NSV ajalugu, kd I. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toim. A. Vassar. Tallinn, 1955, lk 115–162.

misega tagasi ka eestiaegne sõnavara.⁴⁴ Tähelepanuväärne on näiteks Hillar Palametsa algkooli ajalooõpikus aja jooksul toimunud mahenemine. Kui esmatrükkis 1960. aastal olid röövullutajaiks sakslased, siis hiljem juba saksa rüütli; kui alul olid eestlaste vastaseks vabadusvõitluses vaesemad rüütli ja kurjategijad ristsõdijate väe koosseisus, siis hiljem vaesemad rüütli ja seikluseotsijad, kelle hulgas oli ka kurjategijaid; kui alul nimetati piiskop Albertit agaraks ja julmaks, siis hiljem karmiks ning auahneks.⁴⁵

Riia linmas (...) võidi tihti näha piiskopi elutoa aknal naist, kel olid punased juuksed ja rohekad kassisilmad (...) Seejuures polnud aga riialasile sugugi teadmata, et piiskopi armualune, kes temaga kõiki inimlikke paturõome jagas, on saksa aadlimehe Donat von Engelhardi abielunaine.⁴⁶

Nõukogude okupatsiooni mõju ajaloo kirjutusele Eestis oli teadagi vanemate sündmuste käsitlemisel nõrgem kui värskemate puhul, kuid ometi sealgi tuntav. See ei avaldunud mitte ainult administra-

tiivses surves, vaid ka hoopis vastupidi toimides, uurijate poolt rohkem või vähem teadlikult avaldatud vastupanus pealesunnitud käsitlusviisidele. Ideoloogilise sunni teatud nõrgenemine tingis pöördumise tsensuurieelse pärandi poole ja autoriteediks sai see tase, millele Eesti ajaloolased olid jõudnud Teise maailmasõja eelõhtuks. Kuigi professionaalsed ajaloolased tundsid mujal maailmas Liivimaa ajaloo uurimisel tehtavat, andsid tõkked infovahetusel end ikkagi tunda. See konserveeris Muistse vabadusvõitluse kui rahvusliku ja vabadust ning vastupanu toonitava kontseptsiooni, mis eestlaste tollase raamatu- ja lugemishuvi kaudu usutavasti kinnistus tugevamini kui kunagi varem. Nõukogude Eestis avaldatud käsitlused vahendasid alates 1960. aastatest vabaduse ja vastupanu sõnumit, mille kirjapanekul olid autorid olnud N. Liidus keelatud kirjanduse hulka kuulunud "Eesti ajaloo" I köite mõju all.⁴⁷ Rahvusliku ajaloovaate taastamisel on märgatav eriti Tartu Ülikooli professori Sulev Vahtre roll. Mait Metsanurga "Ümera jõel" ja Enn Kippeli "Meelis" seisid koolilastele kohustusliku kirjanduse nimekirjas.⁴⁸ Sõjajaelne kiriku- ja saksa-

⁴⁴ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. G. Naan. Tallinn, 1957, lk 39, 45, 51 ("Baltimaade rahvaste vabadusvõitlus"), 55; История Эстонской ССР, kd 1 (с древнейших времен до середины XIX века). Toim. A. Vassar, G. Naan. Tallinn, 1961, lk 132–172.

⁴⁵ H. P a l a m e t s, Jutustusi kodumaa ajaloost, õpik-lugemik IV klassile. Tallinn, 1960, lk 35–45; vrd H. P a l a m e t s, Jutustusi kodumaa ajaloost IV klassile, 5., ümbertõetatud tr. Tallinn, 1987, lk 23–32.

⁴⁶ E. K i p p e l, Issanda koerad, lk 345–346.

⁴⁷ E. T õ n i s s o n, J. S e l i r a n d, A. V a s s a r, Kui Lembitu kutsus... Tallinn, 1968, lk 6, vrd 91; Eesti NSV ajalugu, kõrgkoolide õpik I osa. Toim. K. Siilivask. Tallinn, 1976, lk 31–50; S. V a h t r e, H. P i i r i m ä e, Meie kaugem minevik. Tallinn, 1983, lk 34–60.

⁴⁸ Kurioosumina olgu mainitud, et romaani "Ümera jõel" on nimetatud koguni "eestlaste eeropeks". Vt Алексей II, Православие в Эстонии. Москва, 1999, lk 36.

vaen muidugi sobis kokku ka ametliku nõukogude ideoloogiaga. Pöördumine 1930. aastate "postkoloniaalse" ja seega ju tegelikult politiseeritud pärandi juurde tulenes soovist vabaneda politiseeritud Nõukogude pärandist ja seda mitte ainult 13. sajandi käsitlemisel.⁴⁹ Vanema ajaloo kirjutamisel oli see võimalik juba enne Nõukogude Liidu lagunemist.

*Sundijale läks Aguri viivitamine kivi juures tüütavaks ja ta nähvas piitsaga üle pikaldase orja selja. See terav valuviirg kiskus Aguri meenutuste juurest tagasi tegelikusse. Ootamatu, meelegeitliku jõupingutusega haaras ta kivi sülle ja upitas õlale. Seisatanud mõne viivu, et tasakaalu saavutada, hakkas ta lõpuks pikkamööda, raske koorma all vankudes mööda kitsukest jalgrada ülesmäge ronima. Sundija naeris rahuldatult. Õelgu veel keegi, et nende paganatega on raske toime tulla! Natuke piitsahirmu – ja küll nad käsku täidavad...*⁵⁰

Jäädes ühest küljest püsima Hans Kruusi vahendatud ärkamisaegse vaimsuse juurde, toimusid käsitlusviisides ometi muutused. Need poliitilised, sotsiaalsed ja rahvuslikud pinged, mis olid Muistse

vabadusvõitluse kontseptsiooni sünnitanud, ei olnud tegelikult enam aktuaalsed. Seepärast mõjub näiteks väliseesti sürioloogi Artur Vööbuse püüe veenda lugejat iga hinna eest vallutuse julmuses ja ristijate silmakirjalikkuses juba anakronistlikuna.⁵¹ Vastandades eesti ja (balti)saksa ajalookirjutust on Jaan Undusk hiljuti tõdenud, et tänaseks on nende sõnavara muutunud neutraalse(ma)ks, kuid käsitlusviisid ja selle raskuspunktid ise on ikkagi jäänud vastandlikuks.⁵² Oma rolli mängib seejuures küll ka geograafilise vaatepunkti erinevus; olulisema ja vähemolulise skaala oleneb sellestki, kas vaadata ainult Eesti ala või keskaegset Liivimaad tervikuna.

Nõukogude okupatsioon tõstis muuhulgas esile ka vajaduse tõestada Eesti kuulumist õhtupoolsesse Euroopasse. See teema oli aktuaalne juba Eesti iseseisvuse saavutamise järel, kui samuti toonitati, et vallutus oli küll igas suhtes negatiivne, kuid hoidis ometi ära Eesti täieliku äralõikamise Lääne kultuurist, mis leidnuks aset Venemaaga liitmise puhul.⁵³ Vallutuses oli ka midagi positiivset, mis ilmneb võrdluses aegade jooksul venestunud idapoolsete sugurahvastega. "Muistse vabadusvõitluse lõpptulemus – maa lan-

⁴⁹ Vt K. B r ü g g e m a n n, Rahvusliku vaenlasekuju demontaažist ehk Carl Schirren kui Eesti iseseisvuse rajaja? Märkusi Jaan Unduski "metahistoriliste žestide" kohta. *Tuna*, 2002, nr 3, lk 94–95.

⁵⁰ V. B e e k m a n n, Kurbade kivide linn. Tallinn, 1966, lk 178–179.

⁵¹ A. V ö ö b u s, Studies in the history of the Estonian people I. Stockholm, 1969, lk 41–66.

⁵² J. U n d u s k, Ajalootõde ja metahistorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. *Tuna*, 2000, nr 2, lk 114–130; J. U n d u s k, Eesti ajaloo kotkaperspektiivist. Minu vaidlus Brüggemanniga. *Tuna*, 2002, nr 3, lk 102–103.

⁵³ H. M o [o] r a, Eestlaste vabadusvõitlusest, lk 31.

gemine Saksa ja Taani võimu ning Lääne kultuuri mõju alla – ei kujunenud aga eestlaste jaoks ajalooliselt kõige ebasoodsamaks lahenduseks (...) Olles küll palju kaotanud, suudavad meie esivanemad lääne poolt tulnud võõrvõimu all säilitada oma keele ja meele ning vaatamata esseisivate katsumuste rohkusele püsima jääda.”⁵⁴ “Muistses vabadusvõitluses ei käinud tegelikult sõda mitte ristiusu, vaid selle vägivaldse pealesurumise vastu, vabaduse ja iseseisvuse eest (...) Eestlaste tegevust ja käitumist muistses vabadussõjas pole vajadust õigustada ega vabandada (...) Need mehed, kellest tollal olenes meie rahva saatus ja tulevik, lähtusid lihtsast veendumusest, et relva vastu võib aidata ainult relv, ja tegid vabaduse nimel oma kodu kaitses kõik, mida nad oskasid ja suutsid. Nad olid väarikad võitluses ja jäid väarikaks ka kaotuses.”⁵⁵

*“Nüüd (...) mõistsin lõplikult, mida ma oma südame põhjas tõeliselt kogu aeg olin teadnud ja mõistnud ja tundnud: Kogu meie siia-maale-tulek oli kurjast. Kuningas ei tahtnud muud kui haarata see maa oma valitsuse alla (...) Eestlaste ristiusku pööramine oli kuningal vallutust õigustavaks ettekäändeks (...) Siin maal polnud väljastpoolt peale surutud ristimist üldsegi tarvis. Sest ristiusu rahulik omaksvõtt oli siin ammugi teoksil.”*⁵⁶

Teiselt poolt on Muistne vabadusvõitlus tänaseks muutunud lihtsalt harjunud väljendiks, mida laialdaselt kasutatakse selle etimoloogiat ja poliitilist laetust enesele teadvustamata. Tihti selgub alles eestikeelset teksti tõlkima hakates, et kodune ja harjunu reedab võõras keeles oma rahvusromantilise algupära. Ometi võib Muistne vabadusvõitlus jätkuvalt teenida päevamu-residki. Kes langetas Euroopa Liidu suhtes õige otsuse, Kaupo või Lembitu?⁵⁷ Kas koolides tuleb õpetada “tule ja mõõgaga” maale toodud usku? Kas Nõukogude võim viis vallutajate järeלטulijatel vara ära võttes täide õiglase kättemaksu? Need Eesti ajakirjandusest nopitud arutlused näitavad, et ärkamisaja vastuolud, millele meie praegune argielu just nagu ei tohiks enam toitu pakkuda, võivad siiski leida poliitilist rakendust veel tänapäevalgi. Ka arusaamad, et eestlaste ajalugu tuleb muutunud oludes ümber kirjutada, et ta oleks edaspidigi poliitiliselt ülesehitav – tänapäeval siis mitte enam konfrontatsioon loov, vaid ületav (nt Andrei Hvostov, leebemalt Jaan Undusk) –, ei suuda eemalduda 1930. aastatel nii kujukalt sõnastatud arusaamast, et ajalool on kanda rahva- või rahvuspedagoogiline ülesanne.

Akadeemilise ajaloo uurimise ja professionaalse ajaloost kirjutamise side rahva ajalooteadvusega samas üha nõrgeneb. Oma roll on siin võib-olla ka asjaolul, et

⁵⁴ M. L a a r j t, Kodu Lugu I. *Loomingu Raamatukogu* 1989, nr 40/41, lk 42.

⁵⁵ S. V a h t r e, Muinasaja loojang Eestis, lk 172–173.

⁵⁶ J. K r o s s, Väljakaevamised. Tallinn, 1990, lk 127.

⁵⁷ Euroopluse esindajat Kaupot ja rahvuslast Lembitut vastandas juba 1906. (trükkis 1916.) aastal Juhan Luiga. Vt J. L u i g a, Mäss ja meelehaigus. Tartu, 1995, lk 328–329.

Eesti teadusbürokraatia emakeelt teaduskeelena ei aktsepteeri – lähtudes samuti ärkamisaegsest alaväärsuskompleksist, mis ei seostanud eestlaseks olemist mitte rahvuse, vaid sotsiaalse alamkihiga. “Ajaloolasekski” tituleerib ajakirjandus eelkõige väikese isikliku uurimispanusega populariseerijaid ja paari ajalooharidusega poliitikut. Ajalooteadvust kujundab kultuuri-traditsioon, kus ajaloouurimisel on tunduvalt tühisem roll kui vastavateemalistel romaanidel, filmidel või arvutimängudel ja kus kord juba omaks võetu püsib hämmastava visadusega. “Iga rahva identiteet on segu ajaloost ning mälust. Ajalool (st ajaloo teadusel) on selles kolmnurgas ebaumugav roll: ühelt poolt on ta seatud kinnitama rahva identiteeti, teiselt poolt on tema kutsumuseks kummutada rahva mälus kinnistunud väärpilt. Sealjuures on mõlemad äärmused hukatuslikud: täielikult identiteedi teenistuses olev ajaloo tea-

dus minetab oma mõtte, tervenisti ajaloo teaduse tähe all elav rahvas on määratud lagunemisele.”⁵⁸ “Muistne vabadusvõitlus” on lakanud ajalugu kirjeldamast, ta on juba ammu asunud ajalugu kaasa looma.

Ja pimeduses paistis kogu aeg edasi kestvat võitlus jõudude vahel, milledest nad enam ei teadnud, kelle poole hoida. Preestrid, neid tuli üha rohkem, needsid ära kõik, mis oli püha ning armas olnud seniseile jumalaile, ühes nende enestega ja ütlesid, et need on kõik vaid kurjad vaimud. Kuid vaimud tasuvad omalt poolt jälle kätte ja preestreid ei kaitse nende jumalused ei piina ega surma vastu. Tuhaks põlevad nende kirikud samuti nagu pühad hiied ja tammed, milledele võõrad vaimulikud panevad külge kirve ja tule. Ja ei ole rahu enam sugugi, ei kevadel ega suvel, ei saa künda ega külvata.⁵⁹

⁵⁸ M. Tam m, Muistne vabadusvõitlus on lõppenud. *Vikerkaar* 1999, nr 5–6, lk 178.

⁵⁹ K. A. H i n d r e y, Loojak I. Nõid. Tartu, 1938, lk 12.

KERSTI LUST

MAHTRA SÕDA

“Täna, 2. juunil pidid härra haagikohtunik von Hagemeister ja kihelkonnakohtunik parun Stackelberg seal juurdlust toimetama ja süüdlasi karistada laskma, milleks seal asub 31. maist alates 80-meheline sõjaväeüksus. Eile kogunes kihelkonna kõigist mõisatest suur hulk rahvast kiriku juurde ja leppis kokku täna, 2. juunil, kõik koos Mahtrasse minna, et sõjaväelased nuiade, kirveste ja püssidega ära tappa. (...) Täna kell 11 algas seal niisugune lahing, et kaks ohvitseri tapeti – üks Purila sulane laskis maha majori, mispeale ta ise ühe soldati poolt maha lasti. Siinsel [Purila – K.L.] talitajal on käsi läbi lastud. Mõisas põlesid maha viinakelder ja ait, hiljem ka elumaja, valitseja Rosenberg peksti peaaegu surnuks. Õu olevat suure hulga laipade ja haavatu-tega üle külvatud; mitu sõjaväelast saanud haavata ja jäänud maha, osa aga läinud ära, sest neid oli vastupanu avaldamiseks liiga vähe.”¹ Nii kirjeldas sündmusi, mis on meie ajaloolises mälus kinnistunud Mahtra sõja nime all, Purila mõisnik J. v. Helffreich (Mahtra omaniku isa) oma kirjas Eestimaa kubernerile. Vaieldamatult on Mahtra sõda (1858) tuntuim talurahvavastuhakkude reas, ehkki taolisi “sõdu”, kus eestlaste vastas seisid mõisnike palve peale viimastele appi saadetud sõdurid, oli meid huvitavale sündmusele eelneva aas-

tasaja vältel ennegi peetud: Räpinas (1784), Kose-Uuemõisas (1805), Pühajärvel (1841). Sõja nimetust kandsid need väljastumised rahvasuus ning selline nimetus on käibel ka erialakirjanduses. Ent millele või kellele võlgneb Mahtra sõda oma märksa laialdasema tuntuuse?

1858. aasta oli kogu Eestimaa kubermangus rahutu. Kõnesoleva aasta jüripäevast hakkas kehtima uus kauaoodatud talurahvaseadus. Juba segadused seaduse väljakuulutamise ümber löid soodsa pinna selleks, et see võetaks talupoegade poolt vastu umbusu ja vaenulikkusega. Ja kui hakkas selguma, et see loodetud kergendust esialgu ei toogi, puhkesid rahutused, mis haarasid kubermangu 600-st mõisast ligikaudsel hinnangul 80–100. Talupoegade esimene vastuhakk toimus aprilli lõpus – mai algul kubermangu idapiiril, Auvere mõisas. Järgmiste kuude jooksul laienes talurahvakäärimine Järva-, Harju- ja Läänemaale, jõudes välja ka kõige läänepoolsemasse ossa, Hiiumaale. Liikumine vaibus septembri lõpuks. Paljudes mõisates toimunud väljaastumiste seast pakkus juba sündmuste kaasaegsetele kõige rohkem kõneainet Mahtras toimunud “ülesthõus”, talupoegade “mäss”, “Mahtra katastroof” jne. Mahtra sõjast võtsid osa vähemalt üheksa mõisa talupojad,² kokku 700–800,

¹ 1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Dokumente ja materjale. Koost. O. Vares, V. Fainštein, H. Piirimäe. Toim. J. Kahk. Tallinn, 1958, lk 167–168.

² Kaiu, Maidla, Mahtra, Purila, Juuru, Atla, Kuimetsa, Harmi ja Hõreda mõisa talupojad.

sündmustes osalenud hindasid mässajate arvu isegi 1500-ni. Ma ei arva siiski, nagu tuleneks selle sündmuse tähenduslikkus peamiselt asjaolust, et talupoegi osales seal rohkem kui üheski teises vastuhakus 18.–19. sajandil, et lahing Mahtra mõisa õuel lõppes eestlastele võidukalt või – et talupoegi langes seal rohkem kui teistes sellistes kokkupõrgetes. Mahtra sõja kirjutas meie rahvusliku ajaloo suursündmuseks Eduard Vilde oma samanimelise romaania. Aga enne kui lähemalt eritleda Vilde rolli eestlaste ajalooteadvuse kujundamisel, tahan põgusalt peatuda sellel, mida kirjutati sõjast enne nimetatud teose ilmumist 1902. aastal.

Kuigi rüütelkond tahtnuks, et talurahvarahutustest suuremat kära ei tehtaks, leidis saksa avalikkuses hääli, kes mõisnike tegutsemist konflikti vaigistamisel heaks ei kiitnud. Juulis oli Tallinnas Veneturul otse linnarahva silme all ja trummi-põrina saatel karistatud Anija ja Kurisoo talupoegi “teistele õpetuseks” vitstega. Nähtu, “vastik pilt”, mis “jalitas päeval ja öösel”, kehtus sulge haarama kedagi, kes polnud “ei eestlane ega tema isand”.³ 1861. aastal trükivalgust näinud raamat, milles lugejate ees tundmatuks jääda sooviv autor kirjeldas “korratuste” puhkemi-

seni viinud talurahva väljakannatamatut olukorda, “hirmutas Eestimaa üles oma mugavast rahust”.⁴ “Isandate” poolelt sekus seepeale Wilhelm Friedrich Eichhorn, kelle meelest polnud Mahtras tegemist millegi enamaga kui “üksikute joobnud meeste kahetsemisväärse väljaastumisega”.⁵ Mahtra ja selle ümbruse talupoegadel olevat olnud kalduvus ekstsessideks. Ta õigustas mässu julma mahasurumist, väites, et ebatavalised olud nõudsidki erakorralisi meetmeid. Tema arusaamise järgi ei piirdunud teatava osa talupoegade nõudmised üksnes abiteoküsimusega, vaid nad tahtsid hoopis enam, nimelt olla neil meeles mõlkunud soov saada hoobilt oma talu omanikuks ja järelikult ühtlasi priiki ka teotöökohustusest ja rendi tasumisest.

Balti kindralkuberneri kantselei ülem Arnold von Tidebühl seevastu ei käsita Mahtras toimunut kui juhuslikku väljaastumist, vaid üritab näidata sündmuste kaalukust: vägivaldsed talurahvamässud leidsid aset paljudes mõisates.⁶ Nende peapõhjuseks loeb ta talupoegade pettumust uues seaduses, mis seadis teokorramise normeerimise sõltuvusse aeganõudvatest maakorraldustöödest. Axel von Gernet nimetab oma uurimuses Eestimaa rüütelkonna agrarpoliitikat 1858. aasta

³ Der Ehste und sein Herr – zur Beleuchtung der öconomischen Lage und des Zustandes der Bauern in Ehstland, von einem der weder ein Ehste noch dessen Herr ist. Berlin, 1861. Eestikeelne tõlge: Eestlane ja tema isand. Tallinn, 1959. Raamatu autoriks peetakse Tallinnas väliskirjanduse tsensorina töötanud Vassili Blagoveštšenskit.

⁴ Otto von Rutenbergi on tsiteeritud Juhan Kahki eessõna järgi raamatule: Eestlane ja tema isand, lk 18. Raamatu tiraaž osteti 1861. aastal mõne päevaga linlaste poolt ära: sealsamas, lk 11.

⁵ W. F. E i c h h o r n, Die Partheischrift der Ehste und sein Herr, partheilos verurtheilt. Reval, 1864, lk 6.

⁶ A. v. T i d e b ö h l, Fürst Alexander Suworow, General-Gouverneur von Liv-, Esth- und Kurland. 1848–1861. 2. Riga, 1863, lk 20–28.

*Monument
Maatra
sõjas
langenute
mälestuseks*

talurahvavastuhakke “kurvastavateks väljaastumisteks”.⁷ Toimunu seletamisel tugineb ta nii Eestimaa rüütelkonna peamehe krahv Alexander Keyserlingi märkmetele kui ka ülestõusu maha suruma saadetud kindralmajor N. Issakovi märgukirjale, ehkki viimane suhtus balti aadli agrariseadusandlusele kriitiliselt.

Eestlaste “vastus” anti vahetult enne 1905. aasta revolutsiooni. Baltisaksa ajaloonarratiivis suhteliselt kõrvalisest sündmusest sai Eduard Vilde sule läbi eesti rahvusliku ajaloo sümbol. Vilde oli kirjanik, keda loeti ja kellest räägiti. On väidetud, et harva on eesti kirjanduses üks autor teistest kaasaegsetest loomingu tähtsuse ja kandvuse poolest nii tunduvalt üle olnud kui Vilde 19.–20. sajandi vahetusel.⁸ Tema teos “Mahtra sõda” ilmus vastasutatud ajalehes *Teataja*. 1902. aastal lehe joonealuses lugejateni jõudnud romaani le sai osaks tohutu menu. Väljaande toimetuse liige Eduard Virgo on meenutanud, et toimetuse maja ette kogunes lehe ilmumise ajaks “suurel arvul inimesi, kes esimesi numbreid ootasid suurima põnevusega ja maldamata koju minna sealsamas hakkasid lugema “Mahtra sõda””.⁹

Romaani keskne probleem on mõisniku–talupoja (rõhuja–rõhutu) vastuolu. Talu ja mõisa vahelisi suhteid näidatakse läbinisti konfliktsetena, olgu siis tegemist kas talupoegade karistamise, rendikontrahtide

sõlmimise või seadusesätete kohta seletuse nõutamisega. Seejuures elasid mõisnikud talurahva arvel. Viimaste osaks jäi üksnes “raske töö – aganane leib – vitsad”.¹⁰ “Balti rüütel” pidas seda suisa “kuritööks”, kui “temalt midagi nõuti nende heaks, kes temale ta paradiisliku põlve võimaldasid” (lk 126). Vaitla mõisaperes mõnda aega guvernandina töötanud Juliette Marchand’ile, kelle suu läbi autor arvustas siinset elukorraldust, “oli arusaamatu, kuidas neil külluses elavatel õnnelikkudel inimestel, kelle seas õrn armastus, peen hoolivus ja soe osavõtt üksteise kohta nii valdavalt esinesid, nende viletsate vastu seal väljas, kellelt nad oma külluse, kogu oma ainelise õnne said, muud tundmust üle ei jäänud kui jääne ükskõiksus, süd ametu põlgus, halastamatu pilge” (lk 74). “Külluses” elavad “õnnelikud” inimesed olid mõistagi mõisnikud, “viletsad” aga talumehed. Läbi kogu raamatu tarvitab autor tegelaste ja olukordade iseloomustamisel ohtralt vastandamist, mis on tunnuslik müüdi keelele.

Vilde eesmärk polnudki anda kõigiti objektiivset pilti mõisa ja talu suhetest. Ta püüdis “minevikku paljastada, et kaudegi luua (...) rõhutatud massides vihkatav meeleolu kõige vastu, mida see ammuiganenud süsteem kurja ja kurba on soetanud”.¹¹ Seatud eesmärgi autor ka saavutas. Raamat, mis ilmudes Marta Sillaotsa mä-

⁷ A. v. G e r n e t, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901, lk 262–263.

⁸ Eesti kirjanduse ajalugu. 3. kd. Tallinn, 1969, lk 176.

⁹ V. A l t t o a, Eduard Vilde. Tallinn, 1965, lk 119.

¹⁰ E. V i l d e, Mahtra sõda. Tallinn, 1947, lk 66. Edaspidi leheküljeviited tekstis.

¹¹ J. K a h k, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Mahtra sõda. Tallinn, 1958, lk 13–14.

letamist mööda lugejailt “kibedaid valu- ja vihapisaraid kiskus”,¹² olevat Friedebert Tuglase sõnul “ärritanud vihale veel langesvääri sõjaski”.¹³ Tähelepanu väärib Marek Tamme osutus seosele, mis meie ajalooteadvuses on kujunenud Jüriöö ülestõusu, Mahtra sõja ja Võnnu lahingu vahel.¹⁴ Käsitlus neist kui ühe ja sama protsessi (Suure Lahingu, s.o sakslastevastase võitluse) eri etappidest on leidnud korduvalt väljendust nii eesti luules, proosas kui publitsistikas.

Juhan Kahk, kes ligi pool sajandit pärast Vilde romaani kirjutas esimese (ja seni ka viimase) põhjalikuma teadusliku käsitluse 1858. aasta talurahvakäärimisest, on kirjaniku rolli äärmiselt tunnustavalt esile tõstnud: “Eesti talurahva ajaloo mõistmises oleme me peaaegu kõik Eduard Vilde õpilased ja võime ainult rõõmu tunda selle üle, et meile sattus nii hea õpetaja.”¹⁵ Kutseliste ajaloolaste panus nii Mahtra sõja kui mõnegi teise rahvusliku ajaloo sümboliks kujunenud sündmuse kujutamisel on piirdunud “käibiva metanarratiivi teadusliku lihvimise, allikate ja autoriteetidega toetamisega”.¹⁶ Antud juhul pole küll küsimus mitte ainult selles, et akadeemiline ajalookirjutus on raske ja sageli igav lugeda, mistõttu see laiema üldsuseni ei

jõua, vaid ka asjaolus, et ajal, mil Vilde kogus oma romaani tarvis rahvasuust pärimust ja töötas läbi toona kättesaadavad kirjalikud allikad, polnud professionaalne eesti ajalooteadus veel tekkinudki.

Ent olgu Vilde kui tahes suur kirjandusklassik, tema sulejõust üksi jäi väheks, et Mahtra sõjast saanuks “ajaloo mälumonument”¹⁷, mis oleks saavutanud Jüriöö-looga võrdväärse mõjujõu. Ilmselt ei tulene “sõja” kasinam tundus sellest, et Vilde olnuks vähem andekas sõnameister kui tema tädipojast “Tasuja”-autor. Sündmused, mida me tunneme Jüriöö ülestõusu nime all, kätkevad endas suuremaid eeldusi kujuneda rahvuslikuks müüdiks. Mahtras toimunud kirjutades saab autor anda oma fantaasiale hoopis vähem ruumi kui jutustades Jüriöö sündmustest, mille kohta on usaldusväärset kirjalikku teavet säilinud väga napilt. Jüriöö-tõlgenduste rohkus ja mitmekesisus nii tõsiteaduslikkusele püüdlavates käsitlustes kui ilukirjanduses üksnes kinnitab seda väidet. Teose valmimise ajal lahutas Vildet kujutatavast vastuhakust ainult poolteist inimpõlve. Mahtra sõjas osalenud said raamatu kirjutamise ajal veel kirjepandavat mõjutada ja uut informatsiooni anda. Vilde kirjeldust vastuhaakust peetakse põhiliselt tõepäraseks. “Sõja”

¹² M. R e i c h e n b a c h, Eduard Vilde. Rmt-s: Eduard Vilde kaasaegsete mälestustes. Tallinn, 1960, lk 163.

¹³ F. T u g l a s, Moodsa kirjanduse algus Eestis. Rmt-s: Raamatu osa Eesti arengus. Toim. D. Palgi. Tartu, 1935, lk 282–283.

¹⁴ M. T a m m, Monumentaalne ajalugu. Eesti rahvuslikust ajaloomälust. *Eesti Päevaleht. Arkaadia*, nr 28, 20.05.2000.

¹⁵ J. K a h k, “Mahtra sõja” tegelased sõja eelõhtul. Rmt-s: Lühiuurimusi Eduard Vilde 100 aasta sünnipäeva puhul. Tallinn, 1965, lk 43.

¹⁶ M. T a m m, Jüriöö-tekst eesti kultuuris. *Looming* 1998, nr 3, lk 401.

¹⁷ Väljend pärineb Marek Tamme artiklist Eesti ajaloo “mälumonumentide” diskreetse ja pädeva eritluse vajaduse kohta, vt: M. T a m m, Monumentaalne ajalugu.

tagajärjed olid tagasihoidlikumad kui “üles-tõusul”. Nähtavasti on arusaadav seegi, et “sõjad”, mis lõpevad alandava peksukaristusega mõisaväljal, äratavad meis vähem uhkustunnet kui kangelaslik võitlus alles kanda kinnitanud isandate vastu. 1858. aastal polnud meil ei ühtekoondunud malevat ega lahingut Sõjamäe kõrgendikul, polnud ka välispoliitilisi intriige. Polnud enam kuningaid, kes eestlasi maa kõrgemate võimukandjate ees esindanuks, olid vallavanem Hans Tertsius, Kaiu teomees Peeter Olander, kes püüdis oma “tegusid” hiljem vabandada jooibud olemisega, jt. Maarahva olukord ja võimalused oma saatuse kujundamisel sõna sekka öelda olid 19. sajandil hoopis teistsugused kui pisut rohkem kui viis sajandit varem.

Kahe maailmasõja vahelisel perioodil pälvis Mahtra sõja teema tähelepanu esijoonel kooliõpikutes. Neis võib täheldada kahte osalt lahknevat lähenemisviisi. Üksmeelel ollakse selles, et Mahtra sõda oli uut agraarseadust väärsti mõistnud talupoegade vastuhakk. Ent toimunu seletamisel piirduktakse mõnes õpikus etteheitega mõisnikele, et teotöönorme puudutavate sätete ellurakendamise viivitati ja et see olevat muidu iseenesest täiesti mõistliku reformi teinud “väga ebapopulaarseks rahva hulgas”.¹⁸ Teistes seevastu püütakse tähtsustada rahutuste taustaks olnud talurahva majanduslikku viletsust ja sellest tulenenud mee-

leheidet, tõmmates näiteks paralleele 1840. aastate käärimisega Liivimaal.¹⁹

Nõukogude ajal, mil absolutiseeriti klassivõitluse kui ajaloo arengu liikumapaneva jõu tähendus, sai Mahtra sõja uurimine uue tõuke. Agraarajaloo vallas olid uurijate tähelepanu keskmes talurahva erinevad protestivormid. Igati rõhutati antagonismi baltisaksa mõisnikega. Samas on Ea Jansen osutanud tõigale, et ehkki klassivõitlus oli võõras “müüt”, ei saa siinkohal kõnelda eesti ajalookirjutuse järjepidevuse katkemisest, sest mõisniku ja talupoja vastuolu utreerides jätkasid ajaloolased kirjutamist tegelikult vanas rahvusromantilise ajalookirjutuse vaimus.²⁰ Meenutame, et Hans Kruus oli 1927. aastal Pühajärve sõjast kirjutades märkinud, et “talupoja hingeelu oli läbi imbunud äärmisest umbusaldusest ja vaenust mõisnikkude ja kohalikkude ametvõimude vastu”.²¹

Mahtra sõda oli Juhan Kahki 1954. aastal Leningradis kaitsitud kandidaadiväitekirja teema. Ta jätkas tööd käsikirja kallal Eestis. Raamat sai kaante vahele 1958. aastaks, mil tähistati 100 aasta möödumist rahutustest. Kahki arvates leidsid Eestimaa mõisates 1858. aasta kevad- ja suvekuudel aset “tähtsad ja murrangulised sündmused”, see oli “klassivõitluse kangelaslik episood”.²² 1858. aasta talurahvakäärimine oli tema meelest peamine jõud, mis sundis tsaarivalitsust 1860.–1870. aastail asuma kodanlike refor-

¹⁸ Vt nt J. A d a m s o n, Eesti ajalugu II. Gümnaasiumi V klassi kursus. Tartu, 1937, lk 27–28.

¹⁹ J. A d a m s o n, Eesti ajalugu. Algkoolidele. 2. tr. Tartu, 1926, lk 141; H. K r u u s, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal. 1. osa. Tartu, 1927, lk 130–133; P. H i n n o v, P. T a r v e l, L. A n n i s t, J. M a d i s o n, Ajalugu gümnaasiumile. III. Tartu, 1939, lk 190–192.

²⁰ E. J a n s e n, Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest. *Kleio* 1997, nr 1, lk 41.

²¹ H. K r u u s, Pühajärve sõda 1841. a. Tartu, 1927, lk 4.

²² J. K a h k, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Mahtra sõda, lk 6, 18.

mide teele. Mõistagi ei hoidnud ta värvi kokku ka sündmuste endi võimsuse kujutamisel. Ta eesmärk oli taastada pilt talurahvarahutustest kogu nende "grandioossuses"²³. Ent väga andeka ajaloolase esimesest raamatumahus uurimisest leiab nõukogudekroonulikkuse kõrval muudki, mida tähele panna ja lugeda. Ulatuslikule allikmaterjalile rajanev kirjeldus 1858. aastal kubermangu eri paigus toimunud vastuhakkudest on äärmiselt üksikasjalik. Erinevaid ja mõnikord ka üksteisele vasturääkivaid allikaid omavahel kõrvutades on ta püüdnud kild killu haaval kokku panna tõetruud pilti toimunud. Jääb vaid nõustuda hinnanguga, et "monograafiat Mahtra sõjast võib materjali värskuse ja põhjaliku arhiivitöö poolest veel tänagi J. Kahki mahuka loomingu paremiku hulka kuuluvaks lugeda".²⁴

Nõukogudeaegsetes õpikutes anti lihtne ja selge pilt 1858. aastal Eestimaal toimunud. Et seadus ei vastanud taluraha ootustele, puhkes "pahameeletorm", mis külvas valitsevais klassides hirmu või tekitas suisa "paanika". See torm suudeti vaigistada "massiliste" karistuste ja "arvukate" sõjaväemajutustega.²⁵ Järgimaks ajalookirjutamise toonaseid kaanoneid tuli leida ka side vene rahva ajaloo ja nii tehti Mahtra sõjast "ülevenemaalise revolutsioonilise situatsioo-

ni orgaaniline koostisosa Eesti alal".

Mahtra sõja teemast ei mindud täiesti mööda ka Teise maailmasõja järgses baltisaksa ajalookirjutuses. Näiteks Reinhard Witrani Balti ajaloo ülevaatest leiame selle kohta ühe, tõsi küll, üsna pika lause.²⁶ Parimaks saksakeelseks Balti ajaloo üldkäsitluseks hinnatud raamatus, milles vaikitavat "vähem kui teistes"²⁷, peetakse Mahtra sõda mainimisvääreks ainult seoses arutlusega rüütelkondade reformimeelsuse üle.²⁸

Et ajalugu kiputakse ikka ümber hindama tuleviku perspektiivist, on Mahtra sõjal keeruline säilitada oma kohta "kohustuslikus kollektiivses mütooloogias"²⁹. Et 19. sajandi keskpaiga talurahvareformidega võeti suund taluomanike kihi tekitamisele ja selle teket omakorda võib pidada vahest kõige olulisemaks sotsiaalmajanduslikuks eelduseks Eesti omariikluse kujunemisele, siis on esitatud retooriline küsimus, kas Mahtra sõda oli "ekstsess" või "norm". Ajastu eeldas "sootuks teistlaadi mentaalsust!"³⁰ Tahtmatult meenub, et meie historiograafilisest pärandist võib leida teisigi elukorraldusi, mille poole meie ajalugu olevat väidetavalt vääramatult liikunud, ja selle suunaga näiliselt või tegelikult kokkusobimatuid nähtusi on tõlgendatud teelt kõrvalekaldu-

²³ Sealsamas, lk 4.

²⁴ T. R o s e n b e r g, Juhan Kahk agraarajaloolasena. *Ajalooline Ajakiri* 1998, nr 4, lk 52.

²⁵ Vt nt talurahvakäärimist puudutavat peatükki Juhan Kahki sulest õpikus: Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. 1. kd. Tallinn, 1976, lk 237–239.

²⁶ R. W i t t r a m, Baltische Geschichte. Darmstadt, 1973, lk 165.

²⁷ J. U n d u s k, Ajalootõde ja metahistoorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. *Tuna*, 2000, nr 2, lk 122.

²⁸ Baltische Länder. Hrsg. G. v. Pistohlkors. Berlin, 1994, lk 383.

²⁹ Väljend pärineb Rein Ruutsoo vastusest küsitlusele: Kuidas kirjutada Eesti ajalugu? *Vikerkaar* 2000, nr 8/9, lk 187.

misena. Mida arvas toona talupoeg ise võimalusest talu mõisalt välja osta? A. H. Harjumaalt pidas juttu talu päriksostmisest sama mõistlikuks kui soovitus: “Võta püülikeiba, värsket võid, seapekki, lõõmuna peale, ja söö kõht täis, siis ei ole sul tarvis kerjama minna”.³¹ Kas viitab see tsitaat tõigale, et taluperemeestel jäi vajaka üksnes ajastu nõudmistele vastavast “mentaalsusest”? Et selle asemel et pärast talude müüki lubava seaduse välja kuulutamist minna mõisasse, raha kaasas, võtsid nemad, taipamatud, hoopis teibad ja jahipüüsi ühes? Või seletab nende käitumist pigem see, et talul lasuvad teonormid jäid esialgu endistviisi rängaks ja teorendi püüdes polnud enamikul peremeestest kuigivõrd võimalust suurema rahasumma kokkusaamiseks?

Millise seisukoha võttis Mahtra sõja suhtes 1990. aastate muutunud oludes Juhan Kahk? Kui ta muidu asus varem avaldatut ümber hindama, siis meid huvitavas küsimuses kaitses ta ka veel 1998. aastal visalt seisukohta, et talurahva “ähvavad käitumine” oli õigustatud ja toimu- nu olevat Peterburis mõjunud kui “pikselööök”.³² Veelgi enam, ta väidab, et vihatud teoorjuse kaotamine ja tee avamine talu-

poegliku maaomandi tekkele said võimalikuks selle pärast, et eesti talupojad 1858. aastal raevukalt oma protesti väljendasid ja et seda õigel ajal Venemaa isevalitsejale meelde tuletati.

Praegu annab eestikeelse historiograafias tooni “muutunud lähenemine baltisakslusele” (Ea Jansen)³³, sotsiaalse konfliktiteema ei paelu enam ajaloolasi. Peab küll kõigiti tunnustama uurijate pingutusi leida vastukaaluks sakslaste–eestlaste antagonismi rõhutavale ajalookirjutusele meie ühisajaloost Eesti pinnal neid kihistusi, kus kooseksisteerimine oli rahumeelsem. Kuid mulle tundub, et senisele vastassuunas liikudes on pendel hoogsalt jõudmas teise äärmusse. Huvitav oleks teada, milline koht on Mahtra sõjal narratiivis, kus kilbile tõstetakse kõrgemal maiskondlikul nivool eksisteerinud “Balti autonoomsusteadvust” ja “geopoliitilist ühisbalti moraali” (Jaan Undusk)³⁴? Ehk tuleks siinkohal ühineda üleskutsega pöörduda mõtteliste konstruktsioonide maailmast “tagasi ajalukku”, “eestlaste maa tegeliku arengu juurde”?³⁵ Et ei unustataks, et mõisniku ja talupoja suhete igapäevaelu realiteedid ei soodustanud vähimalgi määral siinsele eesti-saksa “kultuuriruu-

³⁰ P. P i r s k o, Talud päriks: protsessi algus müüjate ja ostjate pilgu läbi. Rmt-s: Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigiks. Toim. E. Jansen, J. Arukaevu. Tartu; Tallinn, 1995, lk 109.

³¹ E. J a n s e n, Carl Robert Jakobson. Märkmeid, piirjooni, mõtteid. Tallinn, 1987, lk 88.

³² J. K a h k, Mahtra sõda. *Akadeemia* 1998, nr 6, lk 1154–1168. Mässu olulist mõju 1861. aasta talurahvaseaduse väljatöötamise käigule ei eitata vene ajalookirjutuses praegugi, kuigi kehtivad kaanonid ei nõua enam klassivõitluse tähtsuse esile tõstmist. Vt nt Конеч крепостничества в России. Документы, письма, мемуары, статьи. Сост. В. А. Федоров. Москва, 1994, lk 13–14.

³³ E. J a n s e n, Tagasi ajalukku. *Tuna* 2003, nr 2, lk 131.

³⁴ J. U n d u s k, Ajalootõde ja metahistoorilised žestid, lk 128, 130.

³⁵ E. J a n s e n, Tagasi ajalukku, lk 131.

mile omaste regionaalse mentaalsuse ühisjoonte³⁶ tajumist. Tõsi, mõisasunni ajad on jäädavalt möödas. Aga see ei pea ju iseenesest tähendama, et majandus- ja sotsiaalajaloo küsimused tuleks tagaplaanile suruda ning hakata nägema Balti autonoomsusteadvuse uurimises “olulisimat tellimust ajalooteadusele”³⁷.

Akadeemiline ajalookirjutus jääb enamasti väikese kildkonna huviväärri ja ajaloolise mälu kujundamise ülesannet täidavad üldjuhul kooliõpikud. Vaatame, mida kirjutavad Mahtra sõjast tänapäeva kooliõpikud. Mahtra sõja põhjuste kohta saame neist teada, et talurahval oli seadus-tekstist “ekslik mulje”, seda püüti “oma huvides tõlgendada”.³⁸ Enam ei paljastata balti aadli agraarseadusandluse “omakasupüüdlikkust” olemust. Oluliseks peetakse, et need reformid asetasi Eesti majanduse hoopis uutele rööbastele ja olid talurahvale soodsad. Ilmselt muudab Mahtra sõjast kirjutamise komplitseerituks töö, et hinnates 1856. aasta regulatiivi kui positiivset lahendust agraarküsimusele, on raske samas õigustada talupoegade vaenulikkust reaktsiooni selle kehtestamisele. Varrasem tõusude ja mõõnadega kulgenud ta-

lurahvaliikumine on märksa paremini sobitav üldise kontseptsiooniga “headest” ja “halbade” agraarkorraldustest.

Milliseks hinnata Mahtra sõjast loodud “monumendi” mõjusust tänapäeval? Ajal, mil töörahva võitlus ekspluuteerimise vastu ja oma õiguste eest pole enam päevakorras, on raske rääkida nende minevikumälestuste ülimast aktuaalsusest. Rahvusliku ajaloo sümbolite funktsioon on mobiliseerida inimesi. Kelle või mille poolt või vastu ühendaks ja koondaks meid Mahtra sõja lugu tänases Eestis? Küsimus pole ju selles, et siin puuduksid sotsiaalsed vastuolud. Kuid “klassiteadlikkuse” asemel on meil “postindustriaalsed väärtused”. Ajaloolased väldivad “klassivõitluse” mõiste kasutamist. Ea Jansen siiski julgeb öelda, et ei saa eitada klassivõitluse olemasolu.³⁹ Mahtra sõja teemat saaks aktualiseerida rahvusliku aspekti mängu tuues. Selle aga muudab pisut ebamugavaks asjaolu, et kuigi sündmus toimus rahvusliku ärkamisaja eelõhtul, pole talupoegade puhul õige rääkida mitte niivõrd nende sakslaste- kui just sakstevaenulikkusest. Samas saab mõisniku-talupoja vastasseisule muidugi alati anda rahvusliku mõõtme: olid ju “isan-

³⁶ Väljend pärineb Ea Janseni artiklist, kus autor polemiseerib Jaan Unduskiga: sealsamas, lk 136.

³⁷ J. U n d u s k, Eesti ajaloo kotkaperspektiivist. Minu väitlus Brüggemanniga. *Tuna* 2002, 3, lk 110.

³⁸ A. A d a m s o n, S. V a l d m a a, Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn, 1999, lk 105; K. A r j a k a s, M. L a u r, T. L u k a s, A. M ä e s a l u, Eesti ajalugu. Õpik 11. klassile. Tallinn, 1991, lk 205. Nii nagu maailmasõdade vahelisel ajal, seletatakse ka nüüd Mahtra sündmuse noorematele õpilastele mõneti erinevalt. Nt palju kõneainet pakkunud 5. klassi ajalooõpikus 1856. aasta talurahvaseadust ei mainitagi, küll aga seda, et mõnes mõttes osutus pärisorjust asendanud teoorjus isegi raskemaks. Just rõhuva teoorjuse vastu Mahtra mehed teiba haarasid: M. L a a r, M. T i l k, E. H e r g a u k, Ajalugu 5. klassile. Tallinn, 1997, lk 125.

³⁹ E. J a n s e n, Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest, lk 41.

dad” teisest rahvusest kui talupojad. Kuid Euroopasse integreerudes⁴⁰ on rahvuslike vastuolude esiplaanile lükkamine pigem taunitav.

Lõpetuseks jääbki vaid tõdeda, et meie ajalootead(v)uses legendikoorikusse rüü-

tatud sündmuste “paljastamine” ja ajaloo “ümberrhindamine” on küll vajalikud, ent vahest sama vajalik on osata märgata, miks seda tehakse ja millist pilti seejuures võidakse teadlikult või ebateadlikult asemele pakkuda.⁴¹

⁴⁰ Nt Karsten Brüggemanni terav pilk on tabanud seda, kuidas eurointegratsioon mõjutab meie ajalookirjutust: K. B r ü g g e m a n n, Rahvusliku vaenlasekuju demontaažist ehk Carl Schirren kui Eesti iseseisvuse rajaja? *Tuna* 2002, nr 3, lk 96.

⁴¹ Vt nt J. U n d u s k, Eesti ajaloo kotkaperspektiivist; Andrei Hvostov on otse välja öelnud oma soovi luua müüt, et “sakslaste tulek XIII sajandil oli hea”: A. H v o s t o v, M. L a a r, H. T i i d o, Mõttevahetus. Rmt-s: Eesti identiteet ja iseseisvus. Koost. A. Bertricaud. Tallinn, 2001, lk 52–53.

KARSTEN BRÜGGEMANN

VÕIDUPÜHA

Võnnu lahing kui Eesti rahvusliku ajaloo kulminatsioon

Võnnu väljul ja Koiva jõe kaldail, kus juba meie esiisad pidasid saatuslikke heitlusi ristirüütlitega ja nende käsilastega, lõime oma ajaloolist vaenlast lõplikult.¹

Ka ilma esimese võidupühata oli 1934. aasta esimene pool Eestis tulvil rahvuslike tähtpäevi. Kui uue põhiseaduse kehtima hakkamist 24. jaanuaril tähistati veel mõõdukalt, siis mõlema Vabadussõja suurmehe, Johan Laidoneri ja Konstantin Pätsi ümmargused sünnipäevad (vastavalt 50 ja 60) veebruaris andsid ajakirjandusele põhjust tõeliseks vaimustustormiks. Pealegi korraldati mõlema auks Estonia teatrissaalis riiklik aktus. Laidoneri aktus “kujunes isamaaliseks meelevalduseks” (*Päevaleht*, 14.02.34) ja pidustused Pätsi auks 23. veebruaril jätsid varju isegi vabariigi sünnipäeva järgmisel päeval. Kõik see leidis aset juba enne hilisemat autoritaarselt valitseva presidendi isikukultust, oli nagu 12. märtsi propagandistlik eelmäng.

Juuni 1934 algas sinimustvalge orgiaga, Eesti lipu 50 aasta juubeli pidustustega Tartus ja Otepääl. Ei ole üllatav, et needki muutusid “suurteks rahvuslikeks meelevaldusiks” (*Päevaleht*, 05.06.34). Veelgi

vähem paneb imestama, et nagu juba enne oma 12. märtsi riigipööret, olid seegi kord tähtsaimad tegelased Päts ja Laidoner. Pidupäevade kalender pakkus neile tere tulnud võimalust oma eestimeelsuse demonstreerimiseks.

Pidev rahvuslikkuse rõhutamine avalikkuse ees ilmneb ka tegelikult apoliitiliste ürituste oma vankri ette rakendamises. Nagu ajakirjandus juba jaanuari lõpus oli kuulutanud, kujunesid esimesed “Eesti mängud” 15.–17. juunini riigivanema egiidi all “esimeseks sellesarnaseks rahvuslikuks ürituseks Eestis” (siin ja edaspidi tsitaadi esiletõsted originaalist). Spordialadest polnud esindatud mitte ainult kergejõustik, tennis või jalgpall, vaid ka eesti rahvussport võimlemine ja armastatud rahvatantsud. Kultuuriprogrammi kuulus Henrik Visnapuu kirjutatud massimäng, mis *Päevalehe* arvates oli tõendiks sellest, kuidas eestlased “aastast-aastasse ikka rohkem ja rohkem ajalooga rahvaks” muutuvad, sest luuletaja näitas, “et meie olime kunagi mõjuv tegur siin Läänemere kallastel” (17.06.34). Nädal hiljem meenutas esimene võidupüha, et eestlased olid kunagi oma vabaduse kaotanud ja alles

¹ I Võidupüha mälestus. Jaanikuu 1934. Tallinn, 1934, lk 3.

1919. aasta juunis jälle oma kodus pere-meheks saanud.

Siinses artiklis annan ma esmalt ülevaate võidupüha kehtestamisest 1934. aasta jaanuaris-veebruaris, et seejärel peatuda 1919. aasta juuni ajaloolistel sündmustel endil, kusjuures mind ei huvita niivõrd Võnnu lahingu sõjalised üksikasjad kui pigem müüdirambed meeolud kodurindel. Lõpetuseks püüan määratleda Vabadussõja kohta 1930. aastate teise poole riiklikult forsseerituna kujunevas ajaloomälus.

Võidupüha kehtestamine

Nagu ajaloos tihti, oli ka 23. juuni seadustamisel riigipühana juttu ainult ilmast. Kui Riigikogu saadikud 1934. aasta jaanuaris ja veebruaris 1922. aastast pärineva pühade ja puhkepäevade seaduse muutmist arutasid, ei vaidlustanud päeva ajaloolist tähendust keegi: “Seda ju keegi ei eita,” nagu rõhutas ka sotsialist August Sirro. Kuid esmajoones oli talle tähtis, et “tuleks suve ajal üks püha juurde võtta (...), et võimaldada linnainimestele ja eeskätt vabrikutöölisele vaba õhku hingata”. Ja nii ei arvanud üksnes Sirro. Isegi Jaan Sootsile, ülemjuhataja Johan Laidoneri staabiülemale Vabadussõjas, kes esindas 1934. aastal talunike huve, oli sel debatil tähtis eelkõige aastaaeg, kuhu uus püha langeb: “Külv on siis juba läbi,” selgitas ta oma kaassaadikutele. Seepärast võivat ka talunik endale seda vaba päeva lubada.

Kui silmas pidada, milline osa oli võidupühal 1939. aastani Pätsi režiimi eneselavastuses, siis ei jõua seda debatti ära imestada. Sisulist juttu selle vastse püha tähistamise vormidest uue seaduse kolmel lugemisel ei aetudki, ehkki võidupüha seadustamine oli riiklikult tähtis juba kas või seetõttu, et Vabadussõja teema oli hõivanud vapside parlamendiväline opositsioon. Selle asemel keerles jutt küsimuste ümber, kas usupuhastuspüha muudab üldiselt pühadevaese teise poolaasta talutavamaks, kas alates 1922. aastast suvistepühade nime kandvad nelipühad peaksid oma vana nime tagasi saama ja kas need peaksid kestma kaks või kolm päeva. Viimasele olid vastu mõlemad maaparteid, sest talunik pidi sel ajal enamasti veel töötama. Pealegi olevat need päevad niikuinii “logelemise ja jooma pühad”, nagu väljendus Karl Tamm Põllumeeste Kogust. Soots ütles lõpuks selgelt välja: “See püha [23.06. – K.B.] kompenseerib selle kolmanda suvistepüha” – mis pidanuks ju ka sotsialistide valijaid lohutama. Lisaks kuulutati ka 22. juuni poolenisti vabaks päevaks ning talunike ja tööliste esindajad olid lepitatud tänu puhkamisvõimalustele, mida uus püha juba varemgi vaba jaanipäeva eel nende valijatele pakkus.² Aga kui Laidoner oleks Landeswehri võitnud nädal aega varem? Õnneks oli ta oma võidu hästi ajastanud!

Ent jätkem iroonia. Mõned päevad pärast uue seaduse väljakuulutamist *Riigi Teatajas* oli Laidoner koos Konstantin

² Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid ja stenograafilised aruanded. III ja IV istungjärk. Tallinn, 1933–34, lk 1380–1382, 1398–1403, 1405–1407. Vt ka *Riigi Teataja*, nr 18 (03.03.1934), nr 122, lk 314.

Vabadus-
sõjas
langenud
õpetajate
ja õpilaste
mälestus-
sammas
Tallinna
Reaal-
gümnaasiumi
õuel.

Pätsiga valmis riigipöördeks. Riigi uus võim hoolitses tulevikus selle eest, et 23. juuni ei muutuks mingil juhul “logelemise ja jooma pühaks”, vaid oleks päev, mil ajalugu, olevik ja tulevik vaimus üheks saavad.

Loomismüüt on igale noorele riigile hindamatu väärtusega, ja võidukas iseseisvussõda on ideaalne allikas, kust ammutada müüdi võimalikke elemente. Riiklikult suunatud mälestus võidust ja tema eest toodud ohvritest võidab süsteemi legitimeerivat tähendust veelgi juurde, kui riigijuhid on aktiivsed sõjast osavõtjad. Seega oli eelis igal eesti poliitikul, kes võis 1934. aasta kriisis olla kindel Laidoneri toetusele – ja niigi juba populaarsed vapsid oleksid Laidoneriga eesotsas olnud peaaegu võitmatud. Teiselt poolt oli Laidoneri koalitsioon Pätsiga kahtlemata sümboolselt võimsam variant: riigi looja ja riigi kaitsja seismas külge külge kõrval kui väikese vaprast Eesti iseseisvuse kehastus. Võidupühaga seoses peidab aga kahe Vabadussõja kangelase kombinatsioon endas veel üht iroonilist seika: 1919. aasta juunis oli Päts olnud kindlalt vastu konfrontatsioonile Landeswehriiga Võnnu all.

Võidupüha ajalooline tagapõhi

Eesti armee ja Balti Landeswehri sõjaline vastasseis polnud juba 1919. aasta juunis lihtsalt järjekordne lahing Vabadussõja Lõunarindel – siin võideldi ju “verivaenlasega”. Bolševike Punaarmee oli ajalooliselt uus vastane, keda äärmisel juhul

põlati³; eestlaste venevastased eelarvamusel elati välja eelkõige vene valgete Põhjakorpuse peal. Ometi oli sellel bolševikevastasel üksusel tähtis osa Laidoneri “aktiivse kaitsesõja” strateegias Eesti armee koormuse vähendamisel Idarindel. Vastavalt Laidoneri strateegiale pidi sõja raskus võõral pinnal langema vene, ingeri ja läti ühendatud väeüksustele. Tegelikult olid Põhjakorpuse vene valged, nagu ka sellest 1919. aasta juulis välja kasvanud kindral Nikolai Judenitši juhitud Loodearmee, kõike muud kui Eesti iseseisvuse vaimustatud pooldajad. Igal juhul oli Eesti sõjaväejuhtkonnale väga oluline, et äärmiselt ebapopulaarne sõda Vene territooriumil Punaarmee vastu jäetaks vene valgete hooleks. Nii valgete väejuhatuse ülbuse, nende omavoliline poliitika Vene territooriumil kui ka vene ohvitserid, kes Tallinna vanalinnas “bože tsarja hrani” laulsid, suurendasid nädalast nädalasse Eesti avalikkuse vastumeelsust selliste “liitlaste” suhtes.

Balti Landeswehr kehastas seevastu baltisaksa aadelkonda, kes oli eestlasi 13. sajandist peale valitsenud, mistõttu teda käsitati “ajaloolise vaenlasena”. Pärast esialgset halvavat hirmu ülivõimsa vastase ees, mis peegeldub tolleaegsete sõdurite kirjades, vallandas võit eufoorilise sõjavaimustuse, mis tipnes kujutelmas, et Vabadussõda ongi nüüd võidetud. Sest kas polnud juba võidetud Eesti vabaduse igipõline vastane?

Ka Laidoner kasutas sõdurite motiveerimiseks populaarset pilti 700-aastasest

³ E. L a a m a n, Võidu vaim. Rmt-s: Koguteos Võidupüha. Toim. A. Truuvere, E. Salurand, A. Taioste. Tallinn, 1936, lk 16.

orjapõlvest Balti parunite all. Nii manitseta oma diviisikomandöre 18. juunil: "...ärge unustage, et Landeswehr, see on Balti parunid, on meie verivaenlased, kelle vastu meie ennast kõige jõuga peame kaitsma."⁴ Kui Idarinde puhul räägiti enamasti pragmaatiliselt piiride kaitsmisest, siis vastasseisust Lõunarindel tehti tinglikult eesti rahva eksistentsi küsimus. Kui reaalne see tagantjärele võimendatud oht Eesti uueks koloniseerimiseks sakslaste poolt tegelikult oli, on teataval määral kaheldav.⁵ Samas sütitas võimalik hädaoht vägedes erakordse vastupanutahte, millele veel pool aastat tagasi, 1918. aasta detsembris, mõeldagi ei võinud. Tookord seisis Punaarmee peaaegu Tallinna all ja vaid eestlaste edukas vastupealetung (või pigem Riia vallutamiseks koondunud Punaarmee nõrkus) hoidis elus eliidiprojekti nimega "Eesti". Alles Asutava Kogu valimisi 1919. aasta aprillis saab hinnata kui rahva poliitilist nõusolekut selle projektiga; emotsionaalsed komponendid lisandusid aga alles ühes võiduga Võnnu all. Tänu edule võitluses Landeswehri vastu saavutas maa poliitilise eliidi rahvuslik ideoloogia rahva enamiku hulgas lõpuks ülekaaluka toetuse. Selletaolist emotsionaalset vaimustust ei suutnud sõda Nõukogude Venemaa vastu kunagi vallandada.

Võidule Võnnu all oli aga eelnenud kõhkluste aeg, mis osaliselt seletab ka järgnenud eufooriat. Et oma väljendustes muidu äärmiselt asjalik Laidoner tõi mainitud emotsionaalses üleskutses mängu Eesti ajaloo ja ei peljanud võrdlust müütilise "muistse vabadussõjaga", näitab küllap samuti närvilisust Eesti leeris. Alates nn Liepāja putšist 16. aprillil, Ulmani se valitsuse kukutamisest Lätis kindral von der Goltzi toetatud Landeswehri poolt, kummitas maad hirm Saksa-Vene ühispealetungi ees. Hiljuti Asutava Kogu valimistel lüüa saanud Päts nägi oma maad saarena bolševistlikus meres ja üks Briti diplomaat pidas hirmu Eestis nii suureks, et olevat karta, et rahvas võib Saksa putši paanikas bolševikega kokku leppida. Ka Laidoner arvestas baltisakslaste riigipöördekattega, samuti Briti konsul Tallinnas Vivan Bosanquet. Isegi poliitiliselt muidu pigem võhiklik Vene Põhjakorpuse juhtkond, kuhu kuulusid ka mõned baltisakslased, distantseerus profülaktika mõttes Liepāja sündmustest. Kui aga juuni algul tabasid eestlased kaks Saksa lennukit Narva all, just enne seda, kui need oleksid jõudnud Põhjakorpuse juurde, tundus, et Eesti-vastane liit vene valgete ja Landeswehri vahel on teostumas.⁶

Ehkki tagasi vaadates leiab vähe sellist,

⁴ Vabadusmonument I. Vabadussõja Mälestamise Komitee sõjaajalooline album. Toim. O. Kurvits, Tallinn, 1933, lk 141–42, 129.

⁵ A. H i n n o m, Põlise vaenlase vastu. Soomusrongide diviisi heitlusi Landeswehriiga. Tallinn, 1933; Võnnu lahingust ja selle tähtsusest. Rmt-s: II Võidupüha 23. juunil 1935. Kava, põhimõtteid, materjale. Tallinn, 1935, lk 12–16.

⁶ Vt K. B r ü g g e m a n n, Die Gründung Estlands und das Ende des "Einen und unteilbaren Rußland". Die Petrograder Front des Russischen Bürgerkriegs 1918–1920. Wiesbaden 2002, lk 193, 256–260. Ingliseelset kokkuvõtet vt: K. B r ü g g e m a n n, Defending National Sovereignty Against Two Russias: Estonia in the Russian Civil War, 1918–1920. *Journal of Baltic Studies*, 34 (2003), lk 22–51.

mis räägiks võimsa Eesti-vastase vandenõu olemasolust, kergitas kujunev konfrontatsioon Landeswehriga Läti pinnal küsimuse Eesti armee ridades tegutseva Balti rügemendi lojaalsusest. Valitsus kaalus väikese üksuse arreteerimist, Laidoner aga otsustas allutada selle juba Vene territooriumil asuvalle Põhjakorpusele. Niiviisi tahtis ta üksust esiteks eemal hoida võitlustest lõunas ja teiseks kaitsta teda saksavastase meelsuse eest Eestis endas: Idarindel oli tähtis iga bolševike vastu suunatud tääk, kuulugu see või Eesti iseseisvuse vihavaenlastele. Igal juhul suutsid eestlased hõivata Pihkva mõni päev pärast Riia vallutamist Landeswehri poolt 22. mail. Seega oli Põhjakorpuse ja Landeswehri otsese ühinemise oht esialgu kõrvaldatud.

Siiski pidi Laidoner juba üksi välispoliitilistel põhjustel iga hinna eest vältima muljet, nagu tahaks Eesti anastada võõrast territooriumi. Seepärast andis ta Pihkva üle polkovnik Bulak-Balahhovitšile, kes allus vormiliselt küll Põhjakorpusele, oli aga nii Eesti-sõbralik, et Tallinn lootis, et ta võiks Venemaa ja Eesti vahele luua mingi “vaheriigi” (“Pihkva vabariigi”). Lõpuks pani Laidoner 19. juunil Põhjakorpuse ülemjuhataja ameti maha. Kui Idarindel tuli nüüd Põhjakorpusega välja töötada leping “nagu kahe naabri vahel”, siis Lõunarindel seisis Eesti armee sügaval Läti territooriumil. Laidoneri “aktiivse kaitsesõja” strateegia lahutamatu koostisosana toetatud väike Läti üksus polkovnik Zemitānsi juhtimisel ei olnud suuteline üksi Läti territooriumil Eesti piiri kaitseks sõda pidama. Võitlus Landeswehri vastu muutus seega nüüd

tõesti Eesti asjaks.

Laidoneri positsioon oli sõja ajal, hiljemalt pärast esinemist Asutava Kogu ees 30. mail, kui ta kuulutas, et Eesti territoorium on vabastatud⁷, kõigi rünnakute vastu kaitstud; pärast võitu Landeswehri üle oli see püha ja puutumatu. Avalikkus pidas sõda nüüd lõppenuks ja oli vaja Võnnu võidu sepistaja autoriteeti, et armee koos püsiks, jätkamaks võitlust Idarindel. Ülemjuhatajaameti nagu *Deus ex machina* 1918. aasta detsembris enda kanda võtnud, polnud Laidoner oma positsiooni kindlustamisel tagasihoidlik. Ähvardades jaanuaris ja veebruaris mitu korda tagasi astuda, pani ta Maapäevas maksma oma tahte. Kui Asutav Kogu aprilli lõpus kokku tuli, pidas ülemjuhataja siiski demokraatlikest mängureeglitest kinni ja pakkus seadusandlikule võimule oma tagasiastumise võimalust, mis loomulikult tagasi lükati. Et tegelik otsustusõigus sõja ja rahu üle oli läinud sõjaväejuhtkonna kätte, oli igatahes ilmselge. Selles mõttes sai Eesti sõjaväe ülemjuhatajast poliitiline kindral, kes aga – erinevalt von der Goltzist ja vene valgete kindralitest – tundis end kohustatuna looma demokraatial põhinevat kodanikuühiskonda.

Kuid siiski: otsuse sõjaks Landeswehri vastu langetas Laidoner üksinda ja informeeris valitsust alles siis, kui sõjategevus juuni alguses juba käimas oli. Alles tagantjärele lasksid valitsus ja Laidoner selle heaks kiita Asutaval Kogul, kes 17. juunil jätkas oma teist istungjärku patriootilise debatiga.⁸ Kui peaminister Otto Strandman oli ette lugenud Laidoneri teadaan-

⁷ Asutav Kogu: I istungjärk. Tallinn, 1919, vrg 793.

de sõjasündmustest Lõunarindel, kiitis Asutav Kogu sõjaväejuhtkonna ja valitsuse tegevuse suure enamusega heaks. Erilise vaimustusega võeti vastu sotsiaalrevolutsionääride fraktsiooni avaldus, et nad on selles küsimuses ühel meelel teiste parteidega – ja Hans Kruus töötas Lembitu vaimus: “Senikaua kui põlvpeikkune poisike veel meie maal olemas, ei ole allaandmist!”⁹ Niisiis sündis Võnnu lahingu müüt Eesti ajaloo jaoks juba ajal, mil lahingu tulemus polnud veel sugugi kindel.

Sellest demonstratiivselt patriootilisest üksmeelest distantseeris end kõrvuti baltisaksa saadikutega ainult endise peaministri Pätsi Maaliidu fraktsioon. Päts meenutas oma kolleegidele sõjaga kaasnevaid ohvreid ja pidas õigeks, et iga riik kaitseks omaenda piire, ning leidis, et Eesti ei peaks Läti eest kastaneid tulest välja tooma. Seetõttu heideti talle ette, et ta on saksasõbralik defetist, ja tema kõnet katkestati sageli vahelehiütetega “Eesti Needra!”¹⁰. Veelgi enam: Päts ei usaldanud korraka Laidoneri strateegiat. Sellise hoiakuga sattus ta poliitilisse isolatsiooni.

Enne kui naaseme võidupüha juurde, olgu märgitud, et Päts oli valitsusega põhimõtteliselt opositsioonis ka sõja edasise käigu suhtes, samuti agraarseaduse ja Moskva rahuläbirääkimiste alustamise osas. Sealjuures valis ta alati seisukoha, mis tugevasti toetus maailmasõja võitjõudude ortodokssele hoiakule: isikuomandi kaitse, mitte ühtegi kontakti bolše-

vikega. Tundus, nagu ta ei märkakski, et Eestil on nüüd ka oma poliitiline mänguruum.

Hiljem, oma kirjutises esimese võidupüha puhul 1934. aasta juunis, rõhutas Päts sugugi mitte omakasupüüdmatult riigi edukat kaitsmist 1919. aasta jaanuaris-veebruaries: ainult sel ajal oli ta ise pea- ja sõjaministrina koos Laidoneriga Eesti saatust juhtimas. Kuid tähtsam oli talle kaks kuud pärast putši miski muu: tekst tõmbas ühtlasi varjamatu paralleeli 1919. aasta juuni – “kas olla või mitte olla” – ja 1934. aasta märtsi vahele: “Nüüd tagantjärele on vist väga paljudelgi selgeks saanud, millise kuristiku äärele meie rahvas selles omavahelises sisemises võitluses oli sattunud. (...) Et meie sellest kõigest nüüd õnnelikult oleme üle saanud ja meie riik ja rahvas võib jälle rahulikku ja kindlat arenemisrada sammuda, ka see on võit, ja väga suur võit.”¹¹ Et niisugune paralleel oleks usutav (ja et ka Pätsi ennast usutaks), selleks oli väga tähtis, et ta sai loota Laidoneri toetusele.

Võidupüha sümbollikast

Võidupüha ülistas Eesti riiklikku iseseisvust, seetõttu sai 23. juunist mälestuspäev, mille poliitilis-sümbolne tähendus oli võrdne 24. veebruari omaga. Et valiti just võit Landeswehri, “balti parunite” üle, oli seotud eelkõige 1919. aastal maad haaranud võidujoovastusega. See oli üks vähe-

⁸ Asutava Kogu II istungjärk. Tallinn, 1920, vrg 1–26.

⁹ E. L a a m a n, Eesti iseseisvuse süünd. Stockholm, 1964, lk 573.

¹⁰ Silmas on peetud Landeswehri poolt paika pandud Läti nukuvalitsuse juhti Andrievs Niedrat. Toim.

¹¹ K. P ä t s, Eesti riik, II. Koost. T. Karjahärm, H. Runnel. Tartu, 2001, lk 412–414.

seid silmapilke, mil vaikiva ajastu ideaal, “rahvuslik tervik”, end viivuks oli ilmutanud. Kas oli siin oma osa ka päevapoliitilisest vastasseisust vapsidega ülevõetud saksavastasel hoiakul, on raske öelda, ehkki ajakirjandusest võis lugeda, et riik olla viimase 15 aastaga nii sügavale langedud, “et rahva keskel võis tõusta üksikuid äraandjaid, kes valmis olid mõne hõbe-seekli eest ära müüma oma rahvast ja rahvavabadust landeswehri järeltulijatele ja Saksa märatseva fascismi jõududele” (*Rahva Sõna*, siin tsit. *Postimees*, 22.06.34). Kuid ühest sisepoliitilisest tegurist ei saanud sel ajal muidugi kuidagi mööda vadata: võidupüha kehtestamisega apelleeriti eesti rahvustunde integreerivale mõjule, mis kaua kuhjunud saksavastase rahvusliku ja sotsiaalse antagonismi purskelises vallandumises 1919. aasta juunis kahtlemata oli avaldunud. Selline ühendav mõju pidi võidupühal olema nüüd ka maailmajanduse kriisi järgsele Eestile, mil riigis valitses taas poliitiline vastasseis.

Õigusega nentis *Postimees* (21.06.1934) seoses Vabadussõjaga tervikuna: “Seda suurt võitu meie rahvas ei saavutanud päeva, nädala ega kuuga, vaid meil tuli pidada kangelaslikku võitlust üle 13 kuu. Aga kui me tahame mälestada meie rahva heroilisemat ajajärku, siis peame selle koondama ühte punkti, see on päevale, mil saavutati suurim ning ilusaim võit vaenlase üle.” Kui võtta mõõdupuuks

“võidu ilu”, polnud Vabadussõja tegelikult otsustavamatel heitlustel, kaotusterohkeil Narva kaitselahinguil Punaarmee vastu 1919. aasta detsembris, mingit väljavaadet. Vastast seal ju siiski ei purustatud, nagu purustati Landeswehr. Ka 2. veebruar, Tartu rahu allakirjutamise päev, mis viimaks sõja lõpetas, ei seostunud emotsionaalse võiduelamusega, vaid enim ehk üldise kergendustundega. Pealegi, kui mõelda 1934. aasta veebruari debattidele Riigikogus, poleks sellest talvepäevast kunagi õiget rahvuspüha saanud.

Ainult kogu rahva pühana oli riiklikul võidupühal šanss murda vapside ülemvõimu mälestuspoliitika interpreteerimisel. Sest kahtlemata olid vapsid selle ajalooliste tõlgenduste ja müstifikatsiooni lahinguvälja esimesena hõivanud ja üldsust tõhusalt mõjutada jõudnud. 14. detsembril kuulutas Päts välja “Vabadussõja nimetuse tarvitamise seaduse”¹², millega keelati mõisteid “Vabadussõda”, “Vabadusrist” ja “Vabadussõja mälestusmärk” poliitilistel eesmärkidel kasutada. Nende poliitiliselt korrektse kasutuse üle pidi edaspidi otsustama siseminister. Seega oli seadusega kindlaks määratud, kes nüüdsest peale Vabadussõja meenutamist dikteerib. Aja-loopoliitika oli nüüd vaid riigi asi. Seetõttu määras riik ka võidupüha sisu. Nii võis see püha saada režiimi ideoloogia kristalliseerumispunktiks ja Võnnu lahing tema ideaalseks kehastuseks.¹³

¹² *Riigi Teataja*, nr 105 (17.12.1934), nr 828, lk 1803–1805.

¹³ Pätsi režiimi ideoloogiast vt T. K a r j a h ä r m, V. S i r k, Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, 2001, lk 284–308; A. P a j u r, Die “Legitimierung” der Diktatur des Präsidenten Päts und die öffentliche Meinung in Estland. Rmt-s: Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944. Hrsg. v. Erwin Oberländer. Paderborn, 2001, lk 162–213.

Päts ütles oma läkituses 23. juunist 1936 selgelt, et selle päeva ühendav tähtsus on talle eriti oluline: "Iseseisvuse võitlus on Eesti suurim rahvuslik ühisakt. 23. juunil, Võidupühal, pühitseme Eesti rahva liitumist rahvuseks, ühise tahte tagasitulekut, Eesti rahva moraalselt uuestikujunemist, mis sai alguse Vabadussõjas."¹⁴ Püha tähtsuse põhjendamisel ei pääse ta ka ajas- tuomastest verisest paatosest: "Meie riikliku iseseisvuse ja ajaloo eelsed leheküljed on kirjutatud kodumaa poegade verega, kes andsid oma kõige kallima – elu." H. Schiltingi jaoks polnud võidupüha üksnes mälestus eestlaste ühiselt valatud verest, vaid ka kogu rahva töotus tulevikuks: "Võidupüha saagu seks pidupäevaks meie rahvale ja riigile, kus hindame oma vabaduse kõrget võitu ja lubame oma parima tahte, hoole ja armastuse rakendada kodumaa ülesehitavaks tööks, et vabaduse võit ei kaoks" (*Päevaleht*, 22.06.34). Kindral Aleksander Tõnisson, Idarinde juhataja Vabadussõjas, oli veelgi selgesõnalisem, kui ta oma tervituses Tartus 23. juunil 1934 ütles: "Suurte võitluste meeldetuletus on tarvilik, et võrsuvatki põlve sangarlikus vaimus kasvatada. Seks otstarbeks on nüüd loodud eri päev – võidupüha. Olgu see püha usu süvendajaks meie kuulsa tuleviku vastu" (*Postimees*, 24.06.34). Kasvatuslik külg sai nüüdsest võidupüha kindlaks koostisosaks, siin ulatasid teineteisele käe minevik ja tulevik.

23. juuni oli päev, mil tähistati rahva legendaarset ühtsust 1919. aastal. Kaasaja-

ideaalina sai see ühtsus mütoloogilise funktsiooni. Võnnu võidu võti olevat olnud eestlaste üksmeel, selgitas *Päevalehe* peatoimetaja Harald Tammer 22. juunil 1934: "Üksmeel, kogu rahva võitlusvõimsa generatsiooni üksmeelne jõukokkuvõtt oli see, mis meile tõi võidu Võnnu all. Üksmeele tulukuse võrratu ja õpetliku demonstratsioonina peab Võnnu lahing jääma ka meie ja tulevaste põlvede mällu." Küsimusele, milleks meenutada minevikukangelasi, vastas riikliku propaganda- valitsuse juhataja Hugo Kukke: "Ikka selleks, et meis saaksid elavaks rahva kunagised kangelasteod. Et tunneksime, et oleme ühise saatuse lapsed. Et teaksime, et oleme tugev, elutahteline ja eluvõimeline rahvas, kes oma jõul ja üksmeeles on saanud üle ka kõige suurematest raskustest."¹⁵ Rahva üksmeeletootus saavutas emotsionaalse kõrgpunkti 23. juuni õhtul, kui traditsioonilised jaanituled muutusid korruga võidutuledeks, mille ümber kogunesid noored ja vanad. See tseremoonia lubas lavastaja Leo Kalmetil unistada, et see "hinge käärimiste avaldus" võib "kujuneda uue iseseisvusaja rahvuslikuks traditsiooniks", kus "rahval on võimalus suurtele, massi ühendavatele tunnetele kaasa elada ja ennast avaldada kohase isetegevuse kaudu. Põline jaanitulede põletamine ja vastselt loodud võidutulede süütamise tseremoonia on kõigi eelduste kohaselt nagu loodud ühte sulama suureks, ilusaks, avara sisuga rahvuslikuks traditsiooniks"¹⁶.

¹⁴ Koguteos Võidupüha. Tallinn, 1936, lk 2.

¹⁵ H. K u k k e, Võidupüha mõttest. Rmt-s: Võidupüha pidustused Tallinnas 1937. Tallinn, 1937, lk 9.

Massikultuur Nürnbergi ja Moskva vaimus oli ilmselt eeskujuks ka Eestis. Aastast aastasse aina tugevnes võidupüha rahvuslik värving. Lipu heiskamine oli kohustuslik ja rahvariiete kandmine äärmiselt soovitatav. See oli ka päev, mil rahvas pidi töötama, et “me vabaneme kõigest, mis eestlase hingele on võõras, ja tõstame ausse, mis on meie oma – eestipärane”.¹⁷ 1939. aasta võidupüha kuulutati lõpuks “kõikide praegu käimasolevate üldrahvuslike ürituste ja aktsioonide teostamise ning õhutamise järjekordseks rünnakpäevaks. Eriti rõhutatakse rahvuslippude soetamist, võõrapäraste nimede ja kohanimede eestistamist, lipuvarraste püstitamist, kodude korrastamist ja kaunistamist, Eesti muinaslinnuste ja ajalooliste võitluspaikade esiletoomist, rahvariiete soetamist ja kandmist, rahvatantsu ja ühislaulu levitamist” jne. Režiimipoolne instseneering nägi ette, et rahvas avaldaks Võnnu müüdile austust piduliku rituaaliga. Selle juurde kuulus loomulikult ka “eeskujulik ja asjalik kord”: alkoholi pruukimist tuli vältida.¹⁸ Võidupühast ei tohtinud mingil juhul kujuneda “logelemise ja jooma päev”.

Juba 1934. aastal oli eksimatult selge – Võnnu lahing võrdus eesti rahva ajaloolise kohustuse täitmiselega: “Seitsme sajandi järgi, mis lahutab mõlemaid vabadusvõitlusi, suudavad eestlased uuesti tagasi saada tarvilise potentsi, et toime tulla ulatusliku vabadussõjaga, mis nüüd juba tervet Eestit haarab” (A. Ers., *Postimees*, 22.06.34).

Garlieb Merkeli ja Carl Robert Jakobsoni manihheistlik maailmapilt oli teostunud, Eesti oli jõudnud oma ajaloolise missiooni väärrika lõpuni.¹⁹ 1930. aastate teisel poolel sai aga rõhuasetuses märgatavaks väike, kuid selge muutus: ajaloolist lõpp-punkti ei märkinud enam riiklik iseseisvus isenesest, vaid 1938. aasta põhiseadus, st Eesti esimene president ise. Päts oli nüüd “meie riigi esimene kodanik ja esimene President”. Et see “populaarseim riigimees ja rahvajuh” on kümme aastat seisnud riigi eesotsas, näitavat “rahva üksmeelset tunnustust oma juhile, kelle riigimehelik tarkus ja sügav armastus oma kodumaa ja rahva vastu on kandnud meie riigi mitmesugustest raskustest nüüd rahulikkudele ja õnnelikkudele aegadele”. Seepärast õnnitles “kogu rahvas oma armastatud juhti” 23. juunil isiklikult ja soovis talle “veel pikka iga ja õnnelikku kätt meie riikliku elu juhtimisel”.²⁰ President polnud nüüd enam rahva valitud esindaja, vaid riigi kehastus – ja isiklikult tema oli ka rahva õnneliku tuleviku garant. Sellise retoorika taustal ei tarvitsenud Päts enam häbeneda võrdlust isakese Staliniga. Ja vähemalt sümboolselt oli 23. juuni võidust Võnnu all saanud Pätsi isiklik võit.

Päts kui Võnnu lahingu võitja? Päriliseid kaugele juhi mütologiseerimine siiski ei läinud, see kuulsus jäi Laidoneri, riigi teise mehe osaks. Laidoner olevat “suur sõjamees, suur rahvuslane, suur eestlane” ja rahvusvaheliselt hinnatud kui “andekas

¹⁶ L. K a l m e t, Võidupüha sisustamisest. Rmt-s: Võidupüha pidustused..., lk 22–23.

¹⁷ Koguteos Võidupüha. Tallinn, 1936, lk 2.

¹⁸ Juhend kuuenda Võidupüha pühitsemiseks Tartumaal. Tartu, 1939, lk 3–4.

¹⁹ E. L a a m a n, Võidu vaim, lk 16.

²⁰ Koguteos Võidupüha. Toim. A. Taioste. Tallinn, 1938, lk 3.

poliitik”. Seoses 23. juuniga leidis propaganda talle nimetuse, mis võttis kokku niihästi tema isikliku kui ka Võnnu lahingu rolli Eesti ajaloos: “*Johan Laidoner, Lembitu võitluse lõpetaja!*”.²¹ Nii said vaikiva ajastu ikonograafias Pätsist ja Laidonerist Eesti ajaloo lõpuleviijad: Laidoner tappis (saksa) lohe ja Päts õnnistas rahvast. Võnnu lahingu müütiline üksmeel aga stiliseeriti rahvusliku terviku usutunnistuseks ja lahingu kujutuses ilmutas end rahvuse apoteeos.

Kokkuvõtteks

Harald Tammer hoiatas *Päevalehes* (01.06.34) seoses riikliku propagandatalituse loomisega, et positiivset propagandat on palju raskem teha kui negatiivset. Ei tohiks unustada, “et ka *Eesti* rahval on oma *traditsioonid* ja üks neist traditsioonidest seisab üldse kaunis tagasihoidlikus, peagu umbusklikus suhtumises iga valituse tegevusele. (...) Riiklik propaganda peaks õhutama rahva keskel *optimismi* – kuigi mitte alusetut – ja *usku* parema ning inimväärilisema elu võimalusse”. Tammeril polnud kindlasti mõttes optimismlilika taandamine presidendi isikule. Võidupühast sai siiski rahvuspüha, mil riik ülistas nii ennast kui oma rahvast, temast sai režiimi kaugeltki mitte tagasihoidlik propagandaüritus. Sellest annavad tunnistust juba ainuüksi siin korduvalt tsiteeritud “koguteosed” aastatest 1936–1938, mis

ülistasid elu Eestis igast küljest ja kiitsid riiklikke projekte, nagu eestistamis- ja kodukaunistamiskampaaniat.

Samasugune kaunistamine nagu Eesti külale, pidi osaks saama ka Eesti ajaloole. 1930. aastate lõpu eshatoloogiline rahvuslik narratiiv oli täidetud eestluse kangelasliku võitlusega oma vabaduse eest ning selle võitluse haripunktiks oli Võnnu lahing. Tüpoloogiliseks motiiviks sai apelleerimine kunagiste Läänemere isandatest esivanemate kangelasmeelele, kes olid astunud vastu saksa rüütlitele. Mis 13. sajandil ebaõnnestus – puudus ju rahvuslik üksmeel –, läks korda 700 aastat hiljem, kui Päts ja Laidoner rahva ühendasid ja lahingusse viisid. Juba 1919. aastal koraks kõlanud, aga alles nüüd täielikult lahti rullunud müüt Võnnu imest oli seega pärit tüüpilisest “võitjate ajaloost” ja kujutas endast kondikava Eesti ajaloo “meisterjutustuse” tarvis, mida sellisena kunagi paaberile ei pandud.²²

Kuid ka kaotajad kirjutavad ajalugu – nendesamade vahenditega. Baltisaksa narratiivi jaoks etendas võidupäeva rolli “Daugava ime”, Riia vallutamine 22. mail 1919. aastal. Sel päeval said Landeswehri ja Balti rügemendi veteranid kokku oma iga-aastastel mälestusüritustel. Võidu sümbolijõud tekitas osadust ja aitas ka hiljem emigratsioonis viibides kinnitada baltisaksa ideaale. See oli võitluse märtrite mälestamine, sest “Daugava ime” olid sooritanud surmale määratud. Seega pole meil

²¹ Sealsamas, lk 5.

²² Leo Kalmet kirjutab näiteks: “Meie esivanemad on olnud Läänemere isandad ja uhked valitsejad...” – L. K a l m e t, Võidupüha sisustamisest, lk 22. Vt ka: Võidupüha ja eestlaste minevikust kaasajani. Rmt-s: Võidupüha pidustused..., lk 23–26.

siin tegemist loomismüüdiga nagu Eesti võidupüha puhul. Baltisaksa müüt pühitseb esmajoones kollektiivset ohvrit.²³

Alles tükk aega pärast 1939/40. aastat lähenevad vastanduvad müüdid kaugel kodumaast, emigratsioonis, teineteisele. Nende ühisnimetajaks oli külma sõja aegne antibolševism, ideoloogia, mis tollaegse interpretatsiooni järgi olevat sidunud mõlemat poolt juba 1919. aastal. Täieliku müütide ühtesulamiseni siiski ei jõutud: kui "Daugava ime" säilitas rõhkude ümberasetumisel oma antibolševistliku tähenduse, oli Võnnu võitu võimatu samas võtmes seletada. Lähemad uuringud selle kohta, kuidas säilitati rahvuslikke traditsioone eesti emigratsioonis, oleksid kindlasti põnevad ja ikka veel ootab vastust küsimus, miks isegi seal ei loodud Narva-müüti (kaitsevõitlusest, mis vastupidiselt 1944. aastale oli 1919. aastal võidukas olnud). Et Võnnu – erinevalt Narvast – asub Läti pinnal, on muide kaudne vihje varjatud lisatähendusele, mis võidul Landeswehri üle Eestile samuti oli: Eesti esines Läti ning võib-olla isegi Leedu ja Poola päästjana Saksa hädaohust. Kui liitlased ei oleks sekkunud, oleksid Eesti sõdurid vágagi soovinud võidukalt läbi Riia

marssida, kuid suhteid naabrite vahel oleks see kahtlemata kõvasti pingestanud.

Tänapäeval on võidupühast saanud kahtlemata "logelemise ja jooma päev". Vabadussõja mälestuse tähendus on Nõukogude okupatsiooni meenutamise taustal tuhmunud. Võnnu ime asemele pidi paratamatult astuma uus, ilmselt sai selleks metsavendade müüt, mis ju samuti tähistab kollektiivset ohvrit. Ajaloopoliitiliselt on viimasel ajal aastate 1918–1920 kontekstis vähe toimunud, peale selle, et kohalikul vene initsiaatiivil on nüüd lõpuks loodud mälestuspaigad ka Vabadussõja vene ohvritele, nagu need Balti rügemendi jaoks juba olemas on. (Läbi eelmise aastakümne kestnud vabadussammaste taastamine ja püstitamine oli ikkagi kantud eelkõige nõukogude okupatsiooni vastasest vaimust.)

Võib-olla oleks eesti ajaloolastel nüüd aeg esitada Vabadussõja üldkäsitlus, mis vastaks teaduslikele kriteeriumidele. Sõja emotsionaalsed haavad on kindlasti paranenud, kino on äratanud uut huvi. "Vabadusel on oma hind" kõlab pateetiliselt Elmo Nüganeni filmi "Nimed marmortahvilil" tutvustuses. Müütide purustamisel loomulikult ka.

Saksakeelsest käsikirjast tõlkinud Tiina Lias

KARSTEN BRÜGGEMAN (sünd 1965) on saksa ajaloolane, lõpetanud Hamburgi Ülikooli ajaloo-osakonna 1993. aastal, ajaloodoktor 1999. 2002. aastast Tartu Ülikooli Narva kolledži dotsent. Tema peamiseks uurimisvaldkonnaks on Baltimaad (Nõukogude) Vene impeeriumis, Eesti Vabadussõda, eesti historiograafia ja Nõukogude Venemaa kultuurilugu 1917–1941.

M.T.

²³ K. B r ü g g e m a n n, Legenden aus dem Landeswehrkrieg: Vom "Wunder an der Düna" oder Als die Esten Riga befreien. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, nr 52 (2002), lk 576–591.

INTERVJUU

Ajalugu, mälu ja identiteet Intervjuu Reinhart Koselleckiga

Moodsa ajaloomõtte suurkuju Reinhart Koselleck (sünd 1923) õppis 1947–1953 Heidelbergis, kus osales Hans-Georg Gadameri ja Karl Löwithi seminarides ning puutus kokku Martin Heideggeri ja Carl Schmittiga. Pärast doktoriväitekirja kaitsmist õpetas ta paar aastat Bristolis ülikoolis Inglismaal, pöördus seejärel Heidelbergi tagasi, oli mõnda aega professor Bochumis ülikoolis, kuni asus juhtima vastasutatud Bielefeldi ülikooli ajalooosakonda. Kosellecki kaks esimest raamatut põhinevad väitekirjadel: “Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt” (Kriitika ja kriis. Uurimus kodanliku maailma patogeneesist; 1959) ja “Preussen zwischen Reform und Revolution” (Preisimaa reformi ja revolutsiooni vahel; 1967). Esimene neist esitab mõttetiheda tõlgenduse valgustuse ja avalikkuse sünnist absolutismiajastu klubide ja seltside rüpest, mida on omal moel edasi arendanud nt Jürgen Habermasi mõjukas esikteos “Avalikkuse struktuurimuutus” (1962, e. k 2001) ja Roger Chartier’ uurimus “Prantsuse revolutsiooni kultuurilised lätted” (1990, e. k 2002). 1979. aastal avaldas Koselleck mõjuka artiklikogu “Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten” (Möödunud tulevik. Ajalooliste aegade semantikast), mille

põhiteemadeks on minevikuinimeste tulevikunägemused, viimse kohtupäevaga suletava tuleviku asendumine igavesti lahiseks jääva ja ümberkujundatava tulevikuga ning moodsa ajalookontseptsiooni tekkimine. Kosellecki elutööks võib pida ka kaheksaköitelist mõisteloolist teatmeteost “Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon der politisch-sozialen Sprache in Deutschland”, mille toimeta-jaks ta koos Werner Conze ja Otto Brunneriga oli. Leksikoni üldkontseptsioon nagu ka paljud artiklid pärinevad Koselleckilt. Leksikon valgustab ühiskonna- ja poliitikaelu kesksete mõistete (nt poliitika, ajalugu, demokraatia, ühiskond, kriitika, aadel, tööline jpt) kasutuses toimunud nihkeid ja nende mõju inimeste maailmamõistmisele. Erilist tähelepanu on pöördunud uusaja ehk modernsuse kujunemisele ning vana maailma lagunemisele. Koselleck on nimetanud ajavahemikku 1750–1850 “sadulajastuks”, mille vältel mainitud võtmemõistete tähendus teisenes põhjalikult, nii et nende varasemad kasutusjuhud jäävad ilma tõlgenduseta sageli hämaraks. Kosellecki viimase aja töödest mainitagu artiklikogu “Zeitschichten” (Ajalademed; 2000), milles käsitletakse ajaloolise aja mitmekihilisust, selle kiirenemisi ja aeglustumisi, gruppidevahelis-

te konfliktide rolli ajalooareaalsuse liigendamisel ja loomisel ning historiograafia muutumist kui ajaloolaste keele evolutsiooni. Eestikeelsel lugejal on olnud võimalus Reinhart Kosellecki mõttekäikudega tutvust teha kolme kirjutise põhjal. Üks neist on essee "Terror ja unenägu" (Tuna 1999, nr 1) teine Vilja Kiisleri referaat "Kriitika kriisivarjutus ja valgustuse pimenemine" (Vikerkaar 1999, nr 11–12) raamatust "Kriitika ja kriis" ja kolmas Mart Kivimäe monograafia "Ajaloomõtlemise

kolm strateegiat..." (Tallinn, 2000). Käesoleva aasta septembri keskpaiku külastas Reinhart Koselleck Eestit. Ta kõneles Tallinnas teemal "Mõistete ajaloost ja ajaloo mõistetest", esines Pärnus 2. Jochmanni konverentsil loenguga "Hariduse antropoloogilisest ja semantilisest struktuurist" ning käis ära ka Tartus. Kohtumist Vikerkaarega aitas korraldada professor Peeter Järvelaid, keda tahaksime siinkohal tänada. Vestlus toimus inglise keeles.

MV

Teie nimi seostub eeskätt saksa mõisteajaloo (Begriffsgeschichte) koolkonnaga. Kuidas te võtaksite kokku selle uurimissuuna lähtekohad?

Võiks alustada Kantist, keda annab alati sobivaltsiteerida. Ta on öelnud, et pole kogemust ilma mõisteteta ega mõisteid ilma kogemusest. Kogemus teiseneb keeles ühisteks mõisteteks ja mõisted, mis keele vahendusel mõjutavad inimese käitumist, tegevust ja mõtlemist, on ühtaegu kogemuse tingimuseks, sest teadmata, mida sa kõneled, ei saa sul olla kogemust. Niisiis kogemus sõltub keelest ja keel kui mõisteloome vahend sõltub kogemusest. Niisiis on kõik juba olemas selles Kanti lühivormelis ning muud seletust polekski tarvis.

Ent milline on selle vormeli ajalooline mõõde?

Ajalooline mõõde tuleb mängu kohe, sest kogemused muutuvad ja mõisted muutuvad. Ja küsimus ongi selles, kuidas need

muutused on seotud. Sageli on mõistete muutumise kiirus ja kogemuste muutumise kiirus erinevad. Näiteks võivad inimese mõisted pärineda natsiajast – ta aju on ikka veel n-ö pruun –, kuid samas käitub ta juba nagu tubli liberaal. Ta võib mõtelda ikka veel oma lapsepõlvest pärit mõistete varal – see ei kehti küll minu puhul, aga nii mõnegi mu põlvkonnakaaslase puhul – ning vanade mõistete varal uutmoodi mõtlemine võib olla väga raske, kuid sageli tuleb seda teha. Kui puututakse kokku hoopis uutmoodi kogemustega, siis muutuvad ka sõnavara või vähemalt sõnavarasisesed seosed. Ja see protsess leiab aset – kord kiiremini, kord aeglasemalt – kõikjal, kindlasti ka Ida-Euroopa maades. Nõukogude võimu all kasvanud inimeste mentaalse, ajalehtede või tsensuuri kaudu saadud mõjutusi. Samuti ei pruugi inimesed endale isegi teadvustada seda, mida nad ei mõtle. Ka niisugune negatiivne kogemus – selle mitteteadmine, mida sa ei tea, – peab muutuma, kui muutub keskkond. Sel juhul peab inimene kohandama kogu oma

*einhart
oselleck*

keelt nii nagu ka iseennast selle uue kogemusega. Niisiis, kogemuse ja mõistete muutumine on omavahel seotud, aga need ei ole paralleelsed protsessid.

Viimasel veerandsajandil on käinud ägedad vaidlused ajaloofilosoofia ja -metodoloogia küsimuste üle. Kuid neil pole olnud suuremat mõju tegelikule ajaloo uurimisele. Milline on teie arusaam ajaloo filosoofia ning ajalookirjutuse vahekorrast? Kas ajaloolased peaksid osalema aktiivsemalt ajaloo teoreetilistes aruteludes või on see nende töö jaoks kõrvalise tähtsusega?

Mul on seda raske kommenteerida, sest mina olen ajalookirjutamise meetodite üle alati mõtisklenud. Samas on tõsi, et sugugi mitte kõikidel ajaloolastel pole filosoofilisi kalduvusi, nad on jäänud n-ö teoreetiliselt süütuks. Võib üldistavalt väita, et ajaloolaste huvi teoreetiliste refleksioonide vastu ei ole kuigi suur. Seda saaks süvendada siis, kui ülikooli õppekavades leiduks rohkem seminare, kus ajaloolased arutaksid samu küsimusi koos sotsioloogide, teoloogide, filosoogide ja filosoofidega. Peamine vastuseis ajaloo teooriale pärineb aga hoopis 19. sajandi lõpu positivismist, milles usuti, et ajaloo tõlgendamise vajalikkus enam-vähem kaob või muutub üha tähtsusetumaks, välja arvatud muidugi siis, kui tegu on riigi rajamisega. Mõõndi küll seda, et riigi ülesehitamisel vajatakse mitmesuguste minevike leiutamist. Seda me oleme näinud mitmel pool Ida-Euroopas, aga samuti Saksamaal.

Natsismi ajal leiutati uus rahvas ning selle tarvis leiutati *Volksgeschichte*. Niisugust rahvast polnud tegelikult küll kunagi olemas olnud – Saksamaal oli pigem rahvaste paljusus: preislased, friisid, sileeslased jpt. Nad kõik seoti kokku üheks rahvuseks ning säärane ideoloogia sai väga mõjukaks. Prantsuse eeskuju ahvatles ka sakslasi leiutama ühtset rahvast.

Kui saksa traditsioonis nii mõjukas idealistlik ajaloo filosoofia taandus, siis tühimikku hakkasid täitma uued tõlgendused. Näiteks üks neist oli natsismi ajal tekkinud rassistlik tõlgendus, mis mõistagi koos natsisüsteemiga viimaks hävis. Pealegi oli natside rassiteooria täiesti totter, lihtsameelne ja ilma vähimagi teadusliku aluseta. Kuid iseenesest ei välista see veel inimajaloost bioloogilisi küsimusi. Natsid lihtsalt kaotasid bioloogilise tõlgenduse šansi omaenda lolluse ja oma kuritegude tõttu.

Kuid tänapäeval on bioloogilised ja geneetilised ajalootõlgendused tagasi tulemas. Inimajaloo antropoloogiline tõlgendamine äratub kindlasti uuesti ellu ka bioloogilised seletusviisid. Miks ka mitte? Selle märke võib juba Ameerikas näha, ning kui midagi tehakse Ameerikas, siis hakkavad ka sakslased seda kohe järele tegema. Säärane juba on meie praeguste ajaloolaste komme.

Te olite üks esimesi, kes tutvustas Saksamaal ameerika ajaloo filosoofi Hayden White'i töid¹ ja hiljuti ilmus Ameerikas teie essee-kogu, millele on omakorda eessõna kirjutanud White.² Kuidas te suhtute White'i

¹ H. White, Auch Klio dichtet oder die Fiktion des Faktischen. Studien zur Tropologie des historischen Diskurses. Einführung von R. Koselleck. Stuttgart, 1986. (Kõik viited on siin ja edaspidi küsitajalt.)

algatatud ajaloo filosoofia nn keelelise pöördesse?

Mul endal pole kunagi tarvitsenud keelelist pööret läbi teha, sest ma olen alati pidanud keele ajalugu igasuguse ajalootõlgenduse enesestmõistetavaks osaks. Mõiste ajalugu on keeleline lähenemisviis, seega polnud mul sugugi vaja end keeleliselt pöörata. Küll aga läks seda vaja mu sotsiaalajaloolastest kolleegidel (näiteks Bielefeldis), kes pidasid keelelisi küsimusi ideoloogilisteks. Keel oli nende meelest tõeliste – peamiselt majanduslike – asjade kõrvalnähtus. Marx oli ju öelnud, et olemine määrab ära teadvuse. Nii arvasid ka sotsiaalajaloolased, et nemad uurivad *Sein*'i ja *Bewusstsein* on lihtsalt üks kaasnähtus. Ühtäkki aga leiutati “keeleline pööre” ja see võeti ka saksa sotsiaalajaloolaste poolt üle. Mulle teeb see ainult nalja.

Tegelikult on ajaloo lingvistilise tõlgendamise probleemid keerukamad. Näiteks Ameerika filosoofias äärmiselt mõjukas wittgensteinlaste koolkond on esitanud mitmeid näited, kuidas analüüsida ajaloo sündmusi. Kuid need keeleteooriad on ajaloolase jaoks väga nõdrad, sest sündmused, mida analüüsitakse, võetakse enamasti kokku vaid paari lausesse. Näiteks: “Louis XIV laskis oma surnukirstule laduda kuhjaga kive.” Mida see tähendab? Vähemalt seda, et “Kui keegi on lasknud laduda oma surnukirstule kive, siis pidi ta olema Louis XIV sarnane”. Niisugune analüüs on aga

täiesti pime kõige selle suhtes, mis on absolutismi fenomeni puhul olulist. Need paar lauset ei anna selle mõistmisele küll midagi juurde. Nii et sel on ka omad põhjused, miks niisuguste lingvistiliste mängude retseptioon pole Saksamaal olnud eriti tugev.

Tõsi küll, üks mu õpilasi, professor Willibald Steinmetz Bielefeldis on arendanud välja väga hea viisi wittgensteinlike meetodite rakendamiseks ajaloo uurimises. Ta on kirjutanud suurepärase väitekirja, milles analüüsis Briti parlamendi kõiki väitlusi valimisreformi küsimuses 1780ndatel, 1830ndatel ja 1860ndatel.³ Ta analüüsis läbi kõik parlamendidebatid ja kõigi parlamendiliikmete selleteemalised kirjad – kogu argumentatsiooni valimisreformi poolt ja vastu. Ja niisugune äärmiselt positiivne lähenemine, mis keskendus ainult argumentide struktuurile ja selle muutustele, küsimata nende sotsiaalse päritolu järele, – ühesõnaga üksnes parlamendisestest n-ö lingvistiliste konstellatsioonide uurimine näitas kokkuvõttes ilmekalt, kuidas samasuguse struktuuriga argumentid liikusid ühe ja sama ettepaneku vaenlaste repertuaarist selle sõprade repertuaari, – seda, kuidas keeleliste argumentide jõud nendes debattides funktsioneeris.

Sel paistab olevat sarnasust Cambridge'i ideedeloalise koolkonna, Quentin Skinneri jt lähenemisviisiga.

² R. K o s e l l e c k, Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts. Foreword by H. White. Stanford, 2002.

³ W. S t e i n m e t z, Das Sagbare und das Machbare. Zum Wandel politischer Handlungsspielräume – England 1780–1867. Stuttgart, 1993.

Minu meelest on Quentin Skinner siiski pigem traditsiooniline ideedeajaloolane ja sellisena äärmiselt andekas. Kuid ta ei uuri eriti seda, kuidas ideesid kontseptualiseeritakse. Ta on mind kritiseerinud ja väitnud, nagu olevat võimalik üksnes ideede, mitte aga mõistete ajalugu. Sest tema meelest tähendab ideede ajaloo taandamine mõistete ajaloole selle taandamist sõnade ajaloole. Minu "mõiste" mõiste tähendab aga hoopis keelelise kogemuse rakendamist keelevälisele kogemusele. Ilma mõisteteta mõelda ei ole võimalik, isegi kui lugeda läbi tuhandeid ja tuhandeid lauseid, tuleb nendest arusaamiseks ikkagi keskenduda mõistete tähendusele.

Kui pöörduda tagasi White'i juurde, siis tema jaoks ei seisne "keeleline pööre" üksnes lingvistiliste meetodite kasutamises tekstide uurimisel, vaid selle mõtteks on ka näidata, kuidas ajaloouurimustes töötavad samasugused tekstuaalsed mehhanismid nagu muudeski, näiteks kirjandus-tekstides.

Tegelikult leidub ka saksa traditsioonis lähenemisviise, mis analüüsivad ajaloo-tekstide keelelist staatust. Paraku Hayden White (nagu ka Quentin Skinner) saksa keelt ei oska. Kuid sellegipoolest täitis White suurepäraselt teatavat provokatiivset funktsiooni, sest vaidles vastu sotsiaalajaloolastele, kes uskusid, nagu asuks reaalsus kusagil teispool keelt ning ajaloolane peaks avastama "tõelist" ajalugu, mille suhtes keelel on lihtsalt vahendi roll. White aga näitas, et keelelisusel on sügavam teoreetiline alus, sest ajaloouurimise tulemuseks on tekst ja sellel on sarnasusi romaanide,

ajakirjanduse, luuletuste ja muude tekstidega. Ja tekstide ajaloo funktsionaalsele tõlgendusele vastukaaluks rõhutas ta tekstiseste nähtuste ja tõendite uurimise vajadust. Mina vähemalt mõistaksin tema lähenemisviisi nõnda. Ma arvan, et kumbki lähenemisviis – keeleline ja ühiskonnaanalüütiline – ei välista, vaid pigem täiendab teineteist. Mul pole vähimatki konkureerivate ja alternatiivsete lähenemisviiside vastu. Mulle ei meeldi mingisugused tõlgendusmonopolid.

Käesoleva Vikerkaare erinumbri teemaks on mõistekolmnurk "ajalugu-mälu-identiteet". Kuidas te seda kolmnurka mõisteajaloo seisukohalt iseloomustaksite?

Ma suhtun väga kriitiliselt mälestamise kaudu identiteedi loomisse ning Durkheimi ja Halbwachsi sellekohastes mõttekäikudesse. Ma hindan mõlemat küll väga kõrgelt, eriti Halbwachsi, kuid kollektiivse mälu teooria on minu meelest lihtsalt ideoloogia. Kollektiivset mälu ei saa olla, kui pole kollektiivset subjekti. Kes on aga kollektiivne subjekt? Kollektiivse subjekti määratleb kollektiivne mälu. Ja kes määratleb kollektiivse mälu? Ma pakuksin välja, et kuus P-d: preestrid, professorid, PR-spetsialistid, poliitikud, poeedid, publitsistid. Kõigi nende P-de erialaks on omaenda mäta otsast kollektiivse mälu identifitseerimine – määratlemine, milline peaks olema identiteet selles ühismälus. Selle tagajärjel toodetakse paratamatult ideoloogiat. Mälu sõltub kogemustest ja olemasolevaid kogemusi muuta ei saa, kogemused on individuaalsed. Üksnes kogemuste tingimused on kollek-

tiivsed. Seda küll – need tingimused on sotsiaalsed, religioossed, poliitilised jne. Mõistagi ka keelelised, sest mõtlemine käib ju teatud keeles. Seega on ka keel üks mõtlemise tingimusi. Kuid identiteeti ei saa tuletada keelest – see on ka Lotmani seisukoht, kui ma ei eksi – keelest ei piisa kellegi identifitseerimiseks. See on lihtsalt võimaliku identiteedi tingimus. Minu range seisukoht on see, et kogemused on privaatsed, individuaalsed ning neid ei anna laiendada kollektiivseks kogemuseks. Ainult tingimused saavad olla kollektiivsed – kollektiivne partei, kollektiivne kirik, kollektiivne riik, kollektiivne haridus. Kuid juba koolis endas leidub erinevaid kogemusi – üks naudib kooli, teine mitte. Miks? Neil on erinevad kogemused, ehkki tingimused on samad. Igaühel on inimõigus omaenda kogemusele, mida ei saa kollektiviseerida, sarnastada, monopoliseerida. See, kes tahab kogemust monopoliseerida mingi ühissubjekti nimel, kaldub tootma ideoloogiat.

Prantsuse ajaloolane Pierre Nora on hiljuti väitnud: “Me oleme praegu tunnista- jaks mälu ülemaailmsele taaselavnemisele. Viimase kahekümne või kahekümne viie aasta jooksul on iga maa, iga sotsiaalne või etniline grupp pidanud läbi tegema sügava murrangu oma traditsioonilistes suhetes minevikuga.”⁴ Kas te jagate arvamust, et oleme astunud uude mäletamisajastusse?

Ma ei ole küll suur asjatundja Pierre Nora

tööde vallas, aga mulle on jäänud mulje, et tema koostatud koguteost “Les lieux de mémoire”⁵ kummitab oht toota kollektiivset mälu, mida peetakse kaotsiläinuks. Tema kavatsuseks paistab olevat päästa “vana armsa” Prantsusmaa viimaseid mälu- paiku, *les lieux de mémoire*’e. Ta kaldub vaatama mööda neist konfliktsituatsioonidest, milles ei leita kompromissi ja mis just sünnitavadki ajalugu. Ka ajaloo uurimine peab olema konfliktne, kui tahta, et see aitaks kaasa uue situatsiooni tekkimisele. Võtkem Versailles. Sakslaste jaoks kannab Versailles topeltmälestust. Ühelt poolt seostub see Saksa Teise Keisririigi algusega ja teisalt Esimese maailmasõja kaotusega. Teatud moel oli 1940. aasta kättemaks Versailles’ eest, nagu ma seda oma noorpõlvest mäletan. Seega on tegu konfliktiga: prantslaste jaoks tähendab see kaotust ja võitu, meile aga võitu ja kaotust, kuigi tegu on samade sündmustega. Ja selle konfliktse olukorraga tuleb kuidagi toime tulla, sellele tuleb silma vaadata. Oma rahvuse identiteedi otsimisest tähtsam on üles leida meie ühise mineviku konfliktid ja jooned. Just seda tuleks mäletada ja mõtestada. Vähemalt niisugune on minu positsioon. Euroopa ajalukku süvenedes tuleb liikuda mööda konflikte, mitte mööda identifikaatioone. Identifikaatioonid on odavad.

Ometi on ka sakslased koostanud hiljuti oma vaste prantslaste “Les lieux de mémoire”ile”. Pean silmas paar aastat ta-

⁴ P. N o r a, Gedächtniskonjunktur. *Transit. Europäische Revue*, nr 22, 2001/2002, lk 18.

⁵ *Les lieux de mémoire*. Dir. P. Nora. 7 kd. Paris, 1984–1992.

gasi ilmunud kolmeköitelist koguteost "Deutsche Erinnerungsorte".⁶ Kas see on märk uuest huvist rahvusliku mälu vastu Saksamaal?

See raamat on siiski veidi avatum teistele tõlgendusviisidele. Tegelikult pidin ka mina sellesse koguteosesse oma panuse andma ning kirjutama käsitluse Preisimaast ja Austriast, aga kahjuks ei olnud mul aega. Ma pean väga lugu raamatu koostajatest Etienne François'ist ja Hagen Schulzest. Need kaks berlinlast matkivad mingis mõttes Pierre Norad, kuid nad on avatumad konfliktsematele tõlgendustele. Igal juhul ongi saksa identiteet viimase sajandi jooksul olnud konfliktne. Selles on puudunud üksmeel, ühetaolisus, välja arvatud natsistliku ideoloogia poolt tekitatud muganemise puhul – aga ega seegi ei andnud ühist identiteeti. Me elasime natsipropaganda poolt tekitatud konformismi mõju all, seda küll, n-ö ideoloogia telgi all, millest paljud inimesed ei osanud läbi näha, ehkki nii mõnedki oskasid. Milline aga oli sakslaste identiteet natsiajal? Igal juhul pidi see olema konfliktne. Ei saanud ju öelda: ma samastan end mõrtsukatega. Aga ei saanud ka öelda, et me ei ole mõrtsukate rahvas. Igaüks oli siiski ka osakeseks sellest n-ö mõrtsukate rahvast. Meie identiteet pidigi olema konfliktne. Niisiis tuleb konfliktidele silma vaadata ning võtta arvesse erinevate hoovuste ja

kogemuste koormat ja erinevusi.

Saksa keeles on ometigi käibel kuulus väljend Vergangenheitsbewältigung – minevikust jagu saamine...

Jah, muidugi, aga paraku on see võimatu! *Bewältigung* viitab sellele, nagu suudetak minevikust vabaneda. See on 1945. aasta ideoloogia – usk, et minevikukoormast on võimalik lahti saada. Tegelikult on see võimatu. Minevikuga tuleb tegeleda, selle üle tuleb järele mõelda, seda tänapäeva üle kanda, selle abil muuta oma poliitilist käitumist jne, aga vabaneda sellest ei saa. Minevik on paika pandud. Seda saab küll uutmoodi tõlgendada, kuid selle tuuma ei saa muuta. Ei saa muuta sõda, sõja algust, pomme, juutide tapmist... Sellele tuleb lihtsalt silma vaadata. *Bewältigung* on lihtsalt ideoloogiline peenraha.

Te olete lähemalt uurinud ajaloolise mälu kajastumist monumentaalkunstis. Analüüsisides 19. ja 20. sajandi sõjameemiaale, olete näidanud, kuidas muutusid tundmatu sõduri ausambad – 19. sajandi monarhistlik stiil taandus 20. sajandil "demokrati-seeritud" tavalise inimese ees.⁷ Milliseid järeldusi saab sellest teisenemisest teha?

Lühidalt kokku võttes seisnes muutumine selles, et kuni Esimese maailmasõjani ja veel mõnda aega pärast seda püüdsid

⁶ Deutsche Erinnerungsorte. Hrsg. von E. François, H. Schulze. 3 kd. München, 2001.

⁷ Vt nt R. K o s e l l e c k, War Memorials: Identity Formations of the Survivors. Rmt-s: The Practice of Conceptual History, lk 285–326; R. K o s e l l e c k, Die Transformation der politischen Totenmale im 20. Jahrhundert. *Transit. Europäische Revue*, nr 22, 2001/2002, lk 59–86.

sõjamälestusmärgid luua positiivseid tähendusi. Mälestamine pidi andma rahvale positiivse sõnumi: võit, ühtsus, vabadus, võrdsus jne. Kuni Esimese maailmasõjani olid Saksa ja Prantsuse mälestusmärgid peaaegu täiesti ühesugused. Mõlemal pool kujutati peamiselt Niket ja langevaid sõdureid. Nüansid võisid erineda, aga sõnum oli sama, rahvuslikku kogemust väljendati rahvusvahelises stiilis. Pärast Esimest maailmasõda toimunud muutus seisnes selles, et monumendid enam ei väljendatud ega loonud selgeid tähendusi, vaid otsisid neid. See on juba suur erinevus. Uus suund tekib tegelikult juba pisut enne Esimest maailmasõda, aga siis esineb seda veel harva. Aga pärast Esimest maailmasõda hakati püstitama monumente, mis otsivad tähendust, sest tajuti selle puudumist. Kuna sõda oli kaotatud, siis ei saanud ju öelda, nagu oleks see kuidagi meie rahvale kasulik olnud. Hoiakud olid pigem patsifistlikud ja internatsionalistlikud. Kujutati ilma heroilise sõnumita vaikivat kangelast. Seda siiski ainult kuni natsismini, natsid hakkasid tootma heroilisi, positiivseid, ideoloogilisi sõnumeid, mis läksid vastuollu sõjas osalenute kogemustega. Natsismi juhtideoloogid olid enamasti liiga noored, et ise tollest sõjast osa võtnud olla: Himmler, Heydrich ja enam-vähem kogu SS-i juhtkond ei olnud ise Esimeses maailmasõjas käinud. Ja nad kompenseerisid puuduvat sangaristaatust ülima natsionalismiga. Kuid sõjakaotuse niisugune ülekompeenseerimine läks vastuollu rindel sõdinute kogemusega. Nemad jäid märksa skeptilisemaks.

Minu kogemus Teise maailmasõja algusest on pigem see, et Saksamaal puudus

igasugune sõjavaimustus. Valitses vaikne hirmunud käitumine, v.a natsionaal-sotsialistliku eliidi seas, kellest paljud olid liiga noored, et eelmises sõjas võidelnud olla. Kui pärast Esimest maailmasõda oli monumentide sõnumiks tähenduse otsimine, siis pärast Teist maailmasõda sai üldiseks tendentsiks loobumine igasugusest tähenduse otsimisest, eriti juutide hulgas, kelle rahvast sakslased olid mõrvanud. (Võitjatel oli muidugi kuulutada ka oma positiivseid sõnumeid, sest nemad tahtsid ju võitu tähistada.) Tuli hoopis vaadata silma absurdusele või mõttetusele, mõrvarlikule mõttetusele. Ainult ehk natsid ise olid omistanud juutide tapmisele mingi tähenduse oma rassilises tõlgenduses, mis oli muidugi jabur ja igati vastuvõetamatu. Isegi kui ideoloogia oli sakslasi pimestanud, ei saaks öelda, et see oleks tähendust andnud. Kui te ei aktsepteeri natsistlike mõrtsukate subjektiivset arusaama, et juudid pole inimesed, siis tuleb otsida muud vastust, aga seda leida pole võimalik. Ei saa öelda, et see sündmus olnuks mõttekas.

Mis on sellise mõttetusetunde visuaalseks vasteks?

Peamiselt abstraktne kunst. Mingis mõttes on abstraktne kunst sobivaim viis tähendusetuse käsitlemiseks. Tegelikult on raske määratleda, kuivõrd on abstraktne kunst üleüldse poliitiline. Poliitilisus jääb seal igal juhul vahetult tabamatuks. Selline kunst on ambivalentne ja ühtlasi peegeldab ambivalentsustunnet. Ambivalent-sustunde sisendamine ongi selle enam-vähem ainsaks sõnumiks: küsimuste provot-

seerimine ja ei midagi muud.

Teine tüüp, mida esineb peamiselt holokausti memoriaalides, püüab tekitada sümboolseid tähendusi. Sel juhul on tegu sümboolse realismiga (nagu näiteks Yad Vashem), mis annab monumentidele väga traditsioonilise ja konventsionaalse väljanägemise. Mõned monumendid püüavad tähistada holokausti kui Iisraeli iseseisvuse alust. Niiviisi poogitakse sellele sündmusele külge poliitiline sõnum, millel ei ole midagi pistmist holokaustiga. Sest kui neid inimesi tapeti, siis nad ju ei surnud Iisraeli nimel. Jälle me näeme siin, kuidas ideoloogid produtseerivad kollektiivset mälu, kasutades holokausti Iisraeli poliitiliseks legitimeerimiseks. Seegi on ju võimalik, aga tegu ei ole sõnumiga, mida meie, sakslased, peaksime aktsepteerima. Meie peame aktsepteerima seda, et oleme sünnitanud mõrvareid ja me ju ei sünnitanud mõrvareid Iisraeli riigi nimel. Seega me peame aktsepteerima märksa keerulisema sõnumi – selle tähendusetuse, mille me tekitasime inimesi tappes. Sellele on palju raskem näkku vaadata kui öelda, et nüüd on kõik korras ning tekkinud on uus suveräänne juudi riik. Kogu see lippudega marssimine Auschwitzis, mida ma olen päris sageli pealt näinud, on kuidagi juveniilne – igatahes pole sel midagi tegemist miljonite gaasitamisega. Pealegi leidis see aset pigem Treblinkas, Sobiboris, Belžecis jm, kus mälestusmärgid sageli puuduvad. Auschwitz on aga saanud sümboolseks paigaks. Seal tapeti mitmest rahvusest inimesi, eriti poolakaid, venelasi, mustlasi jne. Juudid aga püüavad sealset mälestamist monopoliseerida, kuid see ei vasta Auschwitzis elanud inimeste ja ellu-

jäänute kogemusele. Taas on meil tegu varjatud poolvalega – ideoloogilise tõlgendusega, mis läheb kogemusega vastuollu. Auschwitz on väga keeruline juhtum – sakslased peavad aktsepteerima Auschwitzi kui juutide hävitamise sümbolit, sellal kui Treblinkas toimunu oli palju hullem. See laager oli surmavabrik ainult juutide jaoks. Treblinka ei erine palju Birkenaut, mis oli mõeldud peamiselt ungari juutide jaoks. Treblinkas hävitati poola juute ja seal pole praegu muuseumi ega midagi. Samas on see väga mõjus paik mälestamiseks. Seal on kuusteist tuhat hauakivi, mis on kõik individuaalsed. Need 16 000 individuaalset kivi mälestavad ühtlasi ka ülejäänud 800 000 hukkunut. See on märksa mõjusam kui sakslaste püstitatud mälestusmärgid Berliinis. Treblinka hauakive ei saa ühe pilguga haarata, selleks tuleb nende vahel kõndida. Paraku ei käi keegi seda paika külastamas, see on peaaegu alati inimtühi. Seevastu Auschwitz on pideva propaganda toimumiskoht. Kurjuse reaalsus on Treblinkat külastades palju tajutavam kui Auschwitzi museaalne reaalsus ja sealne mälestuse estetiseerimine.

Tavapäraselt vastandatakse mäletamist unustamisele, kuid lähemal uurimisel ilmneb, et mäletamiseks tuleb samuti midagi unustada. Kui pöörduda tagasi holokausti juurde, siis küllap on Saksa hilisajaloos seoses selle sündmusega olnud nii unustamise kui ka meenutamise perioode?

Nii küll väidetakse, kuid ma pole päris kindel, kas see tõele vastab. Näiteks ma

olen sõdinud Venemaal ja töötanud hiljem Auschwitzis. Seega on mul mitmesuguste sündmustega kokkupuutumist olnud ja ma pean ütlema, et ma ei unustanud neid kunagi. Ma arutlesin nende üle juba nooruses, pidasin seminare, käisin koolides koonduslaagritest kõnelemas, sest õpetajad ise olid selleks liiga arglikud. Paljud neist olid olnud natsid ja kartsid oma töökohast ilma jääda niisuguseid tundlikke teemasid puudutades. Tollal rääkisid paljud umbes nii: ma jäin töökohast ilma 1935. aastal, sest olin kristlane, siis vahetasin parteid ja jäin 1945. aastal tööst ilma, sest olin nats – nüüd ma olen just töökoha tagasi saanud ega riski enam seda kaotada. Holokausti ei unustatud, seda ma võin kindlasti öelda, kuid sellest tuli vaikida. Kui ma läksin 1950ndatel Inglismaale, siis kohtasin seal mitmeid juudi emigrante, aga *minul* oli võimatu nendega sel teemal vestlust alustada – ma pidin ootama, kuni nemad midagi ütlevad. Paljud ei vaadanud minu poolegi, sest olin sakslane ja sellisena justkui tabu all. Seega võttis tükk aega enne, kui toimunust sai hakata vabalt rääkima. Sa ei saanud sellest kõneleda enne, kui juudid ise teemat üles ei võtnud. Aga vaikimine ei tähendanud, et asi oleks unustatud, vaikima sundis toimunu üle järele mõtlemine. Aga sõja järel sündinutel on nüüd juba kergem sellest rääkida, sest neid ei saa ju enam kuidagi süüdistada mõrvides osalemises.

Ka mina pole kedagi tapnud, kuid sõjaväes teeninuna lasus mul ikkagi säärane kahtlus. Ma läksin vabatahtlikuna 17-aastaselt sõjaväkke, sest kogu meie klass tegi seda. Meile sisendati, et tuleb hakata sõduriks ning võidelda Saksamaa vabaduse

est. Aga paljud läksid vabatahtlikuks sellepärast, et neid ei saadetak jalaväkke, sest seal oli surmasaamise võimalus 90% kõrgem.

Totalitaarses süsteemis käitumise kohta võib jutustada mitmeid lugusid. 1944. aastast värvati näiteks kõik üle 170 cm pikkused mehed SS-i. Seega, kui sa tahtsid pääseda SS-ist, siis tuli minna vabatahtlikuna sõjaväkke. Aga pärast öeldi sulle, et näe, sa läksid vabatahtlikult sõjaväkke, järelikult oled nats. Tegelikkus oli pigem vastupidine, paljud läksid vabatahtlikuna sõjaväkke selleks, et neid ei võetaks SS-i. Tegelikkus on alati erinev sellest monopoliseeritud mäletamisest, mis peaks just nagu väljendama kollektiivset mälu.

Niisuguste lahendamatute probleemide kohta võib lõputult näiteid tuua. Kui neid lähemalt uurida, siis kujutus kollektiivsest mälestusest kaob. Näiteks oli mul sõbranna, kes 1938. aastal oli alles üheksa-aastane. Pärast Kristallööd, mil rüüstati juutide maju ja poode, läks ta ema koos temaga tuttava juudi rätsepa poole, et avaldada talle kaastunnet. Siis aga saabusid sinna juudi majja SA jõugud ja tahtsid naist koos tütreaga trepist alla autosse viia. Ema küll ütles, et ta ei ole juut, kuid algul teda ei usutud. Seepeale soovitas ta helistada oma ülemusele, et too seda kinnitaks. Nii tehti ning pärast seda said nad vabaks. Kuid mis mulje jäi juudi rätsepale, kui keegi tuleb kaastunnet avaldama, ent siis tõestab kõigest väest, et ta pole juut, ning põgeneb, sest ei taha ise ohvriks langeda...

Kuidas seletada paradoksi, et ühelt poolt kurdetakse – ja tundub, et õigusega –, nagu oleks inimestel kadunud ajalootunne,

ning teisalt jälle ilmub suures koguses tõsi- ja populaarajaloolisi raamatuid, avatakse üha uusi muuseume, mälestusmärke jne?

Paradoks on siin tõesti olemas. Kuid ajalootunde kadumise all peetakse esmajoones silmas traditsioonilise rahvusidentiteedi kadumist. See on praegu reaalsus, eriti Saksamaal. Me oleme kaotanud rahvusliku ideoloogia, kui just mitte arvestada paremäärmuslasi, kellel on oma identifikatsioon olemas. Üldiselt võttes on pärast natsismi kokkuvarisemist kogetud järjepideva identiteedi kaotsiminekut – ning seetõttu kõneldakse ka ajaloo kaotsiminekest. Muuseumid on mõistagi kompensatsioon selle eest. Muuseume luuakse selleks, et nad oma väljapanekutega aitaksid uuesti luua neid identifikatsioone. Sage li on tegu üsna odavate meetoditega, kuid igal juhul on need abiks inimestele, kel puudub vähimgi arusaamine ajaloost. See tuleneb omakorda hariduse puudulikkusest. Kooliajalugu keskendub üha enam üksnes natsiperioodi käsitlemisele. Muidugi pole see nõnda igal pool, aga paljudes koolides on tõesti hakatud taandama kogu ajaloo õpetamist üksnes natsliku ajajärgu käsitlemisele. Ja see on muidugi äärmiselt

totter.

Üldine tendents Saksamaal kaldub selle nn mälukaotuse ülekompanseerimise poole. Kuid tegelikult ei ole asi mälu kaotamises, kaotsi on läinud hoopis rahvuslik identiteet. Ja nüüd püütakse pakkuda selle jaoks välja uusi ajalootõlgendusi.

Hiljuti külastasin Weselis uut Preisi ajaloo muuseumi. Wesel on vana kindlus Reini paremkaldal, mis on kuulunud Preisimaale 17. sajandi lõpust alates. Nüüd on sinna siis rajatud Preisi ajaloo muuseum – idee, mis juba iseenesest võib mõnda inimest šokeerida. Umbes nädal tagasi käisin seal ja avastasin, et Preisi ajaloo ekspositsioon algab hoopis selle lõpust: liitlaste pommirünnakutega. Ekspositsioon kajastab toidupuudust, hävitatud maju, laialipillatud perekondi, sõjapõgenikke – ühesõnaga 1945. aasta katastroofi. Niisiis oli muuseumi avanäituse teemaks hoopis natsiajastu lõpp. Et võita endale uus minevik, hakatakse pihta katastroofist. Selles ilmneb üldisem vaatenurganihe. Antimilitaristlik ajalootõlgendus on praegu väga võidukas, lausa sõjakalt võidukas.

Tallinnas, 16. septembril 2003

Vestlesid Marek Tamm ja Märt Väljataga

AKEN

TONY JUDT Iisraeli valik

Lähis-Ida rahuprotsessil on lõpp peal. See ei surnud, vaid tapeti. Mahmud Abbasi kõigutas Palestiina omavalitsuse president ning alandas Iisraeli peaminister. Tema järglast ootab samasugune saatus. Iisrael irvitab oma Ameerika patrooni üle ning jätkab ebaseaduslike asunduste ehitamist, eirates küüniliselt "teekaarti". Ameerika Ühendriikide presidendist on saanud kõhurääkija käpiknukk, kes haledalt etleb Iisraeli valitsuse värssi: "See kõik on Arafati süü." Israellased ise ootavad süngelt järjekordset suitsiidipommi. Palestiina araablased, kes on surutud järjest kokku-kuivavate bantustanide piirsesse, hingitsevad Euroopa Liidu almuste varal. Viljaka Poolkuu laipu täiskülvatud maastikul võivad Ariel Sharon, Yasser Arafat ja käputäis terroriste end võitjateks kuulutada ja seda nad teevadki. Kas me oleme jõudnud tee lõppu? Mida teha?

20. sajandi alguses, Euroopa impeeriumide loojakul unistasid allutatud rahvad "rahvusriikide", omaenda territooriumiga kodumaade tekkimisest, kus poolakad, tšehhid, serblased, armeenlased ja teised võiksid elada vabana, ise oma saatuse peremeestena. Kui Habsburgide ja Romanovite impeeriumid Esimese maailmasõja järel kokku varisesid, haarasid nende rah-

vaste juhid võimalusest kinni. Uusi riike kerkis nagu seeni pärast vihma; ning esimese asjana hakkasid nad andma eesõigusi oma rahvuslikule, "etnilisele" enamusele – mida määratleti keele, usu, põlisuse või kõigi kolme põhjal – ebanugavate kohalike vähemuste arvel, kellest said teise klassi kodanikud: alalised võõrelanikud omaenda kodus.

Kuid ühe natsionalistliku liikumise, sionismi ambitsioonid ei täitunud. Unistus juudi rahvuslikust kodumaast selle õiges asukohas keset vaakuvat Türgi impeeriumi pidi ootama Briti impeeriumi taandumiseni. Selleks läks vaja veel kolme aastakümnet ning Teist maailmasõda. Seetõttu asutati juudi rahvusriik endises Osmanite Palestiinas alles 1948. aastal. Kuid juudi riigi rajajaid mõjutasid samad mõisted ja kategooriad, mis nende sajandilõpu kaas-aegseid Varssavis, Odessas või Bukarestis. Seega pole ime, et Iisraeli etnilis-religioosel enesemääratlusel ja "sisevõõramaalaste" diskrimineerimisel on olnud rohkem ühisjooni näiteks Habsburgide-järgse Rumeeniaga, kui kumbki osapool tunnistada tahaks.

Ühesõnaga Iisraeli probleem ei ole see, et ta on – nagu mõnikord väidetakse – Euroopa "enklaav" araabia maailmas, vaid hoopis see, et Iisrael on hiljatulija. Tüüpilise 19. sajandi lõpu separatistliku projekti on ta importinud maailma, mis on

Tony Judt, Israel: The Alternative. *The New York Review of Books* 23.10.2003, lk 8–10.

vahepeal edasi liikunud indiviidiõiguste, avatud piiride ja rahvusvahelise õiguse poole. Juba idee “juudi riigist” – riigist, kus juutidel ja judaismil on eksklusiivsed privileegid ja millest mittejuudi kodanikud on alatiseks välja arvatud, – kuulub ühte teise aega ja kohta. Ühesõnaga, Iisrael on anakronism.

Ent ühe olulise omaduse poolest erineb Iisrael siiski varasematest impeeriumide varemeile tekkinud ebakindlastest, alatisest kaitsepositsioonis pisiriikidest: tegu on demokraatiaga. Siit ka tema praegune dilemma. Tänu 1967. aastal vallutatud maade okupeerimisele seisab tänane Iisrael silmitsi ebameeldivate valikutega. Ta võib lammutada neile territooriumidele rajatud asundused ja pöörduda tagasi 1967. aasta piiridesse, milles juudid moodustavad selge enamuse, ning jääda nõnda juudi riigiks ja demokraatiaks, ehkki selles konstitutsioonilise anomaaliana säiliks kogukond teise klassi araabia kodanikke.

Teisalt võib Iisrael jätkata “Samaaria”, “Juudamaa” ja Gaza okupeerimist ning siis moodustab nende araabia elanikkond – kui liita sellele praeguse Iisraeli araablased – hiljemalt viie kuni kaheksa aasta pärast kogu riigi demograafilise enamuse. Sel juhul saab Iisrael jääda kas juudi riigiks (kus elaks aina kasvav enamuse kodanikuõigusteta mittejuute) või demokraatiaks, kuid pole loogiline, et ta jääks mõlemaks.

On ka võimalik, et Iisrael säilitab kontrolli okupeeritud territooriumide üle, kuid vabaneb valdavast enamikust araablastest – neid kas sunniviisiliselt pagendades või röövides nende maad ja elatusvahendid, nii et neile ei jää teist valikut kui minna ek-

siili. Sel moel võib Iisrael jääda niihästi juudi riigiks kui ka vähemalt formaalses mõttes demokraatiaks. Selle hinnaks oleks aga saamine esimeseks moodsaks demokraatiaks, mis riikliku projektina viib läbi täieulatuslikku etnilist puhastust, ning see mõistaks Iisraeli alatiseks lindpree-riigi, rahvusvahelise paaria staatusesse.

See, kes arvab, et mainitud kolmas võimalus oleks juudi riigi puhul iseäranis võimatu, ei ole pööranud piisavalt tähelepanu asjaolule, kuidas viimase veerandsajandi jooksul Läänekaldal hõivatakse araablaste maid ja rajatakse üha uusi asundusi, ega kuulunud Iisraeli parempoolseid kindrleid ja poliitikuide, kellest nii mõnedki on praegu valitsuses. Tänase Iisraeli poliitika keskmes on Likudi blokk. Selle üks olulisemaid jõudusid on kadunud Menachem Begin'i Heruti partei. Heruti eelkäijaks oli sõdadevahelisel ajal Vladimir Jabotinsky juhitud revisionistlike sionistide liikumine, mis oma kompromissitu ükskõiksusega juriidiliste ja territoriaalsete piasiasjade suhtes pälvis vasakpoolsemalt sionistidelt epiteedi “fašistlik”. Kui kuulata, kuidas Iisraeli asepeaminister Ehud Olmert uhkelt kuulutab, et tema riik ei välista Palestiina omavalitsuse valitud presidendi mõrvamist, siis on selge, et niisugune silt on praegu sobivam kui kunagi varem. Poliitilised mõrvad on fašistide meetod.

Iisraeli olukord ei ole veel lausünge, kuid kõigub lootusetuse äärel. Suitsiidipommid ei kukuta Iisraeli riiki kunagi ning teisi relvi palestiinlastel ei ole. Leidub ka araabia radikaale, kes ei puhka enne, kui viimnegi juut on aetud Vahemerre, aga nemad

ei kujuta endast Iisraeli jaoks strateegilist ohtu ning Iisraeli sõjavägi teab seda. Märksa enam kui Hamasi ja al-Aqsa brigadi kardavad mõistlikud iisraellased araabia enamuse hiilivat teket "Suur-Iisraelis" ning ennekõike omaenda ühiskonna poliitilise kultuuri ja kodanikumoraali murenemist. Silmapaistev leiboristlik poliitik Avraham Burg kirjutas hiljuti: "Pärast kahte tuhandet aastat võitlust elujäämise nimel on tänaseks reaalsuseks see, et Iisraelist on saanud koloniaalriik, mida juhib korrumppeerunud klikk, kes põlastab ja tallab jalge alla seadust ning kodanikumoraali."¹ Kui midagi olulist ei muutu, siis pole Iisrael poole aastakümne pärast enam ei juudi riik ega demokraatia.

Ja siin tuleb mängu USA. Ameerika välispoliitika jaoks on Iisraeli käitumine olnud hukatuslik. Jeruusalemm on Ameerika toetusel järjekindlalt ja jõhkralt irvitatanud ÜRO resolutsioonide üle, mis on nõudnud tagasitõmbumist sõjas vallutatud ja okupeeritud maadelt. Iisrael on ainus teadaolev Lähis-Ida riik, millel on tõelised ja letaalsed massihävitusrelvad. Selle ees silma kinni pigistades on USA tegelikult õõnestanud omaenese üha meeletumaid jõupingutusi vältida niisuguste relvade sattumist teiste väikeste ja potentsiaalselt sõjakate riikide kätte. Washingtoni tingimusteta toetus Iisraelile, isegi (mahavaikitud) kahtluste kiuste, ongi pea-

mine põhjus, miks ülejäänud maailm ei usu enam meie head tahet.

Võimulähedased tegelased on hakanud nüüd vaikselt möönma, et Ameerika kaalutlused Iraagi-vastasesse sõtta minekul ei olnud päris need, mis algul välja kuulutati.² Mitmete USA valitsusliikmete jaoks oli tähtsaimaks strateegiliseks kaalutluseks vajadus Lähis-Ida destabiliseerida ja Iisraelile soodsas suunas ümber kujundada. See lugu pole lõppenud. Praegu teevad ameeriklased sõjakat häält Süüria suunas, sest Iisraeli luure on kinnitanud, et Iraagi relvad toimetati sinna – ehkki selle väite toetuseks puuduvad vähimadki tõendid muudest allikatest. Süüria toetab Hesbollah'd ja Islami Džihaadi – organisatsioone, mis on muidugi Iisraeli verivaenlased, kuid vaevalt kujutavad endast rahvusvahelist ohtu. Ometigi on Damaskus siiani andnud USA-le otsustava tähtsusega andmeid al-Qaida kohta. Süüria, nagu ka Iraan, kes on samuti üks Iisraeli ammuseid märklaudu ja keda me praegu endast ära tõukame, on USA-le kasulikum sõbrana kui vaenlasena. Millist sõda me peame?

16. septembril 2003. aastal pani USA veto ÜRO Julgeolekunõukogu resolutsioonile, mis palus Iisraelil loobuda Yassir Arafati deporteerimise ähvardustest. Isegi Ameerika ametiisikud ise tunnistavad omavahel, et tegu oli mõistliku ja asjaliku resolutsiooniga ning et Iisraeli praeguse juhtkonna üha metsikumad avaldused on

¹ Vt Burgi esseed "La révolution sioniste est morte" (*Le Monde*, 11.09.2003). Burg on olnud Jewish Agency juht ja aastail 1999–2003 Iisraeli parlamendi spiiker ning on praegu parlamendi liige. Mainitud essee ilmus esmalt Iisraeli päevalehes *Yediot Aharonot* ja seda on hiljem veel mitmel pool publitseeritud, näiteks *Forward*'is (29.08.2003) ja *Guardian*'is (15.09.2003).

² Vt intervjuud asekaitseminister Paul Wolfowitziga *Vanity Fair*'i 2003. aasta juulinumbriis.

peamiseks takistuseks rahu teel, kuna aitavad kaasa Arafati positsiooni taastamisele araabia maailmas. Sellegipoolest blokeeris USA selle resolutsiooni, kõigutades nõnda põhjalikult meie usutavust ausa rahuvahendajana selles regioonis. Ameerika sõbrad ja liitlased üle maailma ei imesta enam niisuguste aktsioonide üle, kuid nad on sellegipoolest mures ja pettunud.

Iisraeli poliitikud on mitmeid aastaid omaenda raskuste tekkimisele aktiivselt kaasa aidanud; miks me jätkame nende abistamist ja tagantõhutamist? Minevikus on USA ettevaatlikult püüdnud Iisraelile survet avaldada, ähvardades iga-aastasest abipaketist kinni pidada need summad, mida Iisrael kasutab Läänekalda asunike subsideerimiseks. Kuid viimati, mil seda Clintoni valitsuse ajal üritati, hiilis Jeruusalemm sanktsioonidest kõrvale, maskeerides selle raha "julgeolekukuludeks". Washington läks selle riukaga kaasa ning nelja aasta jooksul (1993 – 1997) eraldatud 10 miljardi dollari suurusest abist peeti kinni vähem kui 775 miljonit dollarit. Asundusteprogramm jätkus takistamatult. Nüüd me enam ei üritagi seda peatada.

Soovimatus tõtt rääkida ja tegutseda ei tee kellelegi head. See on moonutanud ka debatti Ameerikas endas. Selle asemel et otsekoheselt käsitleda Lähis-Ida olukorda, laimavad Ameerika poliitikud ja eksperdid Euroopa liitlasi, kui nood juhtuvad teistmoodi mõtlema, viivad Iisraeli kritiseerimise korral libedalt ja vastutustundetult jutu taastärkava antisemitismi peale ning noomivad karmilt iga Ameerika avaliku elu tegelast, kes püüab valitsevat konsensust murda.

Aga Lähis-Ida kriis ei kao kusagile. President Bush hoiab tõenäoliselt lähiaastal selleletemalistest heitlustest kõrvale; juunis "teekaardi" kohta tehtud avaldustest piisas Tony Blairi maharahustamiseks. Kuid varem või hiljem peab mõni Ameerika riigimees ütlema Iisraeli peaministrile tõtt ning leidma viisi, kuidas teda end kuulama panna. Iisraeli liberaalid ja mõõdukad palestiinlased on kaks aastakümnet teinud tänamatut tööd, rõhutades, et Iisraeli ainus lootus on lammutada peaaegu kõik asundused ja pöörduda tagasi 1967. aasta piiridesse, pälvimaks vastutasuks araabia maade tõelise tunnustuse neile piiridele ning stabiilse, terroristidevaba Palestiina riigi, mille garanteerijaks (ja talitsejaks) oleksid lääneriikide ja rahvusvahelised organisatsioonid. See on siiani konventsionaalne arusaam ning kunagi paistis see õiglase ja võimaliku lahendusena.

Aga ma kardan, et õige aeg selleks on mööda lastud. Praeguseks on sündinud juba liiga palju asundusi, liiga palju juudi asunikke ja liiga palju palestiinlasi ning nad elavad kõik kõrvuti, ehkki okastraadi ja passiseadustega eraldatult. Mida "teekaart" ka ütleks, on tõeliseks kaardiks see, mis maa peal paistab, ning see, nagu iisraelased ütlevad, peegeldab fakte. Pole ju võimatu, et üle veerand miljoni raskelt relvastatud ja subsideeritud juudi asuniku kunagi vabatahtlikult lahkuvad Palestiina araabia-poolet; aga ükski mulle teadaolev inimene ei usu seda. Paljud neist asunistest pigem sureksid – ja tapaksid – kui koliksid minema. Viimane Iisraeli poliitik, kes riigi poliitika nimel juutide pihta tule avas, oli David Ben-Gurion, kes 1948. aastal desarmeeris jõuga Begini ebaseaduslikud

Irguni väesalgad ning liitis need vastloodud Iisraeli kaitsevägega. Ariel Sharon ei ole aga Ben-Gurion.³

Aeg on mõelda mõeldamatut. Lahendus kahe riigi kujul – Oslo protsessi ja praeguse “teekaardi” tuum – on arvatavasti juba hukule määratud. Me lükkame iga aastaga ainult edasi vältimatut ja üha raskemat valikut, mida on seni tunnistanud vaid äärmusvasak- ja -parempoolsed, kumbki omadel kaalutlustel. Lähiaastatel Lähis-Ida ees seisev tõeline valik tuleb langetada kas etniliselt puhastatud Suur-Iisraeli või juutide ja araablaste, iisraellaste ja palestiinlaste kahe rahvuseline ühisiigi kasuks. Just sellisena näevad valikut karmi joone ajajad Sharoni valitsuses ning sellepärast nad valmistuvadki araablaste kõrvaldamiseks, pidades seda juudi riigi ellujäämise vältimatuks tingimuseks.

Aga mis siis, kui tänapäeva maailmas polegi kohta “juudi riigile”? Mis siis, kui kahe rahvuseline lahendus pole üksnes üha tõenäosem, vaid tegelikkuses ka soovimiseväärne tulemus? See polegi nii kummaline mõte. Enamik selle essee lugejaid elavad pluralistlikes riikides, mis on juba ammu muutunud paljurahvuselisteks ja mitmekultuurilisteks. Hoolimata Valéry Giscard d’Estaing’i unelmatest on “kristlik Euroo-

pa” surnud kirjatäht; tänapäeva Lääne tsivilisatsioon on mitmete värvide, religioonide ja keelte; kristlaste, juutide, moslemite, araablaste, indiaanlaste ja paljude teiste põimim – nagu on kogenud igaüks, kes on Londonis, Pariisis või Genfis käinud.⁴

Ka Iisrael on mitmekultuuriline ühiskond, ehkki seda ametlikult ei tunnistata. Ta jääb aga demokraatlike riikide seas erandiks oma klammerdumisega etnilis-religioossete kriteeriumide külge, mille põhjal kodanikke määratletakse ja eelistanetakse. Ta pole moodsate riikide seas erandlik mitte selle pärast – nagu väidavad mõned paranoilisemad Iisraeli toetajad –, et tegu oleks *juudi* riigiga, mille vastu on kõik ülejäänud; vaid selle pärast, et tegu on juudi *riigiga*, milles üks kogukond – juudid – on seatud teistest kõrgemale, ja seda ajastul, milles ei ole kohta niisuguse riigile.

Pikka aega oli Iisraelil juudi rahva silmis eriline tähendus. Pärast 1948. aastat võttis see riik vastu sadu tuhandeid abituid põgenikke, kel polnud minna kusagile mujale; ilma Iisraelita oluks nende olukord äärmiselt süinge. Iisrael vajas juute ja juudid vajasid Iisraeli. Riigi sünnitingimused on seega sidunud Iisraeli identiteedi lahuta-

³ 1979. aastal, pärast rahulepingut Anwar Sadatiga, käskisid peaminister Begin ja kaitseminister Sharon armeel sulgeda juudi asundused Egiptusele kuuluval territooriumil. Mõnede asunike vihasest vastupanust saadi jagu jõuga, kuid keegi ei saanud surma. Tollal aga seisis sõjavägi vastamisi kolme tuhande ja mitte veerand miljoni ekstremistiga, ning kõnealune maa oli Siinai kõrb ja mitte “piibli Samaaria ja Juudamaa”.

⁴ Itaalia albaanlased, Prantsusmaa araablased ja neegrid, Inglismaa aasialased puutuvad endiselt kokku vaenulikkusega. Väike osa valijaist Prantsusmaal ja Belgias ning isegi Taanis ja Norras toetab parteisid, kellele vaenulikkus “immigratsiooni” vastu on mõnikord ainsaks platvormiks. Kuid võrreldes kolmekümne aasta taguse ajaga on Euroopast saanud võrdsete kodanike mitmevärviline mosaiik ja niisugused on kindlasti ka tema tuleviku üldjooned.

matult kokku Shoah'ga, Saksa projektiga Euroopa juutide hävitamiseks. Seetõttu jõuab igasugune Iisraeli-kriitika möödapääsmatult tagasi mälestuse juurde sellest projektist – ning Iisraeli apoloogeetid Ameerikas on häbitult varmad seda ära kasutama. Juudi riigi puudustest kõnelemine samastatakse vaenuga juutide vastu; isegi alternatiivsete Lähis-Ida konfiguratsioonide kujutlemist hinnatakse moraalselt võrdväärseks genotsiidiga.

Teise maailmasõja järgsetel aastatel pakkus Iisraeli riigi olemasolu kindlustunnet ka neile miljonitele juutidele, kes Iisraelis ei elanud – nad võtsid seda kas kindlustuspoliisina antisemitismi võimaliku taassünni vastu või lihtsalt meeldetuletusena maailmale, et juudid tahavad ja suudavad vastu panna. Enne juudi riiki pidid juudi vähemused kristlikes ühiskondades ärevalt üle õla piiluma ning hoidma madalat profiili; pärast 1948. aastat võisid nad ajada selja sirgu. Kuid viimastel aastatel on olukord traagiliselt pöördunud.

Tänapäeval tunnevad mitte-Iisraeli juudid end taas kriitika ja rünnakute märklauana asjade eest, mida nemad teinud ei ole. Kuid sedapuhku hoiab neid oma tegudega pantvangis hoopis juudi ja mitte mõni kristlik riik. Diasporaa juudid ei saa mõjutada Iisraeli poliitikat, kuid neid kiputakse ikkagi sellega samastama – muide ka seetõttu, et Iisrael ise nii pealetükkivalt taotleb nende lojaalsust. End juudi riigiks nimetava riigi käitumine mõjutab seda, kuidas kõik ülejäänud vaatavad juutide peale. Euroopas ja mujal sagenevad rünnakud juutide vastu on eelkõige seletatavad (peamiselt noorte moslemite) valesti suunatud katsetega teha Iisraelile

tagasi. Masendav tõde on see, et Iisraeli praegune käitumine ei ole halb üksnes Ameerikale, kuigi ta on ka seda. See pole isegi halb pelgalt Iisraelile endale, nagu paljud iisraellased vaikselt tunnistavad. Masendav tõde on see, et tänane Iisrael teeb halba juutidele.

Maailmas, kus rahvused ja rahvad üha enam segunevad ning omavahel omaenda äranägemise järgi abielluvad, kus kultuurilised ja riiklikud kommunikatsioonitõkked on varisemas, kus üha rohkem inimesi kannab korraga mitmeid isevalitud identiteete ning tunneb end ahistatuna, kui peab järgima ainult ühte neist, – niisuguses maailmas on Iisrael tõesti anakronism. Ja mitte lihtsalt anakronism, vaid talitlusrakustega anakronism. Tänapäeva avatud pluralistlike demokraatiate ning sõjakalt sallimatute, usust kannustatud etnoriikide “kultuurilises kokkupõrkes” riskib Iisrael jääda valele poolele.

Iisraeli muutmine juudi riigist kahe rahvuseliselt riigiks ei oleks kerge, kuid mitte ka nii võimatu, nagu esialgu paistab: see protsess on *de facto* juba alanud. Nii juutidele kui araablastele põhjustaks see märksa vähem vapustusi, kui selle religioossed ja natsionalistlikud vastased väitma hakkavad. Igal juhul ei ole mulle teada ühtegi paremat ideed: see, kes siiralt usub, et praegu ehitatav ja suuri vaidlusi põhjustav elektrooniline tara lahendab probleemid, ei tea viimase viiekümne aasta ajaloost midagi. Mainitud “tara” – tegelikult küll kraavidest, taradest, anduritest, liivaribadest ja kohati kuni üheksa meetri kõrgusest müürist koosnev tsoon – võtab enda alla, killustab ja röövib araablaste põllumaad. See hävitaks nende külad, elatusal-

likad ning araabia-juudi ühiselu seni veel eksisteerivad riismed. Tara üks miil läheb maksma umbes miljon dollarit ning ta ei too kummalegi poolele muud kui alandust ja ebamugavusi. Nagu Berliini müür, näitab seegi rajatis, millisesse moraalsesse ja institutsionaalsesse pankrotti on jõudnud režiim, mida müür kaitsma peaks.

Kaherahvuseline riik Lähis-Idas vajaks Ameerika-poolset julget ja otsusekindlat eestvedamist. Niihästi juutide kui arablaste julgeoleku tagamiseks oleks tarvis rahvusvahelisi jõude – ehkki legitiimselt moodustatud kaherahvuselisel riigil oleks

mitmesuguste äärmuslaste ohjeldamine omaenda piirides märksa kergem, võrreldes olukorraga, kui need imbuvad sisse väljastpoolt ning saavad mõlemal pool piiri toetust vihastelt ja kõrvaletõrjutud kogukondadelt.⁵ Lähis-Ida kaherahvuseline riik nõuaks uue poliitikute klassi teket nii juutide kui arablaste seas. Kogu see idee on mitte just paljulubav segu realismist ja utopiast ning niisugusena pole see teab kui heaendeline lähtealus. Aga alternatiivid on palju-palju hullemad.

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

TONY JUDT (sünd 1948) on New Yorgi ülikooli juures asuva Erich Maria Remarque'i Instituudi direktor ja Viini Inimteaduste Instituudi kirjavahetajaliige. Ta on uurinud peamiselt Teise maailmasõja aegset kollaboratsioonismi ja vastupanuliikumist ning sõjajärgse Euroopa poliitilist ja intellektuaalset ajalugu. Raamat *Past Imperfect: French Intellectuals 1944–1956* (1992, Ebatäiuslik minevik: prantsuse intellektuaalid 1944–1956) käsitleb prantsuse vasakintellektuaalide poliitilisi kõikumisi. Tulevikku vaatav *A Grand Illusion? An Essay on Europe* (1996, Suur illusioon? Essee Euroopast) on kirjutatud europessimistlikult positsioonilt. Tony Judti viimane raamat *The Burden of Responsibility: Blum, Camus, Aron and the French Twentieth Century* (1998, Vastutuse koorem: Léon Blum, Albert Camus, Raymond Aron ja prantsuse 20. sajand) käsitleb pealkirjas mainitud kolme tegelast vastutustundlike intellektuaalide eeskujuna. Eesti keelde on temalt tõlgitud “Minevik on teine maa” (*Akadeemia* 1994, 8, 9), “Milline ajastu lõppes Euroopas 1989. aastal” (*Vikerkaar* 1995, 5/6) ning “Ameerika ja sõda” (*Looming* 2001, 12).

M.V.

⁵ Burg märgib, et Iisraeli praegune poliitika on terroristide parim värbamisvahend: “Me ei hooli Palestiina näljaste ja alandatud laste saatusest – miks me siis üllatume, kui nood end meie restoranides õhku lasevad? Isegi kui me tapaksime tuhat terroristi päevas, ei muudaks see midagi.” Vt Burg, “Le révolution sioniste est morte”.

VAATENURK

Ene Kõresaar Ajaloopiltide dialoog eestlaste elulugudes

EESTI RAHVA ELULOOD. *Elulood III. Elu Eesti NSV-s. Koost. Rutt Hinrikus. Tänapäev, Tallinn, 2003. 512 lk. Hind 224 kr.*

Mõned aastad tagasi rääkisin ühes Ida-Virumaa linnas eluloopäeval kokkutulnutele muljest, mille olin saanud 1990. aastatel kirjutatud elulugudest: nn küpse sotsialismi aeg pole elulugudes teema, sellest libisetakse üldise elukäigu kirjeldamisega lihtsalt üle. Vastuseks leidsid (potentsiaalset) elulookirjutajad, et nõukogude "hallist tegelikkusest" polegi midagi rääkida, nagu poleks ajalugu toimunudki. Minevik räägib meiega vaid niivõrd, kui võrd see on oleviku jaoks kõnekas. Nüüdseks on "nõukogude minevik" taas hääle saanud. Tasa-pisi, alustades populaarkultuurist ja meelelahutusest ning jõudes "tõsiste" asjadeni, tollase elukogemuse tunnustamiseni.

Säärase tunnustamise vajadus väljendub selgelt juba Ühenduse "Eesti Elulood" üleskutsele vastanute arvus. Eluloovõistlusest "Minu ja minu pere elu ENSV-s ja Eesti Vabariigis" võttis osa rohkem inimesi kui kunagi varem. Elulugude põhjal koostatud kogumikki taotleb kogemuse rehabiliteerimist. Marju Lauristin kirjutab oma eessõnas "Inimene ja süsteem" kohanemi-

sest ka ENSV kontekstis. See on tähelepanuväärne muutus, kui meenutada, et 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algul (inertsist hiljemgi) oli meil kaks keskselt kohanemisdiskursust – represseeritute kohanemine Siberis ning põgenenute kohanemine väljaspool sotsialismiruumi. Rõhutada kohanemist Nõukogude süsteemiga Eestis argielu tasandil tähendab eelnevaga võrreldes ühtlasi argikogemuse depolitiseerimist. Keegi ei saa süsteemis elada seda lõpmatult ignoreerides.

"Eesti rahva elulood III" on tegelikult 1990. aastate laps. Enamik elulookirjutajaid selles kogumikus lahendavad kahte konflikti korraga. Ühelt poolt tuleb lahendada eelmise ja praeguse sotsiaalse kogemuse vaheline konflikt. Teiseks vajab lahendamist konflikt, mis on tekkinud kogemuse ja selles rääkimise diskursuse vahel – ehk selle vahel, mis kirjutajate jaoks oli elu ning mida teised nüüd sellest arvavad (ehk: "mis elu see oli"). Tasub meenutada, et 1990. aastatel kujundas ajalooilte – (tüpiseerivaid) minevikutõlgendusi – rahvusluseoloogika, mis väärtustas nostalgiliselt Teise maailmasõja eelset aega (iseseisvus kui rahvuse ülim eesmärk). "Vene aja" pildis domineeris harmoonilise rahvusliku arengu katkestuse motiiv. Nõukogude-aegsele ajalootõlgendusele seati vastu teine, rahvuslik-normatiivne käsitlus. Minevikku suunatusest sai suhteliselt kiiresti liikumine *per aspera ad astra*; kummatigi muutis see aga vähe sot-

sialismiaja poliitilises käsitlemises: seal taandati kogemus ikka poolt–vastu-, halb–hea–skeemi. Elulugudes endas avaneb 1990. aastate diskursus N. ajast (õigemini selle retseptioon) dialoogis individuaalse argikogemusega. Mõned näited:

“Juba hakkasid puhuma muutuste tuuled, mille üheks avaldumisvormiks oli sõjas olnud meeste mõnitamine TV-s ja trükiajakirjanduses. Mäletan noorte tehtud TV-saadet, kus pidžamas vanamehele oli kõikvõimalikke medaleid rinda riputatud ja vanamehest endast tehtud ajuvaba olevus. Mees vaatas seda saadet ja suured pisarad veeresid üle põse” (lk 54).

“See jutt, et siis oli nõukogude aeg ja muud peale partei ajaloo ja ajaloolise materialismi ei õpetatudki, pole õige” (lk 225).

“Ehkki nüüd näikse paljud arvavat, et kõik sinna (KP-sse) sattunud kangesti ise kippusid kas veendumusest või karjerismist, valitses ka partei ridade suurendamises range plaanimajandus ja kindlad reeglid” (lk 287).

“Ema ja isa, ehkki nad töötasid nõukogude aparraadi ametnikena, ei olnud siis ega hakanud ka hiljem parteilasteks. Kuid nad ei nutnud ka taga Eesti Wabariiki, ei peitnud pööningul sinimustvalget ega tähistanud jõulusid tihedasti ettetõmmatud kardinat taga, nagu praegu enamik väidab end teinud olevat” (lk 361).

Dialoog, kus vastuargumendina kasutatakse omaenda privaatselt kogemust, püüab diferentseerida 1990. aastatel kujunenud suhteliselt normatiivset ajaloopilti. Ning kuigi elu “pärast sõda” käsitatakse valdavalt ikka katkestuste ajana, hakkab pilt siiski erinevate kogemuste sissetoomi-

sega mitmekesistuma. Näiteks: 90. aastatel kirjutatud, eelkõige vanemate eestlaste elulugudes (vrd nt “Eesti rahva elulood I–II”) domineerivad sõjajärgse aja pildis kaks negatiivset tegelaskuju, uusmaasaaja ja Venemaa eestlane. Uusmaasaajat iseloomustatakse kui järjepidetut, töömoraali ja peremehetundeta tüüpi, kes ampsab oma tüki, laseb selle aastaga põhja ning jätkab rahumeeli oma mõttetut eksistentsi. Sellist uusmaasaaja-tüüpi leidub ka siinses kogumikus, kuid selle kõrval muutub nähtavaks ka uusmaasaamine (ja -andmine!) kui kohanemisstrateegia, st omavahelisel kokkuleppel otsitakse lugupeetud ja töökas mees äravõetud maatükki majandama, et talu piirid “tegelikult” samaks jääksid. Harimatu, juhmi ja umbkeelse *jeestlase* kõrvale aga ilmub ka tema inimliku näoga variant, kes eristub konformistlikest kaasmaastest kui vajalikul hetkel käe ulatav kaitseingel.

Ajalootõlgenduse mitmekesistumine on märk mälu depolitiseerumisest. Võimaluse selleks annab osalt ka elulugudes lahendatava konflikti nihkumine sõjajärgsest ajast tänapäeva, eriti 1990. aastatesse. Siin võiks järele mõelda, kuidas mõtestada nostalgiat elulugudes ehk teisisõnu, kas igasugune minevikukogemust positiivselt väärtustav hinnang on tingimata nostalgiks – möödunud aja ihaluseks – tembeldatav? 1958. aastal sündinud naine ütleb: “mulle meeldis nõukogude kord, kuni see kestis” (lk 413), ega anna tegelikult hinnangut “korralt”, vaid omaenda privaatsele eluilmale selles (loe: mulle meeldib minu elu). Avalikus ja poolavalikus sfääris toimunu jääb üldse elulugudes enamasti varjatuks. Avaliku–privaatse terav eristumine on süs-

teemispetsiifiline kogemus, mida elulugudes kasutatakse ka rehabiliteeriva argumentina: *Loomulikult oli olemas nn nomenklatuur, aga see ei puutunud meis, meil oli oma elu.*

Teist selgesti esile tulevat dialoogi peetakse ENSV elulugudes ajaloopildiga, mille süsteem oli iseenese kirjeldamiseks loonud. See dialoog on ühelt poolt juba visuaalseltki hästi jälgitav – tänu rohketele jutumärkidele; teisalt aga ka varjatud, sest seda kasutatakse viisil, mis on iseloomulik kõneaktele totalitaarses ühiskonnas:

“Nädal enne (1944. aasta) jõule saime esimese hinnalisema “kingituse nõukogude näärivanalt”: 16. detsembri hommikuks oli isale kutse ilmuda vallamajja. (...) Tribunal andis isale §58 alusel 15 + 5 ja sõidutas Kolõmale” (lk 157).

“Umbes 9. klassis tuli astuda ka “kuulusrikkasse” komsomoliorganisatsiooni” (lk 177).

“Teadsin seda isegi, et “nõukogude kord ja seadusandlus on karm, aga õiglane”” (lk 161).

“Kolhoositee algas meil 1949. a. kevaldel, kui olin lõpetamas IV klassi. Huvi tekkimisele aitas tõhusalt kaasa 25. märtsi küüditamine” (lk 141).

“Kahel esimesel (ülikooli)aastal tuli sissejuhatuseks kõrghariduse omandamisel näidata oma oskusi kolhoositööl” (lk 144).

“Kui tavaliselt sai majand kartuli müügist 4 kopikat kilost, siis sõbraliku abi kartulite eest, mis kuhugi enam ei kõlvanud, maksti majandile 12 kopikat kilost” (lk 238).

Kui siin mingeid tendentse püüda esile tuua, siis 1940.–1950. aastate sündmustest jutustades kasutatakse pigem otsest ja

varjamatut dialoogi Nõukogude-aegse ametliku ajaloopildiga (nt “1944. a. saabused siis “vabastajad””), mis tabab kaks kärbest ühe hoobiga – avaldab nii sündmuse ‘tegeliku tõe’ kui ka tõe selle moonutamise kohta. Ülejäänud 30 aasta kogemust väljendav rikkalik folkloor ei ole nii ühemõtteline ning peegeldab pigem toimetulekureaalsust ning kohati absurdset mõjuvaid strateegiaid süsteemiga suhtlemises (esimene analoogia, mis pähe tuleb, on *Pikri* sõnaseletused). Niisama huvitav küsimus kui see, kuidas oma kogemusest ja ajast jutustatakse, oleks – miks seda nii tehakse? Kui võrrelda näiteks tänapäevaseid Eesti ajaloo õpikuid (kuigi institutsionaalseid “mäلودokumente”) elulugudega, siis selgub, et sovetliku fraseoloogia kasutamine kõnealuse perioodi kirjeldamiseks on ühtviisi iseloomulik nii avalikule kui privaatsele mäletamisele. Kas oma sõnu, millesse kogemust tõlkida, veel ei ole või tundub see kogemus nii ainukordne, et on kaasaja keelde tõlkimatu?

“Täielik vabanemine on aeganõudev protsess,” ütleb elulookogumiku koostaja Rutt Hinrikus saatesõnas. Kui vabanemist võiks tähistada mälu diferentseerumine, siis “Eesti rahva elulood III” näitel on see protsess alanud. Huvitav, kas juba kogutavate venekeelsete elulugude valik võiks ilmuda köites “Eesti rahva elulood IV”?

HASSO KRULL

Patsifistlik eepos ja kirjanduslik sõda

LEMBITU. *Kreutzwaldi usulis-filosoofiline maailmavaade. Koostanud Urmas Sutrop. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2003. 541 lk. Hind 237 kr.*

*Kreutzwald'i Lembitu tahab oma
sisu poolest tõsine kangelase laul
(ernstes Heldengedicht) ehk epopöe
olla...*

(Juhan Kunder, 1884).

*Kreutzwald on tõlkinud "Buddha"
Eesti keelde
(Ado Säärts, 1927).*

*Meil algas sõda, kui sa olid läinud,
Sest Wamba rutas Lätti rööwima,
Kus tema nende maa olnd paljaks
teinud
Ja koju tulnud rikka riisuga.
Kui kawal Saksalane seda näinud,
Olnd tagasihutand ta kiiruga;
Seal surma meie wahwadele tehti,
Et pisut kojutulejaid neist nähti
(“Lembitu”, 17. laul).*

1

Eepos on vähetootlik kirjanduslik. Erinevalt romaanist, luuletusest, näidendist või esseest tuleb teda seetõttu määratleda vaid üksikute näidete varal, mis võivad omakorda erineda, tekitades veel rohkem segadust. Ettekujutus *romaanist* saadakse

tavaliselt kümnete, sadade, isegi tuhandete romaanide lugemise kaudu; ettekujutus *luuletusest* sisaldab haritud lugejal mustuhat teksti, mis kõik on üheskoos ehitatud luuletuse arhitektsti. Seevastu *eepos* pannakse harilikult kokku paarist-kolmest lünklikult loetud tekstist, mida täiendavad kirjandusteadlaste kommentaarid ja definitsioonid; need definitsioonid aga sõltuvad omakorda sellest, kas kirjandusteadlane on klassitsist, romanist, germanist, indoloog, assüroloog jne.

Küllap just seepärast tehakse suurtes keeltes vähe vahet *eepose* (kui ühe žanri) ja *eepilise* (kui ühe žanritunnuse) vahel. Ühes inglise keele sõnaraamatus (Webster's, 1999) on sõna *epic* oma neljas esmatähenduses just adjektiiv, see iseloomustab “pikka, harilikult ühe kangelase ümber koondatud luuleteost, mis kõrgstiilis jutustab rea suuri sündmusi või saavutusi”. Prantsuse keeles (Petit Robert, 1989) on *epique* see, mis “jutustab kangelastegudest värssides”, *epopée* aga “pikk luuletus (ja hiljem mõnikord kõrgstiilis proosajutustus), kus imepärane seguneb tõelisega ja legend ajalooa ning mille eesmärk on pühitseda kangelast või suursündmust”. Meie pruugile kõige lähemal on mõistagi saksakeelne *Epos*, mis etümoloogiasõnastiku järgi (Duden, 1997) on kasutusele tulnud suhteliselt hilja – alles 18. sajandil – ning tähendab “jutustavat luuletust; kangelaslaulu” (*erzählende Dichtung; Heldengedicht*); vastav omadussõna *episch* on samaaegne ning selle seletuseks antakse “laialt jutustav” (*breit erzählend*).

Muidugi leidub suuremates sõnaraamatutes ja entsüklopeedilistes koguteostes palju pikemaid seletusi, aga need ajavad

sõna tähenduse üksnes keerulisemaks. Seepärast tundub, et “eepose” määratlemiseks on põhijoontes kaks teed. Ühel juhul võime lihtsalt üles noppida need peamised vormilised ja temaatilised tunnused, mis paistavad erinevates määratlustes korduvat: sel juhul võiks näiteks öelda, et eepos on (1) värsstekst, mis on (2) tavalisest luuletusest tunduvalt pikem, millel on (3) jutustav ülesehitus ja mis esitab (4) müütilisi sündmusi (5) ülevas stiilis. “Gilgames”, “Mahabharata”, “Ilias” ja “Kalevala” on siis kõik ühtviisi eeposed – hoolimata sellest et nad võrsuvad eri traditsioonidest ning on mahult ja stiililt väga erinevad. Teisel juhul võime oma kujutelmavormida kindla eeskuju järgi, võttes selleks näiteks Homerose eeposed; siis on kaheldamatult eeposlik ainult Vergiliuse “Aeneis”, mis Homerost otseselt jälgendab, kuid samuti Féneloni “Télémaque”, hoolimata värsivormi puudumisest.

Tõeliselt viljatu, ebaproduktiivne žanr on eepos juhul, kui ta ise projitseeritakse müütilisse minevikku, millel ei ole tänapäevase individualistliku maailmaga enam seost. Sel pinnal vastandas eepost ja romaani hegeliaan Georg Lukács: “Eepose kanglane ei ole rangelt võttes kunagi indiviid. Ammustest aegadest peale on eepose olemuslikuks tunnuseks peetud seda, et tema objektiks ei ole üksikisiku, vaid kollektiivne saatus. Ning seda õigusega, sest eepilist kosmost määratleva väärtussüsteemi täiuslikkus ja ühtsus loob liiga orgaanilise terviku selleks, et mõni ta osa

võiks niivõrd endasse sulguda, niivõrd enesele keskenduda, et käsitaks ennast sisemaailmana, et üksik isiksuseks saaks.”¹ Kui eepost määratleb ennekõike see, et ta kuulub kättesaamatusse muinasaega, igaveseks kadunud minevikku, polegi ta sõna tõsisel mõttes kirjanduslik žanr, vaid muinsuskaitse objekt. Ometi võime eepose tunnuste leidmiseks pöörduda ka vanema klassika poole. Aristotelese “Poetikast” loeme: “Eeposelooming järgib niisiis tragöödiat kuni selleni, et on tõsiste asjade jäljendamine suursuguse värsimõõdu abil; et tal aga on ühetaoline värsimõõt ning ta on jutustamine, siis selle poolest on nad erinevad; ja veel oma pikkuse poolest: tragöödia püüab, kuivõrd võimalik, olla ühe päikeseringi piires või kui, siis vaid pisut sellest väljuda, eepos aga pole ajas piiratud ja seepoolest erinebki, kuigi algul tehti selles suhtes ühtmoodi nii tragöödias kui ka eepostes.”² Mingist “indiviidist” ega “sisemaailmast” pole siin muidugi juttu, ja seega ei saa ka nende välistamine olla eeposele kohustuslik – juhul kui jääme seisukohale, et tänapäevane poeetika ja narratoloogia ikka veel viitavad Aristotelese jäljendusteooriale.

Viimast võimalust sunnib muu hulgas eelistama “modernse eepose” olemasolu. Kõige tugevamalt annab see tunda anglo-ameerika luules, mille isikueepose (*personal epic*) traditsioon viiakse tagasi Walt Whitmani “Rohulehtedeni” (1855). Samal aastal ilmus ka Longfellow’ “Laul Hiawathast”, mis Lukácsi järgi võiks olla

¹ G. Lukács, Eepos ja romaan. *Looming* 1985, nr 5, lk 679. Tlk T. Tasa.

² Aristoteles, Luulekunstist, 5. ptk. Tlk Jaan Unt, vt <http://www.ut.ee/klassik/aristoteles/>.

“päris eepos”, kuid seda teost on ameerika kirjanduses vähe hinnatud ja temast ei lähtu mingit traditsiooni. Raamatus “Kümnnes muusa” kirjutab Albert Gelpi: “Longfellow kasutas ameerika eepose loomiseks põlisrahva lugusid, aga tarbetu skandinaavia värsimõõt reedab tema euroopalikku rikutust. Seevastu Whitmani “laulud” algatasid hoopis barbaarsete, iseseisvalt tekkinud ameerika eepose.”³ 20. sajandil hakkas Ameerikas isikueeposi tulema üksteise järel: Ezra Poundi “Cantos” (1925–48), Charles Olsoni “Maximus” (1960–75), William Carlos Williamsi “Paterson” (1963), John Berrymani “Dream Songs” (1964–69), Louis Zukofsky “A” (1959–75), Diane di Prima “Loba” (1973–98), James Merrilli “Changing Light at Sandover” (1982)... Niisugune lõpetamatu ahel annab mõista, et eepos ei pruugigi olla vähetootlik kirjandusliik: juhul kui iga luuletaja võib oma elus kirjutada vähemalt ühe eepose, on rida alati avatud ja žanr muutusteks valmis, evolutsioneerudes pidevalt. Muinsuskaitse objektist ollakse siin kaunis kaugel, küsitavaks muutuvad määratlused “laialt jutustav”, “kangelaslaul”, “ühetaoline värsimõõt” jne, kuid samas jäävad alles kaks olulist põhitunnust: jutustuse (või teemade, motiivide jne) lõputu hargnevus ning tavalisele “proosale” vastanduv poeetiline vorm (mis võib, nagu öeldud, puududa klassitsistlikul eeskujueeposel).

2

Eesti kirjandusloos on seni eelistatud arusaama, et eepos on ligipääsmatu, muinsuskaitse alla kuuluv žanr. Kuigi Kreutzwaldi “Kalevipoega” on arvukate puuduste ja kohmakuste pärast nahutatud juba sadakond aastat, püsib ta ikka vankumatult oma kultuslikul kohal, olles sellisena asendamatu. Kui tegu on “rahvuseeposega”, polegi ju tähtis, milline on ta tegelik sisu, kui “rahvapärased” ta allikad, kas ta on või ei ole kirjanduslikult õnnestunud – see kõik on teisejärguline. Oluline on hoopis see, et tegemist on *ühainsa* teosega, mis on ilmunud *pöördelisel* ajaloohetkel ja ettekavatsetult hõivanud rahvusliku *fetiš*i koha. Nii nagu parlamentaarses demokraatias pole oluline presidendi isik, vaid tema sümboolne positsioon, on rahvuslikus kirjandusideoloogias oluline eepose positsioon – sümboolne koht, mille hõivanud tekst muidugi peab vastama kindlatele nõuetele, aga mis ise on olulisem kui sellele kohale asetatud teksti sisu. Ühesõnaga, väikeste teisenduste korral võiks eesti rahvuseepos sama hästi olla “Vaņapagan”, “Suur Tõll”, “Viimne reliikvia” või “Rummu Jüri”, kui keegi vaid oleks pöördelisel momendil vaevaks võtnud kirjutada sellenimelise pika, hargneva ja segasevõitu värssteksti.

Sarnaselt on paarkümmend aastat tagasi juba arutlenud Jaan Kaplinski: “Eeposel on Kreekale-Roomale toetavas kirjandustraditsioonis olnud eriline koht Homerosest saadik ja kujutelm, et korralikult rahval peab olema oma eepos, on vähemalt nii

³ A. G e l p i, The Tenth Muse. Cambridge, 1991, lk 156–157.

vana kui roomlaste katsed oma eepost luua (...). Oli lünk, olid impulsid seda täita ja viimaks leidis ka mees, kes lünga täitis. Ja selle lünga täitmine oli lugeda oskavatele eestlastele rõõmusündmus. “Kalevipoeg” kinnitas otsekui pitsseriga, et me oleme rahvas nagu teisedki, et meilgi olid oma vägimehed, et me pole ainult matsid ja orjad, vaid võime mõndagi.”⁴ Kaplinski seab esikohale kultuurilise “lünka” ja osutab, et see lünk on õhtumaises kirjanduses korduv ja traditsiooniline, sest oma eepose puudumise pärast olid masenduses juba roomlased; kui lünk siis täidetakse, sulgeb see akt teatava ideoloogilise ringi, kinnitades rahvuslikku emantsipatsiooni “otsekui pitsseriga”.

Kaplinski on hästi tajunud ka kultuurilise lünga hüpnootilist efekti, selle paradoksaalset püsimist, hoolimata kultuseepose olemasolust, ja siit johtuvat tungi täita kujuteldavat lünka üha uuesti ja uuesti. Ta arutleb August Annisti regivärsis lugulaulude üle, mida tollal oli ilmunud kaks köidet⁵, leides, et on “vale vaadata Annisti eepikat väljaspool seda peaaegu globaalset kirjanduse ja mütoloogia traditsiooni, pelkade eesti vanadest rahvalauludest põimitud lugulauludena”.⁶ Kuna regivärsis on ka Villem Ridala eepiliseks paisutatud naisevõtulugu “Toomas ja Mai” (1924), võrdleb Kaplinski seda Annisti teosega, tulles selgele ja ootamatule järele-

dusele: “kõikides senistes regivärssi või sellelähedast vormi kasutavates eepostes või poemides kohtame suurt vastuolu: mida autentsem on poetika, seda vähem sobib see eepilise sisuga, ja vastupidi.”⁷ Tõepoolest, kõiki lünga täitmise pretendentide, kõiki uhkesti ehitud kosilasi on kummitanud aristotelliku “ühetaolise värsimõõdu” normatiiv. Nõnda on nad meeletu innuga süüvinud regivärsi kvantiteerivasse värsimõõtu, alliteratsiooni ja parallelismi, hoolimata sellest et samasugune tont kord juba sõitis “Kalevipojast” üle nagu teerull. Usk, et regivärsis võiks saavutada tehnilise täiuslikkuse, on varjanud ära lihtsa tõsiasja – regilaul on vähemasti iseseisev žanr, veel enam, ta on just nimelt *laul*, maagiline lausumine, kosmiline rituaal. Luuletajal, kes tahaks jõuda regilaulu kosmosesse, oleks võib-olla targem üldse loobuda “värsi” jäljendamisest, kuivõrd selle lausumise täiust niikuinii ei saa lihtsalt ja ühemõtteliselt üle kanda.

Annistist ja eesti eeposest kirjutades ei maini Kaplinski Kreutzwaldi teist eeposekatset, postuumselt väljaantud “Lembitut”. Võib olla, et see on kõrvale jäänud põhjustel, mida 1967. aastal tagasivaateliselt analüüsis Endel Nirk (“...neljakümne aasta vältel suhteliselt elavat tähelepanu leidnud teos ei ole järgnenud niisama pika ajavahemiku jooksul enam ainsatki uut käsitluskatset esile kutsunud”, vt lk 310–311).

⁴ J. K a p l i n s k i, Luges August Annisti lugulaule ja mõeldes eesti eeposest. *Looming* 1984, nr 4, lk 572.

⁵ “Lauluema Mari” (1966) ja “Karske Pireta, maheda Mareta ja mehetapja Maie lood” (1970). Kaheksateist aastat pärast autori surma anti lõpuks välja ka kolmas köide “Udres-Kudres, Päeva poeg” (1990).

⁶ J. K a p l i n s k i, Luges August Annisti lugulaule ja mõeldes eesti eeposest, lk 572.

⁷ Sealsamas, lk 573.

Ometi oleks "Lembitu" eeposena tähelepanuväärne juba sellegi poolest, et Widmanni eeskujul on siin "ühetaoliseks värsimööduks" hoopis kuulus pentameeter, viiejalaline jamb, mille poeetikat kakskeelne kirjanik kahtlemata palju paremini valdas. Tõsi, selleski vormis pole Kreutzwaldi keel grammatiliselt kindel, nii et võib aru saada Tuglasest, kes 1919. aastal teatab: "Ja "Lembitut" lugedes tuleb tahtmine, kujutada kogu aeg neid mõtteid ja pilte ühel teisel keelel lausutuina, vanal, haritud ning nõtkel. Ei taha enam lugeda seda, mis Kreutzwald kirjutanud, vaid seda, mis ta kirjutada tahtnud" (lk 230). Tuglase lähenemine on küll naiivne, sest eks olnud Kreutzwald kohmakas ka "vanas" ja "nõtkes" regivärsikeeles; kuid teisest küljest toob see märkus meid kõige lühemat teed probleemi südamesse. Kreutzwaldi eesmärk ei olnud teha kirjandust, mis püüaks jõuda eesti keele kõige peenemasse, hapramasse ja imelikumasse olemisse: ta ei saanud ju olla Alliksaar või Jüri Üdi. Kreutzwaldi ettevõtte tuumaks on *nihke*, ja selle nihkeni peab ta jõudma kakskeelse kultuuri enese sees – lakkamatu tõlkimine on selle kultuuri olemus, ja kui "Lembitu" on Joseph Viktor Widmanni "Buddha" tõlge, siis on ta oma aja kontekstis seda kaalutletum ja läbimõeldum. Ehk borgeslikult öeldes, ta on seda puhtam *kirjandusteos*. Vahetades kangelase nime ja projitseerides kogu loo hoopis teisele ajaloolisele taustale, tekitab Kreutzwald patsifistliku eestikeelse eepose, mis "Kalevipojale" mitmes mõttes vastandub; sellest saab ühtlasi alguse kirjanduslik sõda, neljakümneaastane poleemika, mille lõpetab ootamatu puänt – "Lembitu",

olugugi varjatud ja vahendatud moel, on meie esimene buddhismi mõjudega luuleteos.

3

"Lembitu" uus mahukas väljaanne koosneb kolmest osast: 1885. aastal Tartus kirjastatud teksti faksimile, sellele järgnenud kriitika ja poleemika ning viimaks Kreutzwaldi maailmavaadet selgitav kompilatsioon, kuhu on peale käsitluste hõlmatud ta eneseegi kirjutisi. Urmas Sutrop on raamatu kokku pannud nii hoolikalt ja asjatundlikult, et tema tööd saab üksnes kiita. Ainus, mis koguteosest praegu silmanähtavalt puudub, on Widmanni "Buddha" uus, tänapäevane tõlge: nõnda ei saa me Kreutzwaldi tõlkijanatuuri kohta eriti palju teada, sest teksti pole millegagi võrrelda. Peame lihtsalt omaks võtma Ado Sääritsa väite, et Kreutzwald "ei ole tõlkinud mitte sõnasõnaliselt, vaid vabalt ja omapäraselt, võttes ette muudatusi" (lk 295). Seejärel tuleb pöörduda Kreutzwaldi teksti juurde tagasi ja vaadata, mis see meile tänapäeva kontekstis ütleb.

Eepose idee on tõesti šokeeriv: väepealik Lembitu (kellel, nagu rõhutavad kriitikud Kunderist Tuglase, pole ajaloolise Lembituga kuigi palju ühist) loobub pärast metsaerakuga kohtumist sõjapidamisest ja hakkab väljendama vaateid, mis nüüdsest vaatepunktist on pigem Tolstoi või Gandhi väärilised. Isa küsimusele, kas ta kõik võidetud vaenlased tappis, vastab Lembitu mõistatuslikult: "Mind aeti inimeste vastu sõtta!" (lk 35). Hiljem, kümnendas laulus, loobub ta üldse võimust, seletades asja järgmiselt:

*Ma jätan au ja walitsuse maha,
Kui sõa mässuta te' mind ei taha.
Ei himusta ma kuning' krooni kanda,
Waid waesel wiisil ilmas elada;
Ei tea ma isegi weel kuhu randa
Mull Taara tarkus teed saab juhtima.
Kui ükskord sõariistad warna panda,
Ja rahwas hädas õppind ohkama:
Siis tõutan tagasi ma jälle tulla
Ja kadund karjal truuwiks hoidjaks olla
(lk 83).*

Tundes Kreutzwaldi "Kalevipoja" autorina, seostub see tagasituleku-lubadus mõistagi eelmise eepose lõpuga, kus samuti töötatakse Kalevipoja kojutulekut. Veel enam – "Kalevipoja" viimane lugu (XX) ongi tervenisti pühendatud sõjapidamisele: kõigepealt võideldakse seal sakslastega ("Kalevite kange poega / Puistas ligi poole päeva / Väsimata võimusega / Raudameeste ridasida"), siis poolakate, leedulaste, tatarlaste ja venelastega ("Kalevite kange poega / Koristeli riismed kokku / Viis neid Vene väe vastu / Tapatantsi tallamaie"). Siingi loobub kangelane lõpuks valitsemisest ja annab selle üle Olevile, sest sõja koledused on teda üleliia masendanud:

*Ära pean mina minema,
Lindu, leinal lahkumaie,
Luike, muile lainetelle,
Kotkas, teiste kaljudelle.
Poen ehk põõsa paksustikku
Vaiksemaie varju-orgu,
Leinakase lehtedesse
Läinud aegu leinamaie,
Valusamat vaigistama,
Õnnetusi unustama.*

Võime öelda, et "Lembitu" kujutab endast ühtaegu "Kalevipoja" jätku ja ümberpööramist. Varasemas eeposes jõutakse patsifistliku ideeni alles lõpus, ilma seda pikemalt välja arendamata; hilisemas on see, vastupidi, sündmustiku käivitaja, arenedes lõikavaks vastanduseks kahe erineva elukäsituse vahel. Teatavas mõttes algabki "Lembitu" just sealt, kus "Kalevipoeg" lõpeb (või katkeb). Seega on Widmanni "Buddha" pakkunud just selliseid motiive, mida Kreutzwald "Kalevipoja" järje kirjutamiseks vajab, ja hüpoteeksti valik on tugevasti põhjendatud.

Ado Säärtsa järgi on Kreutzwald "Buddha" sisu tõlkides muutnud, kuna see ei vastanud tema "isiklikule tõetundmisele" ja "kunstimaitsele". "Kui Buddha elanud läbi valgustusmõnendi, jõudnud ateistlikule usutunnistusele, milline määrab ta moraali, pöörab tagasi varemeteks muutunud kodulinna ühes oma õpetusest osasaanutega, siis L[embitu] käib kristlaste radadel, loobub neist ja sisemises kahtluses, matnud naise, lõpetab oma tegevuse. (...) Lembitu tuleb Kreutzwaldi ilma vaate kohaselt teistlikule jumala tundmisele, kuid et teatavasti Kreutzwaldile ei olnud ristiusk tervikuna vastuvõetav, eriliselt selle dogmad ja kirik, siis arvustab Kr[eutzwald] Lembitu läbi õige teravalt ristiusku" (lk 296). Nõnda olevat Kreutzwaldi eepose kolm viimast laulu Widmannist eemaldunud, väljendades hoopis teistsuguseid veendumusi.

Siit järeldub, et "Lembitu" kõige algupärasem osa on just see, milles avaldub Kreutzwaldi "usulis-filosoofiline maailmavaade". Niisugusest eeldusest ongi lähtunud Urmas Sutrop, ja sellest on tingitud välja-

ande praegune kolmikjaotus. Kui aga vaadelda vaid luuleteost ennast – väljaande esimest osa –, siis ei pruugi praeguse lugeja huvikese sugugi koonduda eepose lõppu, kangelase ähmaste jumalaotsingute ümber. Lembitu jaoks on kristlus tõsine eetiline probleem; Riias elades ta näeb, et “Ei kristlased kõik rändand ühel sihil, / Neil jooksis mõni rada kõveras”, ja jõuab iseseisvalt arutledes kristliku monoteismi paradoksideni:

*Üks jumal olla neil ja isa taewas;
Mis pärast walawad nad temast kolm?
Ning puhuwad, et pühas usu laewas
On kolm ja üks just sarnaline tolm.
Üks jumal sureb kibedamas waewas,
Ja ommetegi elawad weel kolm!
Et kolm ja üks ei kuskil wahet näita:
Ei jaksa meele mõistus mitte täita
(lk 125).*

Need mõttekäigud tunduvad tänapäeva lugejale paratamatult triviaalsetena. Ühest küljest on selge, et just kristlike müütide paradoksaalsus annab neile jõu, mille najal kiriklik institutsioon praegu veel püsib; teisest küljest ei ole kristlaste silmakirjalikkus kellelegi üllatus, vähemalt seni, kuni kasvav põlvkond pole “usundiloo” sildi all saanud juba koolipingis ränka ajaloputust. Inimest, kes loeb raamatuid, mõistab teksti ja suudab seda iseseisvalt tõlgendada, niisugused küsimused ei vaeva – ja teleseriaali või koomiksiti ei tehta “Lembitust” niikuinii. Lühidalt, mulle tundub, et Kreutzwaldi usufilosoofia pakub huvi ainult neile, keda ühel või teisel põhjusel huvitab Kreutzwaldi isik.

Seevastu “Lembitu” patsifism mõjub ka

tänapäeval teravalt, isegi skandaalselt. Sõjavastane kangelane on ka praegu segadust külvav kuju, kes tekitab vastuolulisi tundeid ja sünnitab lahkavumusi. Patsifistlik eepos ja kirjanduslik sõda on ikka sama mündi kaks külge. Seda emotsionaalset laengut väljendab eriti jõuliselt Juhan Kunder, kelle kirjutis on kogumikus huvitavamaid just oma otsekoheuse tõttu:

“Lembitu, kui ülem Eesti väe juhataja, laseb end ühest võidu platsist, kus surnukehad maas seisavad, nii liigutada, et ta vaenlast isamaalt mitte täitsa verise otsaesisega välja ei kihuta, vaid käsu annab, sõameeste ja vanema Vamba nurinast hoolimata, kodu poole pöördma. (...) Ka keegi uue aja väeülem ei lase ennast langetada sõameeste kaebamisest liigutada, muud kui edasi, kui ta ka pärast silma pisaraid oma langenute üle nutab. Võidu lipud pannakse vaenlase käest võidetul kohal ülesse ja tungitakse uue rõhuga tema peale, kunni võit käes, ning siis lauldakse kirikutes ja majades võidu laulusi. Üks niisugune väe ülem, nagu Lembitu, saaks meie ajal – kus inimese armastus ometi äramõõtmata suur on – võlla poodud, sest ta on *isamaa äraandja*” (lk 144–145).

Kunderi meelest on Lembitut võimatu kangelaseks nimetada, ta on “üksik inimene, kes mõne iseäralise mõttega ehk oma hingega tülis on”. Kangelased on hoopis Atsu ja Wamba: esimene on “rauudne Eesti ülem[,] mõistab õigesti vaadata ja õiget kohut Lembitu üle mõista”; teine “tugev Eesti sõamees, sureb Eesti pinda kaitstes vägimehe surma” (lk 149). Seevastu Lembitu “on üks kuju, kellel midagi mehhist, oma aja tahtmist sees ei ole, kes ka vaimu poolest mitte *mõtleva* ei ole, vaid tule

luuletaja. Temal ei ole mitte vägimehe pead, vaid pehme mehe pehme süda rinnus, kellel ei troudust isamaa, rahva ega naise vastu ei ole. Ta on üks hingeteadline hale mõistatus” (lk 148).

Kuidas saaks veel otsesemalt osutada Kreutzwaldi hiliseepose poleemilist aktuaalsust? Kunderit lugedes saab hõlpsasti selgeks, et Kreutzwaldi teose kirjanduslik ärritavus, selle omamoodi geniaalsus ei tulene kindlasti mitte usufilosoofilistest mõtisklustest: see tuleneb vaid pealtnäha lihtsast trikist, vahetada nimi “Buddha” välja ühe teise nimega, “Lembitu”. Ja ongi tõlke asemel tekkinud uus kirjandusteos, mis keelelisest ebakindlusest hoolimata hämmastab, vaimustab, pahandab, ehmatub, ja tekitab vastandlike seisukohtade laviini.

FAGIRA D. MORTI **Närbuv lootus**

KRISTIINA EHING. SIMUNAPÄEV. Huma, Tallinn, 2003. 45 lk. Hind 50 kr.

Varasuvel ilmunud “Simunapäev” jäi mul suvepalavas riuliservale tolmuma. Nüüd, simunapäeva (28. oktoober) lähenedes, andis ta endast jälle märku. Kujult ilus klassikaline luuleraamat on kahjuks sisult liiga rabe ja hõre. Ehin küll mängib, mäng aga pole just nagu loomulik. Ei saa lausa öelda, et päris võlts, ja ei saa ka öelda, et justkui liiga läbi komponeeritud. Tekstid on siin kuidagi juhuslikud ja kaootiliselt läbi-segi, on lõpuni kauneid ja häid, ilusa

alguse ja kiivakirjunud lõpuga. Päris üdini halbu just ei tahaks nimetada, kuid kogu mängulisus on veel päriselt kätte harjutamata. Näib, et kohati tuleb välja, aga siis jälle on mõte rabas ja näpud tuimad. Ütleme, see on nagu laste klaverikontsert – mängib küll õigeid noote, peab pause ja kõigutab ka ennast, nagu on näinud proffe tegemas, aga seda õiget tunnetust ei ole veel sees, noot on paigal, kuid puine. Aga lapsevanemad kuulavad ja plaksutavad. Temast saab veel asja! Pole kahtlustki!

“Simunapäev” on hämmastavalt kohmakas, kui võtta arvesse, et Ehin peaks tänaseks päevaks juba profiliigas esinema ja just nagu seal ta liigubki. Samuti jääb mulje, et oli küll antud lubadus raamat välja anda, kuid selle jagu materjali ei olnud koos – nii ongi kaante vahele saanud tekste, mida muidu veel kõpitseks. “Simunapäevas” on 34 luuletust, kui kehavamad välja sorteerida, saaks just niipalju, et annaks osaleda mõnes kogumikus (nagu Ehin ka varem teinud on, “Üheksavägises” näiteks) ja seal silmagi paista. Autori isiklik raamat aga võiks olla siiski tihedam ja mahukam. 34-st luuletusest neli on üdini kaunid: “kui räästad tilguvad...”, “kui voolava vee ääres panid...”, “see aeg on käes...” ja “Tuleta meelde armastust”. Olgu üks neist ära toodud:

*see aeg on käes
kui maailm lõheneb
kui mahl voolab kasetiive pidi
ja kõik mida sa teadsid
kukub aeglaselt pooleks*

*see aeg on käes
kui sa tantsid oma kohmakat tantsu*

*hõõrud puusi vastu oma varju
näed jalataldadega
kuuled keelega
tunned lehtede langemist mägede taga*

*see aeg on käes
kui südame rauduks on lahti
põrandakivid ei põleta
käsipuu ei kõigu
võid näha millistest mineraalidest oled
tehtud –
kui lihtsast veest
kui hõredast õhust*

Siin ta on – hea luuletus, külmaks ei jäta, selge ja lihtne. Paraku ei saa seda hinnangut laiendada suuremale jaole “Simunapäeva” luuletustest. On küll selliseid, mis loovad atmosfääri, neis on värvi, kuid jäävad samas siiski kuidagi elutuiks, ei lähe korda, jäävad liiga poolikuks (“pärlijõe vana pärn...”, “Põud”). Mõni tekst on sootuks mõttetu mosaiik (“need igatsevad silmad saksofoni varjus...”). See on nagu hullumeelse hüplik sonimine või puberteetiku halvastivarjatud kohmakas flirt, mis Ehini sulest tulnuna mõjub sobimatult, temalt ootaks midagi enam. Ilmselt ei olnud tal kavas portreeterida segast 14-aastast, kui oli, siis va-bandust.

Mõni luuletus läheb ka päris puusse, näiteks:

*üks põialpoiss müüb turul lumeroose
mis sulavad väikeseks järveks
ja auravad pääsukesteks
otse ta tuliste sõrmede all*

*ei õnnestu tal täna kaubategu
ei õnnestu tal olla müüja nagu
ei õnnestu tal saada sentigi*

Näib, et Ehinil on kummitama jäänud põialpoiss ja lumeroosid (must lumeroos on tapvalt mürgine taim, muuseas) ja ta tahaks nende kujunditega midagi peale hakata, aga nagu kohe ei tule ka ja midagi teeb ja las ta siis olla pealegi, mõtleb viimaks. See on solkimine.

“Simunapäevas” on mitu head kevade-luuletust, on paar kena pildikest, väikest kitsilikku muinasjuttu, ja on näha, et “autorist saab asja”. Kahjuks see mulje, et hakkab-looma-hakkab-looma venib aastast aastasse. Võiks juba küll saada niipalju hoo sisse, et jätta poolikud tööd ja komistused sahtlisse. Kui nii edasi läheb, siis kümne aasta pärast avaldab Ehin raamatu pealkirjaga “Valitud luuletused – Best of...” ja see saab olema oi kui magus, nii umbes 50 tekstiga raamat, kus ka “Simunapäevast” lugusid sees. Vanarahvas ütleb: kes simunapäeval reht peksab, sellele annab põld järgmisel aastal hääd saaki. Egas muud, kui jääda uut saaki ootama, sest praegu Ehin laulab küll, kuid viisi ei pea. Ja see ei ole karaokebaari ühtlane ja kindel kvaliteet, see on ooperidiiva piinlik fopaa. Paljudele amatööridele teeks selline esitus küll au, kuid Tema!... Varesele valu!

ALVAR LOOG

Kas dändi südant tunnend Sa?

ASKO KÜNNAP. JA SISALIKUD VASTASID
(kolmes kirjas) = *And the lizards replied*
(in three letters). Näo Kirik, Tallinn, 2003.
66 lk. Hind 297 kr.

Juba sajandeid on Õhtumaa kultuuris püsinud arusaam, et nii nagu pilt vajab raami, küsib luuletus puhast valget paberit. Poeetilist teksti peeti semantiliselt eneseküllaseks ning selle füüsiline omaruum paberil oli püha ja puutumatu. Luulekogude kujunduses andsid tooni vagurus ja väljapaistmatus: soovides hoiduda “mürast”, eelistas raamatukunstnik kõnelda tasasel häälel. Harvad pildid markeerisid enamasti teksti semantilist läbipaistvust ja üheplaanilisust. Nende koht polnud mitte kunstiliste ambitsioonidega luuleraamatus, vaid lastele mõeldud kirjavaras või salmikus.

Usk sõna (ainu)tähistavasse jõudu pole tänaseks kuhugi kadunud. Ometi võib osutada, et ka kirjanduses ei tundu see esteetiliselt enam nii põhjendatud kui varem. Pilt tungib jõudsalt tekstiridade vahele, nagu tekst omakorda kujutavasse kunsti ja animafilmi. Seda meediumide vastasmängu dikteerib ajastu kõige ajalikum infokandja – ajaleht, mis on teatavasti süntees tekstist, pildist ja pealkirjadest. Pealkiri raamib teksti, tekst pilti, pilt omakorda pealkirja ja nii edasi ja tagasi.

Ajakirjandusliku käsitöö kunstilist tähenduslikkust mõistsid juba sürrealistid ja dadaistid.

Vaikselt ja kobamisi on seesugune mõtteviis ajanud võrseid ka meil. Lähimenevikust meenuvad kõigepealt Matti Mõguči “Õrn ja rõve” ning Sven Kivisildniku “Märg Viktor” (kujundajateks vastavalt Inno Chaan ja Virve Sarapik, ilmumisaastaks 1989). Paraku esindavad need kõik lähenemist, mis on taotluslikult *contra* ja *pulp* ning sellisena ka mõistetud. Seega ei lennanud need “käsigranaadid” veel üle müüri – meie luule peavool pääses suurema plahvatuseta. Käesoleval veebilehete ja disainerite ajastul on aga õhk taaskord esteetilise sissisõja meeleoludest tiine. Asko Künnap ongi üks neist vähestest vapratest, kes otsib juba aastaid reklaamitöö kõrvalt poeetilisele tekstile voolujoonelisemat keskkonda. Nii omi kui võõraid värse on ta lasknud muuhulgas trükkida kollasele paberile (“Neid vigu me ei korda”, 2000) ja mängukaartidele (“Kaardipakk”, 2001). Tõestamaks, et kujundus ei pea luuleraamatus tekstile üksnes sekundeerima, on Künnap viimaks turule toonud ka omaenese naha: ilmunud on tema esimene autorikogu “Ja sisalikud vastasid”¹.

Asko Künnapi debüüt on kauatehtud kaunikene. Ja kaunis ta on, toimides samaväärselt nii luulekogu kui kujundusõpikuna. Üks ei sega teist ja Künnapi puhul ei maksa kunagi välistada ka mingeid kolmandaid võimalusi. Ent tegu pole siiski mitte “lagede lõhkumise”, vaid kõigest

¹ Varem on kaante vahele jõudnud üksnes ta graafika ja lühiproosa: A. K ü n n a p, Pimeduse vastu / Against the Darkness. Tallinn, 1999.

uue esteetikaga, mille lõplik kroonimine laseb ennast ilmselt veel mõne aasta oodata. Raamatuna on “Ja sisalikud vastasid” kõike muud kui revolutsiooniline. Ta on lihtsalt ilus. Ehk ka natuke narkissoslik ja dänditsev. Seda parajalt doseeritud (enese)ironiaga, mida õhutab autori üleolek graafilisest ja keelelisest materjalist.

Künnapi esikkogu teeb lugejale juba kaugelt silma ning on väljakutsuv kui tänavatüdruk, püüdes pilku ja meelitades katsuma. Oma kehalisuses on see luule-raamatu kohta rõhutatult kohalolev (kol-lased kaaned, suur formaat, paksud lehed, hea paber), pealegi koletult kallis. Seda-võrd ekstensiivset mõõdet tarvitavad reeg-lina üksnes tekstid, mille pretensioon tä-helepanu järele on suurem kui nende te-gelik sisu või ilukirjanduslik väärtus (loo-sungid, reklaamid, logod jne). Künnapi luuletused on selleks liiga head, et sobi-tuda kirjeldatud kategooriasse.

Samas on huvitav jälgida, kuidas kõne-tab moodne arvutigraafika meid harjuma-tus keskkonnas – luuleaamatus, kus kõik tähenduslikud ühikud ja koodid on niigi viimseni pingul, kombates omaenese se-mantilisi piire ja lugeja vastuvõtuvõimet. Uhkel arvutidisainil on raha lõhn juures, mis kehtiva arusaamaga poeesiast veel hästi ei ühti. Niiviisi kujundatakse ju post-kaste ja taju risustavaid kaubanduslikke teadaandeid, või mis? Eks ole see eelkõige reklaamikeel, mille vastu iga linnainimene on jõudnud aastatega paksu sisemise im-muunsuskilhi kasvatada. Võib tekkida küsimus, kui palju on luulesõpru, kes Künnapi esikteose tingituna selle väljanä-gemisest lugemata jätavad. Ja teinegi: kui palju on neid, kes selle üksnes kujunduse

pärast omale koju toovad?

Sõltumata lugeja meelestatusest on oht, et Künnapi raamatus jäävad tekstid üldise garneeringu varju. Viimase uudsusel pole esimestel näiliselt midagi vastu panna – sõnade ja tähtedega ollakse enamasti juba harjunud. Tegelikult pole “Ja sisalikud vastasid” mitte disainimehe “pealekauba”-luulekogu, vaid küpse poeedi jõuline debüüt, mille ta soodsate asjaolude õnnelikul kokkulangemisel on ise palendanud. Samas on tähelepanelik lugeja selles leidu-vate tekstidega juba ammu tuttav: kaugelt enam kui kolmveerand neist on varem kas teistega kahasse avaldatud kogudes või perioodikas ilmunud. Seega keskkonnas, kus Künnapi hää ja autorlus oli paratama-tult lahustunud.

Juba üle-eelmisel kümnendil luuletajana debüteerinud Asko Künnap (vt *Noorus* 1989, nr 8) on lisaks riimile aastate jook-sul oma tekstides loobunud ka tumedama-test toonidest. Tema pehme, sõnadel kii-gutav süütu vabavärss vastab suures osas meedia poolt loodud ettekujutusele me-hest, kellele meeldib eelkõige “puhata ja mängida”. Mehele, kes on kulutanud oma hinge reisides ja armastades, seistes ava-tud silmadega vastu maailma ilule. Kün-nap teab ja on kogenud, et ilul on seleta-matu võime kurvaks teha. Tema kirjandus-likku hoiakut võikski iseloomustada kui esteetilist masohhismi või masohhistlik-ku esteetikat, mille sisemised printsibiid on hedonistliku koega. See ei igatse ära, ei nuta taga, ei õhka, ei protokollil – pigem pildistab meelelise säritusaja võimete pii-ridel, jälgides valu murdumist keele ning argiteadvuse erinevatel tasapindadel. Ühes mujal ilmunud luuletuses küsib Künnap:

“Kas sinul on kunagi olnud sõnu? / Musti sõnu – suuremaid kui elu. / Hetki elus, pesemata juukseid / – üldse juukseid suus. / Sõnu, sõnu, sõnu, sõnusõnusõnu, sõnu. / Veidraid öid täis unenägusid täis nägusid / ja linnu mida kaardil märgit pole” (Vikerkaar 2000, nr 7, lk 28).

Mälupilte ja tundeid kaunikõlaliste sõnade, bota- ja toponüümidega segades, anakronisme modernismide ja angliksismidega kokku kududes, sekka brände, tsitaate ja urbaanmütoloogiat, saavutab Künnap hääle poeetilise tämbri, millele kohalikud luules analoogi ei ole. Tema tekstidest õhkub kohati lausa religioosset rahu. Parimik neist on tüüned, neuroosi- ja irooniavabad, kirjutatud otsekui elu pausikohtades: “ingel tahab sinuga kõnelda / ja ei vali selleks vahendeid, / tasa, / kurbus sõidab trammiga treppi, / öösse sajab mitu, mitu lund, / tasa, / meilid loetakse läbi ja / mõtted tagantperra valjusti ette, / tasa (...) keegi ei käse, ei keela sind / ja armastus hakkab kui uni / tasa, tasa, tasa” (lk 15).

Künnap näib üldse vaikust armastavat – nii tema tekstid kui kujunduses kasutatud pildid (Iir Hermeliin, Igor Volk ja autor) on otsekui tunnete natüürmordid. Neis on läbipaistvate kihtidena laotud üksteise peale mitmed erinevad sfäärid reaalsust – vaikuse jõujooned köidavad linnaöö kimpu emotsionaalse mälu, ajas ja ruumis fikseeritud paikade, isikute, lõhnade, tekstide ning (viimaks ka) küberruumiga. Autori armastatumaks keskkonnaks on hilisõhtu, “päeva ärkamine öösse”. Ta kirjutab: “nüüd, kui on pärjatam, kaunim kui enne / kõik, mis üksindusse, unustusse puutub, / kui mitte mujal, siis

sus vaikes endas, / kus võsane käsi õhtuteks kergitab / päevakartlikku pimetuse serva” (lk 12). Künnap tekstid on nagu öösel iseenda meiliaadressile saadetud sõnumid, mis järgmisel pärastlõunal üle lugedes ilusateks, ning seejärel ka tähenduslikeks osutuvad. Ning see pealkirjagi pesa teinud “sisalik” – spekulatsioon – pole muud kui kasutajatunnus.

Vaatamata tajutavale literatuursusele iseloomustab Asko Künnap kirjanduslikku käekirja võluv iseeneslikkus: mingid emotsioonid ja mäluvildid voolavad ühtäkki libedalt läbi keele kitsa pudelikaela, juhulikud sõnad kõlavad kokku ning annavad endale rütmi. Seisundid korduvad ja püsivad nagu ka sõnad, mis neid edastama on pandud: “naaldusin tänava varjukülge, varju külge, / jaapani turistide magusasse mesilasperre, / kui õhus elev kõiktarretav plöks, plöks, plöks. / Ma tundsin ta ära” (lk 29); või: “saunast umbrohtude / kaudu kambriks, / kambriks takso tagaistmele, / lennujaama. Ja lennujaamast, / arvasid ära, jälle lennujaama. / Suurest ja kliinilisest / servast jaapanipärasest / lennujaamast lennujaama / ja lennujaama,” (lk 58). Teinekord katkeb mõte, leidmata oma loomulikku lõppu: “või oli see kõik kuidagi teisiti” (lk 10), “ja jäägu see siia pooleli” (lk 21), “ja olgu ja olgu ja olgu” (lk 37). Poeet Künnap armastab ja valdab pikka rida, ning kirjutab meisterlikult ka teises isikus.

Esikkogu põhjal otsustades esindab Asko Künnap seda praeguseks keskeale lähenevat põlvkonda, kelle “toal ja ajal” ei ole enam “must lagi”, olgugi et: “kui kuskil on kolmas graafikabiennaal, / on kuskil ka saaretäis sunnitöölisi” (lk 17). Tema

raamatus on "sitemad päevad" kohal üksnes varjudena ning emotsionaalsed ja eksistentsiaalsed mädapaised sügelevad vaid moe pärast, kui üldse. Kas seepärast või mitte, aga raamatust on jäänud välja mitmed tumedamad ja iroonilisemad tekstid (nt "Nüüd on valus, nüüd kirjutan!", "Pärastlõunal" jt), mis omale varem teisel lugejaid on otsinud, ning leidagi jõudnud. Ju ei sobinud nad kollaste kaante vahele. Kahjuks on puudu ka paar minu personaalset edetabelijuhti – "Siis kangelane" ja "Viierendal sekundil". Seega ei ole "Ja sisalikud vastasid" päris "Greatest Hits", nagu sai salamisi loodetud.

Künnapi tekstid ei kannu eneses ühtegi selgelt osutatavat ühishimetajat. See koondav tegur asub pigem väljaspool – kas läbimõeldud kujunduses, või poeetilises paratamatuses, mida tema luulest õhkub. Samas on just liigeses eklektilisuses ka kõnealuse debüütikogu ainsad puudused; kohati usaldab autor end rohkem, kui vaja oleks. Üksikute poeetiliste irooniasööstude (nt "Halb Lind, Valvas Kirp", "Tallinn, sõna "tallinn"", "Imelaps") kaasamine ühtlustab mingil moel küll raamatu üldpilti, ent "möödalaulmise" hinnaga, mida kooris ikka ette tuleb.

Tegelikult ei vaja disaineri ja graafiku esikkogu ühtegi õigustust ega seletust. Asko Künnapis on hea maitsega dändi, osav käsitööline ja vaieldamatu poeetiline talent kokku saanud. Künnap mängib mitut mängu korraga – nii sõnas, joones kui pildis – ja võidab need kõik. Sest teeb reeglid ise eelnevalt ringi. Teda ei saa naljalt kaotajaks jätta ka homsed või ülehomsed maitsekohtunikud, sest olemata ehk ajakohaselt moodne, on tema raamat

kord aastate pärast kui mitte rohkemat, siis ülimalt stiilne *camp*. Nii, nagu vaid üks südamega tehtud asi seda olla võib. Künnapi tekstid aga elavad ilmselt oma praeguse kujunduskeskkonna üle: antoloogiad trükitakse küllap puhtale valgele paberile ka tulevikus.

NEEME LOPP

6702 tähemärki

ANDRES KEIL. 151914 TÄHEMÄRKI. *Hotger, Tallinn, 2003. 154 lk. Hind 139 kr.*

Kui kujutada ette, et Andres Keili teos oleks võtnud hoopis mingi muu, näiteks hoone kuju. Kuidas see hoone möödakõndijale mõjuks? Aga majasviibijale? Kas see keskkond tekitaks temas mugavust või ahistust? Küsimus on tegelikult natuke ennatlik, sest ilmselt ei saaks Keili maja arhitektuurikomisjonist läbi. Vajalikud suhted poleks piisavalt tasakaalus. Ometi võib kindel olla, et ta tekitaks komisjonis elevust ja paneks küsima ruumide funktsiooni kohta üldse. Õnneks Keili teos ei ole hoone ja igal soovijal on võimalik sellest osa saada. Küsimused teatavate vahekordade üle võivad lugejas siiski tekkida.

Viide teisele kunstialale pole siin aluses päris juhuslik. Andres Keil on oma senistes ettevõtmistes pidevalt üritanud asetuda eri kunstialade vahele, lõimida neist kooslus, mis koonduks nimetuse alla (kunstiline) *tegevus* ja mille kirjeldamiseks näiks sobivaim interdistsiplinaarne *teooria*

(nii nagu Michel Foucault kunagi 1970. aastail soovitas). Ka Keili käesolev tekstikogu ei allu ühelegi klassikalisele määratlusele, ta ei ole heideggerlikus mõttes *Werk*, valmis teos. Ta ongi, nagu pealkiri viitab, tähemärgimasin, mis oleks võinud peatuda ka kusagil mujal kui 151914 juures. Tekstid siin ei taha niivõrd midagi öelda kui lihtsalt olla. Ometi on tegemist kirjandusega küllaltki tavapärasel mõttes, Keili tekstiline tegevus jääb siiski sõnade juurde, ehkki need ei moodusta klassikalisi kirjanduslikke kompositsioone. Keili tähemärgimasin on pakendatud esmapilgul pretensioonitusse ümbrisse.

Ei saa öelda, et erinevad kunstialad oleksid Keili produktist täielikult taandunud. Keili kirjanduslik tekst saab igasuguse kultuuritegevuse suhtes metatekstiks. Kultuurielust saab fiktsionaalne reaalsus, mida tekstides kogeb multifunktsionaalne tegelane Kenneth. Kenneth on selle raamatu kese, võiks öelda, et ta on ainus reaalne asi peale lugeja, kelle kohalolu teadvustatakse ja kelle tähelepanu tekst naudib (jutu "68" lõpp: "Kuidas see kõik Pentti Saarikoskiga seotud on? Noh, vaa-dake, kuidagi ikka on" – lk 100). Kennethi ümber valgub kõik laiali, temaga suhestuvad nii erinevad ideed kui erinevad naised, ükski neist ei kinnistu Kennethi külge. Kenneth on individuaal, kes liigub läbi ümbritseva maailma nagu tank läbi mudatõkke, teine on tema jaoks tühine. Selline suhe moodustab Keili raamatu fiktsioonimaailma keskse olemisviisi. Kennethit ümbritsevad igasugused objektid, mille piirjooned on ähmased, muu ilmneb tihti vaid funktsioonidena. See tähendab, et Kenneth *on*, ülejäänud *võib olla*. Kennethi

olemises on vabaduse vaoshooidmise mõnu, mis seguneb vastumeelsuse ja varjatud ihaga selle suhtes, mis seda vabadust ohustada võiks.

Seejuures on tähelepanuväärne lähene-mine kultuurile, mille metatekstiks Keili raamat, nagu öeldud, on. Kennethi tegutseb kultuuris. Kennethi vaade on alternatiivne kultuuripilt. Kultuur on esitatud ilma igasuguse vaimse palistuseta. Kultuur on miski, mis sunnib end peale, miski, mis igasuguse vaimse tegevuse peatab ja asetab selle ettekirjutatud vormelitesse. Kultuur on materiaalne haigus. Kultuurielu on tühi, võlts ja vale. Kultuuri libavaimsus ei lähe kokku kohatava elu kehalisusega.

Selline võiks olla Keili raamatu fassaad. Kuidas aga Keili tekstid tegelikult on?

Võiks öelda, et "151914 tähemärki" on pihustatud erinevateks seeriatega. Raamat koosneb juttudest, mis üldjuhul pole eriliselt kindlale ideele allutatud. Jutud lõpevad, kui Keili tekstimasinal jõud otsa saab. Keili tekstid ongi masinlikud, nad ei voha üle piiride, vaid liiguvad pideva järjekindlusega. Tekstid ei lange valitud stiilist välja. Sõnade masinliku üksteisele järgnemise tunnet võimendab asjaolu, et Keili kirjutus ei kirjuta lahti maailma, mis toetuks lugeja visuaalsele ettekujutusele. Keili tekst liigub pigem mingeid märksõnu pidi, teda huvitavad sõnade üksiktähendus, nende sümboolne pale, teatud põrkumised-kokkujooksmised nende kombineerimisel, mitte ühtne maailm sõnade taga. Keil ei kasuta lugu ega karaktereid. Kuna tekstides puudub selge tervikutaotlusega lugu, on need tihti küllalt lühikesed.

Keil tundubki esialgu olevat rohkem fragmendikirjanik, üksikud tekstifragmen-

did võivad juba täita teksti eesmärgi. Siin võib näha ka Keili tekstide üht suurimat puudust. Suuremates üksustes kipuvad need laiali valguma, ilma et see oleks kuidagi põhjendatud. See tähendab, et töötavaid fragmente ümbritseb tekstimaterjal, mis ei tooda mingisugust efekti, ei tööta. Ilmselt viitab Jüri Ehlvest raamatu tagakaanel samale, kui palub autoril mõelda nende linnukeste peale, kelle pesapuud paberitööstus maha võtab.

Seetõttu jätsid parema mulje lühemad jutud, kus Keili meetod pääseb paremini mõjule. Kuidas seda meetodit lähemalt kirjeldada? Ütleme nii: Keili tekst võtab mingi sõna, väljendi või kujutluse kui vältimatu etteantuse (mis võib esineda ka jutu pealkirjana, näiteks "Mora Nisses Sport", "Time is up", "Sild") ja hakkab otsima sellele sümptomeid, keelelist katet, justkui põhjendust selleni jõudmiseks. Seejuures kehastub otsing läbi kellegi Kennethi tegevuse ja mõtlemise, mis on lisaks laetud ühes Ida-Euroopa väikeriigi provintsilinnas valitseva kultuuriga läbikäimise painest. Tekst liigub fragmente pidi, mis küllaltki vabalt üksteise külge asetudes etteantud sihtpunkti poole juhatavad. See tähendab, et need fragmendid on nii sihtpunkti sümptomid, viies teksti edasi, kui ka teatud määral eneseküllased, hoides teksti arengut kinni. Võtame ühe suvalise näite, lk 44: "Somaalias on sõda. Hea ja lihtne sõda. Ühe esivanema lapsed tapavad teise esivanema lapsi. Miks? Sest nad on vaenlased. Neid tuleb tappa. Miks? Kuidas saab üldse nii rumalat küsimust küsida?!" Selline fragment saaks ka omaette toimida, ilma et eriti oma väärtust kaotaks. Fragmendid viivad lõ-

puks teksti ammendumiseni. Tuleb tähele panna, et nimetatud sihtpunkt ei ilmne ülejäänud teksti suhtes metafoorsena või selle kokkuvõttena, puändina, vaid on lihtsalt üks koht, milleni tekst peab jõudma ning mis teksti endast enam edasi ei lükka. Lugemismõnu tekib fragmentide teksti peatava ja edasiarendava iseloomu koostoimest ning jutu lõpus tabatavast efektist. Mäletamist mööda õnnestus see Keili raamatus umbes pooltel kordadest. Pikemad jutud jäid liiga harilikuks, kiskusid lugeja rutiini, kus tekst võis küll üritada muljet avaldada, ent lugeja haigutas.

Kui Keili raamatut kaasaegse eesti kirjanduse taustal liigitama hakata, jääb see siiski avangardsemasse poolde, ehkki ei paku välja ühtegi rabavat uuendust. Tekstid liiguvad suuremas osas 1990. aastate proosauuenduste pinnal. Keili tekstimasin töötab, kuid ei suuda alati mõjuda värskena. Vahel käib masin tühja, jääb pelk võte ilma toetuseta, tekst muutub iseloomutuks, hambutuks. Siin jõuamegi tagasi arvustuse algul mainitud vahekordadeküsimuseni. Vahel ei kannata teksti konstruktsioon, vahel fassaad välja. Selles mõttes võiks Keilile osalt ette heita liigset alalhoidlikkust keelekasutuses ja kaldumist jutustamisse. Oleks maneer veelgi nurgelisem ja ehmatavam, tuleksid Keili teksti tugevamad jooned mõjuvamalt välja. Kuni neist joontest kinni peetakse, on Keili tekst kaasakiskuv, mõnus kogemus. Raamat representeerib hästi kultuuri ja kultuurituse kokkupuutepindu, samas ironiseerides vaimse ja kehalise tegevuse "püha" eristuse üle.

Keilil on igal juhul veel arenemisruumi. "151914 tähemärgi" teeneks saab pidada

sedagi, et nüüd peaksid n-õ esimese raamatu kompleksid olema ületatud ning loodetavasti suudab järgmine teatud pingetest vaba olla. Tuleb meelde, kuidas Peter Brook ütles uue lavastuse esimese proovi kohta: pole oluline, mida seal tehakse, peaasi, et see mööda saab. Tihti kehtib see ka kirjanduses. Keili järgmist raamatut tasub oodata.

Muuseas, ma arvan nagu Mati Untki, et kui me ei toeta Keili-taolisi, keda siis üldse toetada.

IGOR KOTJUH **Salvestatud ajalugu**

LEV RUBINSTEIN. KARTOTEEGID. Vene k tlk Aare Pilv. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2003. (Ninniku). 144 lk. Hind 55 kr.

Sergei Dovlatov on kunagi öelnud, et kõik inimesed on võimalik jaotada kahte kategooriasse: ühed küsivad ja teised vastavad küsimustele.

Lev Rubinstein ei kuulu kumbagi rühma – tema *seivib* keelt. Salvestatud teksti jäädvustab autor kartoteekidena, mille põhiüksuseks on nummerdatud kaart. Esimese kataloogi koostas Rubinstein 1970. aastate keskel ning varsti pärast seda sai mees tuntuks nii Moskva ja Leningradi *underground*-kirjandusringkondades kui ka välismaal. Perestroika järel sai Rubinsteinist vene postmodernismi juhtfiguur. Tema loomingut tõlgiti prantsuse, saksa, inglise ja rootsi keelde ning nii jõudis see Ameerika ja Lääne-Euroopa ülikooliring-

kondadesse.

Ninniku tõkeluulesarjas ilmunud raamat “Kartoteegid” sisaldab 14 Rubinsteini kataloogi aastatest 1976–1995 ning annab hea ülevaate autori loomingust. Rubinsteini tekstid vastanduvad teravalt *sovetskaja poezija*’le. Ta teoste interteksti moodustavad argielu situatsioonid, klišeed, meeolulolud ning ta kasutab n-õ kirjanduse marginaalvorme, näiteks loosungeid, tekstide piltide all fotoalbumis, aabitsalauseid. Rubinstein on kindel, et iga asi on luulet väärt, miski pole praht, “kõikjal on elu”, nagu ütleb üks pealkirjadest.

Tegemist on just nimelt NSV Liidu elu-olu edasiandmisega, selles mõttes saab raamatut võtta ka kui tagantjärele kohale jõudnud läkitust sotsialismiajast. Vanema generatsiooni lugejalele meenub kindlasti “vana hea vene aeg”, noorematel aga avaneb võimalus õppida üht-teist kadunud Impeeriumi kohta. Vaid üks näide: “40. Raissa Saveljevna töötab neljakümneenda gastronoomis ökonomistina” (kartoteegist “Ema pesi pesu”; 1987). Uskumatu, aga veidi üle kümne aasta tagasi teadsid päris mitmed, kuidas elas gastronoomi ökonomist.

Rubinsteini geniaalsus peitub selles, et ta fikseerib oma kartoteekides detaile, mis suudavad markeerida kogu ajaloo perioodi.

NSV Liidu ajastut iseloomustab ka eriline vene keel, ja seda on võimalik ära tunda isegi tõlkes:

22. *Elu meile antud elamiseks,
mõelda, kannatada ja ka võita...*

23. **VÄGA HEA!**

24. *Elu meile antud on ja meie
Tõttamegi elama ja tundma...*

25. *SUUREPÄRANE!*

26. *“Mis sünteetika siin on? Ise sa oled
üks sünteetika! Kui aru ei saa, siis ole
vait!”*

(“Kõikjal on elu”)

Viimane repliik (nr 26) on eriti võimas, selles on selgelt *kuulda* naise ärritatud häält. Ja veel, praegu ei kasutata enam laialdaselt sõna “džentelmen”, nagu varem:

42. *Teine hääl: Kui tahate, võite mind
saata. Noh, kasvõi jaamani. Te olete pisut-
ki džentelmen, ma loodan?*

(“Aina edasi ja edasi”)

Rubinstein ei käsita postmodernismi kunstivooluna, vaid “ajastu tunnusjoonena” (vrd barokk), ning on veendunud, et tänapäeva kultuuri olukord sunnib kirjanikku kasutama üksnes “töödeldud materjali”, mille tulemuseks on viidetest koosnev tekst. Sellisena mõistetud postmodernism on loomu poolest rahulik, tolerantne, sisaldab endas mängu algeid.¹ Suuresti sama meelt on ka Rubinsteini kaaslased Dmitri Prigov, Vsevolod Nekrassov ja Vladimir Sorokin, kõik tuntud “Moskva kontseptualistidena”.

Nüüsiis, kontseptualistlik kirjandus analüüsib omaenda keelt.

“20. sajandi kultuuri leksikonis” on öeldud, et vene kontseptualism tekkis reaktsioonina sotsrealismile.² Kuid tema otseseks eelkäijaks võib pidada juba kunagist Leningradi Oberiu-kooslust (Objedinenije Realnogo Iskustva – Reaalse Kunsti Ühendus), kuhu kuulusid näiteks Daniil Harms ja Nikolai Zabolotski. Ühisjooneks on tekstide mitmekesised interpreteerimisvõimalused, mängimine poeetilise keele tähenduste ja pragmaatikaga. Siiski on tegemist vaid osalise sugulusega, umbes nagu Brodskil Ahmatovaga.

Rubinsteini tekstide poeetika erineb tema kaaslaste omast. Prigov, Nekrassov ja Sorokin hoolivad üldiselt vähem esteetikast. Kui Prigovi kuulsas tsüklis vene miilitsast seisab keeleliselt korrektse милиционер’i asemel pejoratiivse varjundiga милицанер, siis pole see sugugi juhuslikult nii. Rubinsteini suhtumine kontseptualismi on märksa peenem, tema koostatud kaardid-tekstid mõjuvad eelkõige intellektuaalse mänguna, repliidid ja pausid vahelduvad ootamatult, kuid see ei häiri. Autoril õnnestub luua kontakt lugejaga, tekstis leiduvad semantilised viited meelestavad mõtisklema, tõstavad filosoofilist laadi küsimusi ega kiirusta vastuste leidmisega. Rubinsteini lugedes tekib tunne, et maailm on väike, või et neid maailmu on mitu, erinevad hääled põimuvad omavahel, eriti armsad on autori viited lapsepõlveelamustele:

¹ Vt Lev Rubinsteini intervjuud ajalehes *Jabloko Rossii* 06.05.2000, nr 18, lk 8; netiversioon: http://www.yabloko.ru/News/Npaper/18_00/8p.html#3.

² В. Р у д н е в, *Словарь культуры XX века*. Москва, 1997; netiversioon: <http://ru.philosophy.kiev.ua/edu/ref/rudnev/b137.htm>.

50. *Vihma sadas.*
 51. *Ma kartsin Tanja Beletskaja nukke.*
 52. *Jura Stepanovi isa oli hambutu, ema paks ja õde lollakas.*
 53. *Õe nimi oli Julja.*
 54. *Mul ei olnud õde aga oli vend.*
 55. *Vend ütles, et täna suri Stalin.*
 56. *Vend lõi mind, sest ma naersin ja tegin nägusid.*
 57. *Isa jättis suitsetamise maha.*
 58. *Me unistasime, et sõda tuleks rutt.*
 59. *Me armastasime hiinlasi.*
 60. *Mulle ei lubatud üle tee minna.*
 (“Ema pesi pesu”)

Raamatu tõlkinud Aare Pilv kasutab eestikeelses tekstis ohtralt vene laensõnu, mis on igati õigustatud. Jura ja Tanjuša (mitte Jüri ja Tanjake), “tavai” ja “košmaar” aitavad siseneda kadunud maailma, toovad NSVLi elulaadi lähemale. Esmapiilgul võib tunduda, et säärase teksti tõlkimine ei tohiks olla raske ülesanne, kuid see tunne on petlik. Pilvel on õnnestunud saavutada Rubinsteini tekstidega funktsionaalne sarnasus, mis on väga tähtis.

Tõlkes on juhtunud ka üks lõbus lugu. Vene kõnekäänd “Долгие провода – лишние слёзы” on saanud eestikeelseks vasteks “Pikad juhtmed – liigsed pisarad”, kuigi tegelikult käib jutt pikalevenivast teelesaatmisest, mitte elektrist vms. Selles aga võib olla süüdi ka salapärane postmodernism ise.

Ehkki Lev Rubinstein on praegu Vene-

maa tuntumaid luuletajaid, ta nime võib leida teatmikest ja kõiksugu entsüklopeediatest, tema kartoteegid ilmuvad raamatutena, pole ta formaalsete kirjandusringkondade suur lemmik. Näiteks on Moskva kontseptualiste süüdistatud selles, et nende looming kujutab endast suletud süsteemi ega jäta kirjandusele enam mingit võimalust edasiseks arenguks.³ Rubinsteini puhul on pealegi ju veel suuri raskusi žanri määramisega. Mille alusel hinnata neid kartoteeke? On see proosa, luule, ajakirjandus, teater või midagi muud?⁴

Eesti lugeja on ses suhtes palju liberaalsem ja tolerantsem. Oleme kuulnud-näinud Paul-Eerik Rummo ühestainsast sõnast koosnevaid luuletusi, Sinijärve ja Kivisildniku tsükleid, Contra esinemisi. Rubinsteini “Kartoteegid” sisaldavad ka kõike seda, aga “see pole see”, tegemist on unikaalse arhiiviga, kordumatute meeolude koguga.

³ Vt nt: Литературная газета, 02.–08.07.2002, nr 27; netiversioon: http://www.lgz.ru/archives/html_arch/lg272002/Polosy/art7_1.htm.

⁴ НЛО, nr 30, 1998; netiversioon: <http://magazines.russ.ru/nlo/1998/30/rubin-pr.html>.

JÜRI EINTALU

Metafüüsikal on hämar alus

MICHAEL DUMMETT. METAFÜÜSIKA LOOGILINE ALUS. *Ingl k tlk Bruno Mölder. Ilmamaa, Tartu, 2003. (Avatud Eesti Raamat). 584 lk. Hind 151 kr.*

Kõigepealt pean alustama küsimusest, kas Dummetti raamatu tõlge eesti keelde on õnnestunud. Minu arvates ei ole. Mõnedes peatükkides on Dummetti pikad ja lohisevad laused kohati võtnud eesti keeles mõistetamatu kuju. Lauseehitus on vahel lausa kohutav, näiteks: "Otsesed vahendid – mis võivad ehk isegi hõlmata mõnda deduktiivset argumenti ja kui ainult lihtsamad juhtumid välja arvata, kindlasti hõlmavad mõningaid intellektuaalseid operatsioone (mille seast võib prototüübiks pidada loendamist) – on need, mis samm-sammult peegeldavad lause struktuuri; on loomulik öelda, et nende kaudu antakse tähendus – vähemalt alati siis, kui püüame tähendust seletada verifitseerimisele viidates" (lk 285). Säärase poolmatemaatilise teksti tõlkimisel ei peaks ikkagi silmas pidama mitte autori stiili vms, vaid eelkõige eestikeelsete lausete selgust ja tihemõttelisust. Kahjuks jääb ka mulje, et keeleteimetajat pole see tõlge vist küll eales näinud. Näiteks "Oxfordi filosoofialeksikon" on märgatavalt paremini tõlgitud kui Dummett. Mõned Dummetti peatükid, kus ta ei keeruta loogikaüksuste ümber ja mõte on selgem, mõjuvad siiski

eestikeelsetena.

Teiseks tahaksin pärida, miks säärane raamat eesti keelde üldse tõlgiti. Mitte et ma peaksin seda raamatut ebatähtsaks või tarbetuks, vaid arvesse võttes, et kõike olulist väikerahva keelde niikuinii ei tõlgita. Kui üks tõlge ilmub, siis harilikult jääb selle arvelt ilmutata mõni teine ja võib-olla sugugi mitte vähem tähtis asi.

Analüütilise filosoofia tekste on viimasel ajal eesti keelde tõlgitud küllaltki palju ja isegi Wittgensteini kolmest põhiteosest on eesti keeles ilmunud juba kaks ning kolmaski tulemas. Ometi satuvad kõnealused raamatud ja artiklid valesse keskkonda. Nimelt on need analüütilise filosoofia tekstid sageli üsna keerukad, lugejaskond aga pole veel varustatud hõlpsamate sissejuhatavate eestikeelsete tekstidega ega vajalike eelteadmistega. Pilt on umbes selline: rahvas ei oska veel malekäikegi, kui äkki hakkavad ilmuma raamatud maailmameistrite partiide süvaanalüüsides. Dummetti raamat torkab selles mõttes silma, sest selle mitmete peatükkide mõistmiseks tuleks enne läbi töötada hea hulk säärast kirjandust, mida eesti keeles pole.

Lisaks peaks Dummetti lugeja olema tippspetsialist 20. sajandi loogikas. Kahjuks kaldub ka Bruno Mölder'i järelsõna raamatule olema sellega sama masti.

Võrdluseks olgu mainitud, et teadusfilosoofia teemal ilmus eestikeelse tõlkena Alan Chalmersi suhteliselt kergestiloetav *õpik*.¹ Kuigi ma ise kritiseerisin nii raamatut ennast kui ka otsust tõlkida teadusfi-

¹ A. Chalmers, *Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks?*Tartu, 1998.

losoofiat esindama just see raamat², oli mu kriitika sihitud eelkõige ikkagi sellele, miks mõne teise *õpiku* asemel tõlgiti just see *õpik*. Mulle ei tulnud mõttesegi soovitada, et keegi peaks eesti keelde tõlkima ja eesti keeles avaldama näiteks teadusfilosoof Rudolf Carnapi mõne sellise teose, mille lugemine oleks nõudnud matemaatiliste eridistsipliinide niisama head tundmist, nagu Dummetti raamatu lugemine eeldab mitteklassikaliste loogikate tundmist.

Eesti keeles pole ilmunud õpikut filosoofia klassikalistest probleemidest. Rääkimata tänapäevastest õpikutest ja monograafiast – tõlkimata on jäänud ka Bertrand Russelli 20. sajandi alul kirjutatud ja tänini heaks õpikuks peetav “Filosoofia probleemid”³, mis ometi on suhteliselt õhuke ja kergestiloetav. Me loeme küll eestikeelseid tekste, kus kirjutatakse, et filosoofia klassikalised probleemid olevat mõttetud, ent meil pole eestikeelseid tekste, kust lugeda, millised need probleemid siis ikkagi on. Dummetti “Sissejuhatused” on neist antud siiski mõningane ülevaade, ent see pole just läbinisti selge mõttega kirjutatud, vaid sarnaneb kohati pigem manifestile.

Eesti keeles pole ka ilmunud head ülevaadet 20. sajandi anglo-ameerika filosoofiast ja/või keelefilosoofiast ja/või analüü-

tilisest filosoofiast. Näiteks Avrum Stroll⁴ või Kwame Appiah⁵ oleksid kindlasti võinud aidata Dummetti rägastikus orienteeruda.

Nüüdseks on küll eestindatud hea sisuline sissejuhatus 20. sajandi loogikasse, loogikafilosoofiasse ja loogilise analüüsi filosoofiasse.⁶ Ent sellest jääb väheks, et jagu saada Dummettist. Dummetti seljatamiseks peaksime end enne kindlasti läbi närima Tõnu Tamme jt eestikeelsest loogikaõpikust.⁷ Kõik ei suuda piisavalt sedagi, isegi mitte kõik Eestimaal tegutsevad matemaatikud ja loogikud. Pole ka kindel, kas tasub vähemalt aasta oma elust loogikale kulutatada pelgalt selle nimel, et lugeda Dummettit.

Nii jääb arusaamatuks, milleks meile terve Dummett ja mitte näiteks valitud peatükid Dummettist. Kui mõned teiselaadsed peatükid kõrvale jätta, on Dummett ju lausa loogikaõpik loogikamagistrantidele ja -doktorantidele. Kui Thomas Kuhni terminoloogias väljenduda, siis on Dummett ühe paradigma sees ja koguni selle tipus, püüdes seda paradigmat muuta. Dummett ei ole Einstein, kelle tähtteoseid suudab lugeda iga matemaatilise haridusega mõtlemisvõimeline inimene.

Kahjuks pole tõlke järelsonas lugejat ka juhutatud nende sissejuhatavate ja ülevaadet andvate tekstide juurde, millega tutvumine

² J. E i n t a l u, Teaduse filosoofia ja autoriteet. *Vikerkaar* 1999, nr 1, lk 85–88.

³ B. R u s s e l l, *The Problems of Philosophy*. London, etc, 1959.

⁴ A. S t r o l l, *Twentieth-Century Analytic Philosophy*. New York, 2000.

⁵ K. A p p i a h, *Thinking It Through. An introduction to contemporary philosophy*. Oxford; New York, 2003.

⁶ D. C r y a n, S. S h a t i l, B. M a y b l i n, *Juhatus loogikasse*. Tallinn, 2003.

⁷ T. T a m m e, T. T a m m e t, R. P r a n k, *Loogika. Mõtlemisest tõestamiseni*. Tartu, 1997.

Dummetti lugemist võiks hõlbustada.

Nüüd mõni sõna sellest, mida teeb Dummett oma raamatus.

Ta valmistab pettumuse nendele metafüüsikutele/hegeliaanidele/heideggeriaanidele, kes põlgavad loogikat ja analüütilist mõtlemist ning on maha maganud pool Aristotelest. Dummett on üks neid 20. sajandil metafüüsikaga tegelejaist, kes kasutab seejuures loogilist analüüsi ja tähendusteooriat. Ühe teise säärase metafüüsik-loogikuna mainigem David Lewist.

Dummett valmistab pettumuse ka fanaatilistele analüütikutele, kes deklareerivad, et filosoofia peab tegelema *ainult* loogilise analüüsiga või *ainult* keele uurimisega. Sest Dummett teatab, et loogiline analüüs ja tähendusteooria on vaid ettevalmistav samm asumaks metafüüsika juurde. Tegelikuses Dummett metafüüsikat siiski ainult mainib. Tema raamat on pühendatud loogikafilosoofiale ja tähendusteooriale, kusjuures see "ettevalmistav samm" ise on samuti astunud vaid ettevalmistavalt.

Dummetti raamatust võib jälgida, kuidas teadlane kujundab välja oma uut teooriat. Teisal, kus loogikat vähem, näeme hetketi ka Dummett-filosoofi.

Dummett alustab küsimusest, kas "välismaailm" ehk füüsikalised kehad eksisteerivad "reaalselt" ehk tegelikult. Keelefilosoofide nagu Wittgenstein klassikaline pööre 20. sajandil seisnes väites, et see küsimus ise on ebareaalne – mõttetu. Dummett heidab selle variandi kõrvale, aga ilma heade põhjendusteta. Tema teose väärtuseks pole mitte kriitiline külg, vaid hoopis pakutav alternatiivne lähenemisviis. Viimase tuumaks tundub olevat seisukoht,

et väited füüsikaliste kehade olemasolust pole mitte *mõttetud*, nagu arvas Wittgenstein, vaid siiski mõtestatud, ent need väited ei pruugi olla tõesed ega väärad, vaid kolmanda tõeväärtusega – näiteks *mittemääratud*. See viibki Dummetti raskele teekonnale läbi mitteklassikaliste loogikate tihniku.

Dummett usub, et metafüüsikaliste väidete sisu sõltub tähendusteooriast ja tõeteooriast, mis on kasutatavaks taustaks valitud. Ta näitab olulisi seoseid metafüüsika ja tähendusteooria vahel. Ent esialgselt küsimuseks oli valik erinevate metafüüsikate vahel. Dummettil taandub see valikule erinevate tähendus- ja tõeteooriate vahel. Ja ei saa öelda, et ta *selle* valiku puhul just liiga häid põhjendusi suudaks esitada. Miks ei võinuks näiteks pragmatismi kasutada kohe metafüüsika kallal, ja mille poolest on pragmatism veenvam tähendusteooria kallal?

Wittgensteinile viitab Dummett sageli ja mõnikord kasutab Wittgensteini ideid. Ent hiline Wittgenstein loobus loogikast kui imevahendist keelefilosoofias. Dummett seevastu on pigem Quine'i stiilis keelefilosoof, kes loodab Wittgensteini häid ideid küll kasutada, ent selleks, et rajada keele loogilist mudelit, millist eesmärki hiline Wittgenstein pidas vildakaks. Dummett kritiseerib Wittgensteini vaateid asjatundliku lugeja jaoks väga tabavalt ja täpselt, ent siiski vihjamisi ja analüüse esitamata.

Loodetavasti leidub mõni noor entusiast, kes suudab 75% Dummettit nõnda läbi lugeda, et sellest talle suurt kasu tõuseb. Küll aga tahan siin lugejaid hoiatada

– olen ise endine matemaatik ja füüsik ning praegu üsna hea loogik: pole vaja lapsi hirmutada ebamäärase jutuga mitteklassikalistest loogikatest, sest mina võiksin vastata näiteks ebamäärase jutuga mõne mitteklassikalise loogilise mudeli “kõverusest”. Tundes matemaatikat, võin täie vastutustundega kinnitada, et demagoogiat

võib peita ja õigustada ka teile mõistetamatu valemitejadaga.

Dummett on analüütik, aga sugugi mitte kõik analüütikud pole formalistid. Näiteks Moore ja Austin on jälgitavad ka siis, kui te pole veetnud kümme aastat kvantoritega jännates.

KALEIDOSKOOP

BORIS BURACINSCHI

Tuvidest ja raisakullidest

Sada aastat tagasi elas Bukarestis poeet, kes kandis väga veidrat nime – Robot. Nimest hoolimata oli Robot lüürik. 1930. aastate keskpaiku lahkus ta pealinnast ja asus elama Chişinăusse. Teenis elatist ajakirjandusega, kirjutas enamasti kuritegevusest, vaesusest, prostitutsioonist ja nii edasi. Nagu teisedki juudi päritolu intellektuaalid, hoidis Robot pigem vasakule. Sellepärast saigi Robotist uue Moldaavia nõukogude vabariigi kultuuriministeeriumi funktsionäär, kui venelased 1940. aasta suvel Bessaraabiasse tulid.

Kõik lõppes väga kurvalt. Laev, millega kultuuriministeeriumi töötajad üritasid sakslaste eest põgeneda, lasti põhja. Koos laevaga läks Musta mere põhja ka poeet Robot.

Luuletaja lesk, kes omal ajal oli minu ema kolleeg, palus laevareisile minevatelt tuttavatelt, et need abikaasa mälestuseks lilli merre viskaksid. Mehel, kes säärase naise abikaasaks valis, ei olegi muud võimalust kui noorelt surra, kommenteeris mu ema lese käitumist, pidades silmas viimase autoritaarset iseloomu.

See täiesti unustusehõlma vajunud luuletaja meenus mulle eelmise aasta suvel, kui Transilvaaniasse vanaisale külla sõitsin. Õigemini meenus mulle tema artikkel rumeenia urbanismist. Niipalju kui mäletan, oli põhitees järgmine: Chişinăus on

domineerivaks linnuliigiks varesed (mustad), Transilvaania linnades seevastu tuvid (valged). Teemat edasi arendades sümboliseerib musta värvi vares steppi, barbaarsust, Aasiat, valge puhas tuvi aga kehastab tsivilisatsiooni, kultuuri – loomulikult euroopalikku.

Cluji kesklinnas ungari kiriku ees vana-isa oodates jälgisin daami, kes lindudele raasukesti heitis. Naisterahvas püüdis toita tuvisid ja eemale peletada vareseid. See tal eriti ei õnnestunud – kõige priskemad palad langesid just nimelt vareste saagiks.

Samasugust stseeni nägin ühes teises Transilvaania linnas, Sibius, tuntud ka saksakeelse nime Hermannstadt all. Enam-vähem samasugune väljak tuvidega. Ainult et linde toitv isik oli hoopis küllalt eakas meesterahvas. Hetkeks tundus mulle, et see on Emil Cioran. Teadsin, et Cioran sündis Sibiu lähistel. Vanamees viskas raasukesti ja kordas omaette: “Das ist zusammenhanglos, das ist zusammenhanglos.” Alles pärast taipasin, et see ei saanud kuidagiviisi Cioran olla, sest viimane lahkus Rumeeniast ja suri Prantsusmaal möödunud sajandi 90. aastate algul.

Peale selle, kui aus olla, ei armastanud Cioran niivõrd mitte tuvisid kui hoopis teist liiki linde – raisakulle. Ent raisakullide toitmine on palju keerulisem ja ohtlikum operatsioon. Jääd korraks molutama ja oledki näppudest ilma.

Möödunud aastat oleks võinud nimetada Ciorani aastaks Eestis. Kirjastuselt

Vagabund ilmus tema kõige tuntum teos “Lagunemise lühikursus”, *Vikerkaar*e tolpnumbris avaldati artikkel “Türannide koolis”. Vastukajana ilmus eesti ajakirjanduses paar retsensiooni raamatu kohta ja Cioranist üldse.

Samaaegselt “Lagunemise lühikursuse” ilmumise eesti keeles tuli Pariisis trükipressi alt välja raamat nimega “Cioran, Eliade, Ionesco. L'oubli du fascisme” (Cioran, Eliade, Ionesco. Fašismi unustamine). Nagu pealkiri isegi osutab, valgustab raamatu autor Alexandra Laignel-Lavastine kolme rumeenia intellektuaali minevikku teise nurga alt.

Autor esitab lugejale ulatusliku analüüsi vaimueliidi ajaloost. Proua Laignel-Lavastine annab tähelepanuväärse ülevaate Euroopa poliitilisest ja kultuurilisest maailmast 20. sajandi läbilõikes. Ta jälgib nende kolme isiku avalikku ja professionaalset karjääri, poliitilisi ja isiklikke suhteid, mõtteid, algul intiimseid, pärast avalikke, kes võimsalt mõjutasid Rumeenia vaimuelu ja kel pärast Teist maailmasõda õnnestus end maksma panna Euroopas ja Ameerikas. Samal ajal katsub Alexandra Laignel-Lavastine Emil Ciorani, Mircea Eliadet ja Eugène Ionescot demütologiseerida, seejuures kolme rumeenlase teoste tähtsust pisendamata.

Autor analüüsib Rumeenia vaimuelu kahe maailmasõja vahel, kus nagu mujalgi Euroopas tekib polarisatsioon ühelt poolt fašismi ning teisalt sotsiaalse ja humaanse ratsionalismi vahel. Ühel poolusel asub Ionesco. Tema diskursus veenab kaasmaalasi loobuma “põlisuse” – fašismi rumeenia variandi – absurdsest otsimisest ja valima liberaalset teed.

Teisel poolusel asub traditsionalist Eliade, kes kõneleb “igavese talupoja missioonist”, õigeusust ja “tema “igavese talupoja missioonist”, õigeusust ja “loovast jõust”. Kahe äärmuse vahel püüab Cioran oma kaaslaste vastuolusid ületada. Nagu Ionescogi, aktsepteerib Cioran vajadust moderniseerida Rumeenia ühiskonda, ent lükkab tagasi liberaalse komponendi. Koos Eliadega rajab ta alusmüürid äärmusliku parempoolsuse ideoloogiale, Raudkaardile.

Ionesco jääb truuks fašismi kritiseerimisele. 1934. aastal ilmunud esimeses raamatus “Nu” (“Ei”) lükkab ta tagasi nii parempoolse äärmusluse kui selle doktriini esindajad, identifitseerides neid juba toona ninasarvikutega. Nende hulka kuuluvad ka Eliade ja Cioran.

Otse pärast sõda ei suuda Ionesco Eliade ja Cioraniga kohtuda, just nimelt fašismi tõttu. 1940. aastate lõpus on tal paradoksaalselt nendega tihedad sõprusuhted. Enamgi veel, ta ei räägi kunagi avalikult sõprade ideoloogilistest vaadetest. Laignel-Lavastine selgitab aktiivse anti-fašisti vaikimist.

Ionesco biograafia üks aspekte on jäänud seni täiesti tundmatuks. Probleem on selles, et Prantsusmaal elavast rumeenia literaadist sai 1942. aastal Vichy marionettriigis Rumeenia saatkonna diplomaat. Saatkonnas läbib ta mitmed hierarhiaastmed, jõudes lõpuks vägagi tähtsale esimese sekretäri kohale. Sellel püsib ta 1944. aasta augustini, kui riigipöörde tulemusena langeb kindral Antonescu režiim.

Küsimusele, miks Ionesco kunagi ei maini oma minevikku totalitaarse režiimi funktsionäärina, annab autor ühese vastuse

– Ionesco püüab ellu jääda.

Omaene mineviku unustamine selgitab ka vaikumist põlvkonnakaaslaste Eliade ja Ciorani suhtes, kes natsionalistliku müüdi poolehoidjatena ja sunniviisilist, autoritaarse režiimi abil teostatavat moderniseerimist toetades osalesid leegionäride liikumise loomises.

1933.–35. aastatel Saksamaal elades avaldab Emil Cioran rohkesti artikleid Hitleri kiituseks. “Maailmas pole teist poliitikut, kes minusse suuremat sümpaatiat ja imetlust sisendaks kui Hitler,” kirjutab ta ühes neist. “Führeri müstika Saksamaal on täielikult põhjendatud... Tema kõnesid läbib selline paatos, mida vaid prohvetlik vaim suudab saavutada.” Kui Raudkaart 1940. aastal Rumeenias võimule tuleb, saab Cioranist omamoodi fašistide häälekandja. Politsei poolt mõrvatud leegionäride kapteni Corneliu Zelea Codreanu mälestusele pühendatud raadiosaates kõneleb esteet järmist: “Enne Corneliu Codreanut oli Rumeenia nagu asustamata Sahara... Keegi pidi tulema. Kapten andis rumeenlasele tähenduse. Ta ei tahtnud mitte parandada meie olemise umbmäära viletsust, vaid tuua absoluudi Rumeenia igapäevasesse hingamisse... Jeesus välja arvatud, pole ükski surelik sedavõrd kohal elavate seas.”

Cioran avaldab Rumeenia ajakirjanduses artikliseeria, mis on pühendatud “nooruse moraalsele seisundile”. Ta jõuab järeldusele, et noor põlvkond on saavutanud languse tipp-punkti. Ainukesed, kes veel mäletavad, mis on eetika, on poisid ja tüdrukud natslikul Saksamaal. Ja Saksamaal omakorda on hingeliselt kõige puhumad Baieri noored.

Juudidprobleem teeb Cioranile eriliselt muret. Nagu paljud antisemiidid, püüab ta iga hinna eest leida juutide rahvuslikku eripära.

Muide, sellega seoses jutustas mu vanaisa mulle ühe loo. 1930. aastatel õppis ta koos abikaasaga Bukaresti ülikooli õigus-teaduskonnas.

Ühel päeval, kui vanaema loengusse läks, lähenes talle üks üliõpilane ja päris: “Miks sina, rumeenia neiu, juudiga elad? Kas rumeenia poisse vähe on?”

Vanaisa oli kõhn, väikest kasvu, tõmmu jume ja suure ninaga. Vanaemal olid sinised silmad ja “aarialikud” näojooned. Ometi oli vanaisa rumeenlane, vanaema aga juuditar. Ciorani õpilased, kes moodustasid ülikoolis arvulise enamuse, teadsid, et üks neist on juut, aga ei teadnud, kes nimelt.

Vanaema ei vastanud midagi, läks koju ja jutustas kõik vanaisale. Olemuselt ärgas inimene, läks vanaisa leegionäridest tudengite peakorterisse ja ütles: “Näete nüüd isegi, niipalju ongi teie rassiteooria väärt, tegelikult olen hoopis mina rumeenlane ja mitte vastupidi.”

Vanaisa jutustas mulle, et nende sõnade peale tõusis ruumis viibinud Cioran püsti ja läks välja, lüües ukse mürtsuga kinni.

Mircea Eliade publitsistika fašistlik temaatika on samuti hästi tuntud. Ent Cioraniga võrreldes sekkub Eliade palju aktiivsemalt ka tegevpoliitikasse, osaledes ühe liidrina Raudkaardi valimiskampanias. Sedavõrd aktiivselt, et ta 1939. aastal arreteeritakse ja vanglasse heidetakse. Pärast vabanemist kirjutab Eliade näidendi “Ifigenia”. Selles kolmevaatuselises tragöödias leiame eest kõik talle omased

ideoloogilised teemad – eelkõige isamaa nimel toimuva eneseohverduse ja surma ülistamise; arvukad lõigud kordavad pea-aegu sõna-sõnalt Eliade artikleid, mis ta pühendab Hispaania kodusõjas langenud fašistidele.

1940. aastal töötab Eliade Rumeenia saatkonnas Londonis. Kui Rumeenia Saksamaa satelliidina sõtta astub, viiakse ta üle Lissaboni saatkonda. Portugalis kirjutab ta diplomaaditöö kõrvalt ülistava raamatu Salazarist. “See ei ole tellimustöö. Kavatsus tuli südamest. Selle projekti eluviimiseks loeb Eliade palju ja töötab kõvasti,” tunnustab Laignel-Lavastine. Raamat, mis paar aastat hiljem Lissabonis ilmub, on kiidulaul Portugali diktaatorile ja üldse “vaimsele revolutsioonile”, mis Eliade sõnul on “revolutsioon, mida teevad inimesed, kes usuvad vaimu ülimumse”.

Aastail 1941–1945 kirjutab Eliade päevikut, kus intiimsete sõnadega märgib ka oma sentimentaalset ja intellektuaalset kiindumust Hitleri Saksamaasse. Alates 1942. aasta lõpust, kui Eliade adub, et Hitler ja ta liitlased võivad sõja kaotada, kannatab ta tõelise depressiooni ja unetuse käes, näeb košmaare, mida kutsuvad esile “metsikud totrused, mis Churchillile ja Rooseveltile õiguse annavad” või “anglo-bolševike edasiliikumine”.

Teisal kommenteerib Eliade natside poliitikat juutide suhtes: “Saksa antisemiidid piirdusid rangete seaduste rakendamisega juutide vastu, ilma metsikusteta... Hitler piirdus vaid koonduslaagrite avamisega.” Eliade arvates näitab see “Führeri suuremeelsust”.

Eetiline ja kodanikuprobleem, mille

Lavastine püstitab, on kõigi kolme puhul üks: mineviku tahtlik unustamine. Lääne-maailmasse jäänud, teadsid Cioran, Eliade ja Ionesco, et karjääritegemiseks peab fašistliku mineviku ära peitma, unustama.

Ionesco ei maini iialgi töötamist Antonescu Rumeenia Vichy-saatkonnas. Ta tegeleb dramaturgiaga ja ilmutab jätkuvalt kodanikuaktiivsust, kogudes enda ümber prantsuse vasakpoolseid intellektuaale. Cioran ja Eliade seevastu hoiavad kõrvale igasugustest ühiskondlikest väljaastumistest. Professionaalne karjäär ja mineviku ümbertegemine on nende esimene mure. Laignel-Lavastine toob näiteks Mircea Eliade kohtumise Iisraeli kolleegi Gershon Scholemiga, kes teda fašistliku mineviku kohta küsitleb. “Kaua aega on liikunud legend, nagu oleksin ma olnud Raudkaardi “doktrinäär”. Kui see muinasjutt poleks nii piinlikkust tekitav, võiksin rõhutada oma juhtumi erakordsust: olen ainuke “doktrinäär”, kellelt pole ilmunud ühtegi raamatut, ühtegi brošüüri, artiklit, ühtegi kõnet ühegi poliitilise partei kohta.” Ja samas hoidis ta surmani alal tihedaid sõprussidemeid Ameerikasse emigreerunud Rumeenia fašistidega.

Ajalehele *Die Zeit* antud intervjuus vastab Emil Cioran küsimusele, kas teda fašism ehk täpsemalt natsism fastsineeris, väga napilt: “Ei.” Ja küsimusele, mida ta arvab Céline’ist, kostab, et eelistab Celani.

Vaieldamatult rusus minevik esteeti, kirjutab Laignel-Lavastine. Ta ei leidnudki endas jõudu selle eest vastutada. Näiteks 1963. aastal kirjutab ta: “Mõtlen tagasi mineviku “eksisammudele” ega suuda neid kahetseda. See tähendaks noorusele jalgujäämist.” Tõeliselt huvitav on, kuidas

suhtus kolme maailmakuulsaks saanud emigranti Ceaușescu-aegne Rumeenia. Kui Eugène Ionesco raamatud ja näidendid olid keelatud, siis Mircea Eliadele ja Emil Cioranile sai osaks vastupidine kohtlemine. Kodumaad külastamatagi olid Eliade ja Cioran kohal niihästi oma teostega kui ka – mis veelgi tähtsam – natsionalistliku sõnumiga. Pole midagi loomulikumat, raudkaartlaste diskursus (“Oleme kui põlised kuused siin issanda maade peal”) oli Ceaușescu omale väga lähedane. Eliade, Cioran ja Constantin Noica – Rumeeniasse jäänud raudkaartlane – rajasid ideoloogia Bukaresti režiimile, mis kõige ksenofoobsem ja traditsionalistlikum kogu “sotsialismileeris”. Nii et vanaduses, jäädes

küll pruuniks (tegelikult on rumeenia fašismi traditsiooniline värvus roheline nagu parempoolsel ruralismilgi), said Cioranist ja Eliadest Bukaresti kommunistide mentorid.

Nii nad lahkusidki manalasse ilma vähimagi soovita valgustada oma suhteid mineviku ja olevikuga.

Viimasena suri Cioran. Vanas eas meeldis talle reporteritele poseerida. Mulle on meelde jäänud fotod, mis ilmusid ajakirjas *Magazine littéraire* ja kus filosoof jalutab Seine'i kaldapealsel, istub pargipingil, toidab tuvisid, kes näevad välja täpselt samasugused nagu tema nooruse Hermannstadtis.

SÄÄSTKE AEGA JA RAHA: TELLIGE MITU AJAKIRJA KORRAGA!

Ajakirjade tellimusi võetakse vastu:
tasuta tel 08002444, tel 666 2535,
E-R kl 8–20, L kl 8–13
internetiaadressil <http://www.tellimine.ee>
Eesti Posti sideettevõtetes ja
OÜ Kirilind tel 640 8597, faks 640 8598
e-post: kirilind@estpak.ee

PERIOODIKA AS 2004. a. ajakirjade tellimispaketid

Tellimis- indeks	Sooduspakett	Tellimis- periood	Tellimis- hind	Otsekor- raldusega
78254	1. pakett AKADEEMIA VIKERKAAR	12 kuud	450.-	40.-
78255	2. pakett LOOMING LOOMINGU RAAMATUKOGU	12 kuud	395.-	35.-
78256	3. pakett AKADEEMIA KEEL JA KIRJANDUS	12 kuud	450.-	40.-
78527	4. pakett AKADEEMIA LOOMING	12 kuud	470.-	42.-
78258	5. pakett TEATER. MUUSIKA. KINO LOOMINGU RAAMATUKOGU	12 kuud	375.-	35.-
78259	6. pakett HARIDUS KEEL JA KIRJANDUS	12 kuud	305.-	30.-
78260	7. pakett LOOMING VIKERKAAR	12 kuud	360.-	34.-
78261	8. pakett LOOMING KEEL JA KIRJANDUS	12 kuud	360.-	34.-
78262	9. pakett KEEL JA KIRJANDUS VIKERKAAR	12 kuud	340.-	32.-
00940	10. pakett ÕPETAJATE LEHT ajakiri HARIDUS	12 kuud	369.-	39.-

Vikerkaar

TOIMETUS:

Märt Väljataga 646 4059

Marika Mikli 646 4054

Kajar Pruul

Marek Tamm 646 4054

Keeletoimetaja Tiina Lias 646 4054

Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 646 4062

Toimetus käsikirju ei retsenseeri
ega tagasta

Toimetuse aadress:

Voorimehe 9, 10146, Tallinn

Fax: 644 2484

E-mail:

Vikerkaar@vikerkaar.ee

Väljaandja:

kirjastus "Perioodika",

Voorimehe 9, 10146, Tallinn

Trükk:

AS Printall, Tatari 64, tel. 669 8400

"Vikerkaar" nr. 10-11/2003

*"Vikerkaar" kuulub Euroopa
kultuuriajakirjade võrgustikku
www.eurozine.com*

*Ajakiri "Vikerkaar" ilmub
Eesti Vabariigi Kultuuriministeeriumi ja
Eesti Kulturkapitali toel*

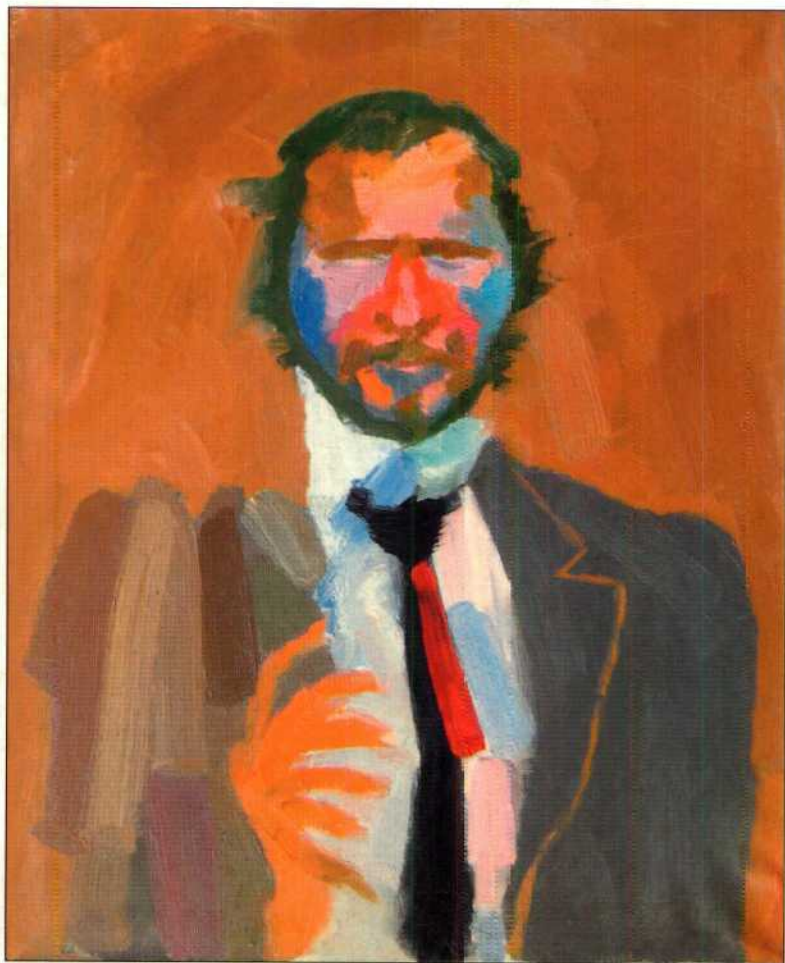
Hea lugeja!

*Vikerkaart on nüüd võimalik ka
otsekorraldusega tellida
(kvartalimaks 52 krooni).*

*Tellimiskeskus <http://www.tellimine.ee>,
tel 0800 2444 ja 666 2535*

Vikerkaar

10-11/2003

ISSN 0234-8160

9 770234 816043

78245

Hind 34 krooni